

Пе̄шничке свеске

БРОЈ 55

УСМЕНА ПРОШЛОСТ

РАДОВИ ПОЛАЗНИКА ПРОГРАМА ИСТОРИЈЕ

У РЕДАКЦИЈИ
ГОРАНА МИЛОРАДОВИЋА

Petničke sveske

ПЕТНИЧКЕ СВЕСКЕ, YU ISSN 0354-1428
Уредник: Бранислав Савић

Број 55:
УСМЕНА ПРОШЛОСТ –
ИСТРАЖИВАЊА ДРУШТВЕНЕ ИСТОРИЈЕ
Зборник радова полазника програма историје
Истраживачке станице Петница

Уредник зборника: ГОРАН МИЛОРАДОВИЋ
ISBN 86-7861-031-X

Енглески превод: Маша Милорадовић

Штампа: Ваљевопринт, М. Ристића 35, Ваљево

Издаје:

© Истраживачка станица Петница

14104 Ваљево, п. ф. 6

Телефони: (014) 241 180, 241 280; факс: 241 212

Е-mail: istorija@psc.ac.yu

<http://www.psc.ac.yu/>

Ваљево, 2003.

УСМЕНА ПРОШЛОСТ

ИСТРАЖИВАЊА
ДРУШТВЕНЕ ИСТОРИЈЕ

у редакцији
ГОРАНА МИЛОРАДОВИЋА

Садржај

- 1 Незванична верзија прошлости
уводни текст Горана Милорадовића

Мали човек и велика историја

- 7 Дом сирочади Југословенског Црвеног крста у Ужицу од 1933.
до 1941. године
Јелена Петаковић
- 19 Marienbund i Christusjugend у Апатину од 1935. до 1944. године
Сандра Недимовић
- 39 Кроз Титове логоре за информбировце 1951-56. године
Марија Мојић

Забава и слободно време

- 67 Забава београдске омладине пред Други светски рат
Маша Павловић
- 89 Забавни и културни живот Крушевца педесетих година XX века
Јована Павловић
- 105 Забава младих и информисање у Крушевцу шездесетих година
XX века
Стефан Деспотовић

Породична историја

- 115 Од Poletti до Полети (историја породице)
Дуња Полети
- 141 Породица Божанић у Сарајеву, почетком рата 1992. године
Невена Перовић
- 161 Индекс
- 169 Unofficial Version of the Past by Goran Miloradović

Незванична верзија пролости

Више нисмо на почетку. То значи да је први зборник радова полазника програма историје у *Истраживачкој станици Петница*, који је осмишљен од стране *Удружења за друштвену историју*, за нама. Под називом „Мали човек и велика историја” јавили су се први струкови једног сасвим младог засада критичке историографије на пољу локалне историје. Младост аутора чланака и локални ниво њихових тема није, међутим, довео до тога да зборник буде незапажен у стручној јавности. Први коментари стигли су из круга научника који су као предавачи учествовали на семинарима историје у Петници, а потом су се огласили и остали заинтересовани у Петници и око ње. Ове реакције су, поред извесне изненађености чињеницом да су средњошколци дали тако заокружене и зреле радове, који могу бити корисни и професионалним историчарима, биле пре свега убедљиво позитивне, али су садржале и неке критичке тонове. И једно и друго је добродошло.

Посебно драгу похвалу представља сазнање да су неки од интервјуисаних били видно узбуђени и почаствовани видевши одломак свог живота у штампаној форми. Ту посебно издвајамо утиске Владимира Бабовића, који је рекао да је један од разлога зашто он и његови вршњаци нису раније причали о једном делу свог детињства била сумња да ће њихове речи бити коректно интерпретиране приликом објављивања. Наслаге страха и неповерења, које притискају многе чији живот је својим највећим делом протекао у двадесетом веку, јесу један од узрока због којих је тешко доћи до занимљивих и поузданих саговорника спремних да кажу шта знају о неким болним темама из прошлости. При том не треба ни наглашавати колики је значај ових сведочења за једно друштво које је, попут нашег, из разних (у основи увек политичких) разлога прикрађено за поуздано познавање своје историје, а неретко и лишено докумената путем којих би се овај проблем могао исправити или ублажити. Негативне стране оваквог стања нарочито се осећају у двадесетом веку, те је значај ових малих прилога нашем знању о савременој историји утолико већи.

Стимулација коју похвале пружају младим истраживачима је прва (и очекивана) последица ових коментара, а остале су буђење такмичарског духа на семинару и јачање заинтересованости за студирање историје из сазнајних побуда. Позитивни коментари су пре свега наглашавали корист од отварања нових истраживачких тема и примене до сада мање коришћених метода. Као нарочита драгоценост запажен је значај прикупљене грађе, како сећања наших старијих суграђана, тако и блага из породичних

архива (писна документација и фотографије). На стручну страну посла односе се примедбе о неуједначености интервјуа и на недовољност података о самој интервјуисаној особи. Настојаћемо да то убудуће избегнемо, као и остале врсте неуједначености, али уз напомену да је извесна доза неуједначености неминовна у сваком зборнику, јер су аутори међусобно различите личности, које о различитим темама и под различитим околностима разговарају са особама различитих година, образовања и менталитета.

Постоје и примедбе које се односе на начин навођења напомена, који није уобичајен за историјску литературу која се штампа у Србији, али јесте по стандарду који је усвојен у Истраживачкој станици Петница. На жалост, то одсуство уједначености је неизбежно, јер је код нас у употреби неколико стандарда, зависно од личног избора или навике. Тај проблем не може бити решен ни у једној појединачној књизи, већ једино на нивоу државе. Међутим, док се то не догоди ми нећемо седети скрштених руку, него ћемо објављивати своје радове онако како нам околности дозвољавају.

Могле су се чути и примедбе да је превише тема везаних за политику, рат, логоре и страдања, и да то донекле одудара од онога што је најављено на првој страници и у уводном чланку, односно да ће основна истраживачка област бити друштвена историја. Ту би требало нешто појаснити. Определивши се за усмене изворе као важну посебност свог приступа ми смо се уједно определили и за доњу хронолошку границу, а њу чине године до којих сеже сећање најстаријих живих људи. То је друга деценија двадесетог века, века који је сав изузетно оптерећен управо политичким и идеолошким садржајима. Постоји ту и једна психолошка условљеност: у сећању најдубље остају урезани емотивно најинтензивнији доживљаји, а то су често екстремне ситуације, запамћене упркос механизмима рационализације и потискивања, упркос благотворном дејству заборавља. Ипак, то не значи да је трагични аспект историје нешто на шта смо осуђени. И други садржаји могу да дођу до изражаја, а то доказује овај нови зборник, у коме доминирају теме из друштвене, културне и породичне историје, упркос томе што је и њихов контекст био оптерећен политиком. Настојаћемо да у нашим зборницима убудуће одржимо баланс између разних садржаја историје који су сви важни и међузависни и који је сада, верујемо, успостављен.

У уводном чланку претходног зборника најавили смо да ће, осим тада заступљених (**Локални хероји**, **Мали човек и велика историја**, **Породична историја**) убудуће бити отворена још једна тематска област: **Информисање и забава**. То обећање сада и испуњавамо, али уз извесне промене. Морало се донекле одступити од назива теме, те **забаву** младих ставити на прво место, а од информисања потпуно одустати, у корист **слободног времена**. Тако се та тематска област сада зове **Забава и слободно време**. Промену је условило то што се показало да је информисање, у

времену о коме су интервјуисане особе говориле, имало далеко мањи значај за омладину него данас, на почетку двадесет првог века (ни та чињеница није без значаја за историчара). Млади су, изгледа, раније имали више могућности да дуже буду млади и да се баве стварима својственим омладини. Бриге које су некада биле резервисане за одрасле (или бар један део њих) медији сада муњевитом брзином преносе на цело друштво, без обзира на узраст. Данас нико није поштеђен крупних брига, а одраста се брже и суровије.

У овом зборнику постоји, као и у прошлом, једна свесна уредничка недоследност. И тада се један рад састојао само од интервјуа, без чланка који је на основу њега требало да настане. Први пут то је било тако јер се радило о једном вредном сведочанству, које заслужује да буде публиковано, иако полазник није смогао снаге да направи и чланак. Овога пута објављујемо интервју који је Марија Мојић направила са Душаном Дожићем, о његовом страдању на Голом отоку. То је наставак његове животне приче, чији први део је објављен у претходном зборнику. Иако ауторка интервјуа није имала времена и снаге да и овога пута направи чланак, ради се о вредном документу, који у многама допуњује слику коју смо добили у њеном првом раду. Упркос свести да ће ово нарушити униформност зборника, определили смо се и овога пута да предност дамо очувању историјских података, које смо сматрали важним, над формалним разлозима структуралне уједначености зборника.

Ова свеска, иако садржи мањи број радова од претходне, доноси разноврснији материјал. Осим интервјуа, сада располажемо и већим бројем докумената насталим радом институција, као и понеким одломком из штампе. Нарочито значајним квалитетом сматрамо пораст визуелне грађе, фотографија и цртежа, која у многама употпуњују текстове којима служи као допуна и потврда аутентичности, а не само као пука илустрација. На жалост, и у овом зборнику недостаје једна од тематских области које су полазницима стајале на располагању. Овога пута неће бити прилога Локални хероји. Верујемо да је ово само привремено одсуство ове интересантне теме, које треба схватити и као доказ о томе колико је тешко пронаћи тему и задовољити стандарде које смо пред себе поставили.

Више нисмо на почетку. То, поред осталог, значи да увек може боље и да наш други зборник заслужује строже и детаљније критике него први. Чујмо их.

у Београду
9. априла 2003. године

Руководилац семинара
за друштвену историју ИСП
мр Горан Милорадовић

МАЛИ ЧОВЕК И ВЕЛИКА ИСТОРИЈА

Јелена Петаковић

Дом сирочади Југословенског Црвеног крста у Ужицу од 1933 до 1941. године

Чланак је посвећен раду дома за сирочад у времену од 1933. до 1941. године у Ужицу. Говори о настанку и организацији дома, начину живота и условима у којим су живели питомци, као и о утицају политичких прилика у земљи на штићенике дома.

Једна од последица Балканских ратова и почетка Првог светског рата јесте појава бескућника и деце без родитеља и старатеља. У Ужицу се у том периоду нашао велики број сирочади и наметнула се потреба за збрињавањем деце. Број сирочади се после Првог светског рата увећао, тако да је потреба за решавање тог проблема била стална. Због тешког економског стања у земљи поред ратне сирочади јавља се и сирочад социјалне категорије.

Душан Крчевинац је био један од њих. Боравио је у дому у периоду од 1933. до 1943. године у Ужицу. Душан је пореклом Ужичанин, рођен је 1927. године. Рано је остао без родитеља, отац му је умро од туберкулозе, а мајка му се годину дана касније утопила у Бетињи.

Дом за децу у Ужицу основан је крајем 1915. године, а основали су га грађани Ужица. У почетку се налазио у једној старој згради на житној пијаци, касније је премештен у дотрајалу зграду поред реке Бетиње (Поповић 1985). Током окупације за време Првог светског рата, аустријске власти су у згради тог дома основале Орфелинат – децје сиротиште, о коме се бринула ужичка општина.

После рата 1918. године Српски црвени крст у Лондону је послао своје делегате у Србију са циљем да помогну у обнови земље. Један од циљева им је био збрињавање ратне сирочади. У Косјерићу је привремено основан дом за ратну сирочад, а 1919. године дом је премештен у Ужице у зграду Орфелината. Главни одбор Црвеног крста је 1925. године одлучио да исели дом из Ужица, јер зграда у којој је дом смештен није задовољавала потребе, а ни Ужичка општина није била вољна да зграду поклони. Тако да су штићеници дома (тзв. домци) привремено пре-

*Јелена Петаковић
(1984), Ужице,
Димитрија
Туцовића 5/13,
ученица 3. разреда
Гимназије у Ужицу*

ведени у Дом Друштва за васпитање и заштиту деце у Београду. Ужички одбор Црвеног крста је успео да прикупи знатну суму прилога и заједно са ужичком општином је 1927. године отпочела градња нове зграде дома. Грађење је завршено 1929. године, а већ следеће године у јануару питомци су преведени из Београда у Ужице. Дом (слика 2) је изграђен на десној обали Ђетиње, уз саму обалу (ДЦК 1936). У згради тада изграђеног дома данас се налази ГП „Златибор”.

Дом у Ужицу је у децембру 1933. године поверен на управу среском одбору у Ужицу, а пре тога је био под управом Ужичког обласног одбора (ДЦК 1936).

Дом Југословенског Црвеног крста у Ужицу имао је правила и прописе на основу којих је радио. Дом је по одређеним правилима вршио пријем деце. Она су донета на седници извршног одбора друштва марта 1931. године (ДЦК 1936). Претходне године у извештају Црвеног крста изнета су правила о примању деце која су само потврђена (Препис из Годишњег извештаја)¹:

1. пријем деце у дом врши Главни одбор Црвеног Крста
2. у дом се примају сирочад без оца и мајке, која су уз то још и сиромашног стања
3. сирочад се примају у узрасту од 6 до 10 година
4. за пријем су потребни следећи документи:
 - а) умрлица за родитеље или општинско уверење о томе
 - б) општинско уверење о сиромашном стању, у коме треба да је означена и величина пореза на земљиште
 - в) извод из књиге рођених детета
 - г) лекарско уверење да је дотично дете потпуно и телесно и душевно здраво

Одлуке о пријему деце доноси Извршни одбор друштва. Захтев за примање деце подносио се једну годину пре.

Дом је славио Св. Јована Милостивог, јер је на тај дан, 12/25. новембра 1929. године дом освећен (Препис из годишњег извештаја за 1930. годину). Пријем деце у дом је вршен на почетку школске године. Деца су долазила из свих крајева Краљевине Југославије, требало је да их буде из свих бановина у истом броју (Шкоро 1991). Примана су деца свих националности, било је и Рома и Јевреја, једино није било Муслимана (Крчевинац, усмено сведочење).

Из дома се излазило по завршетку школовања. Бивши штићеник прво прими две или три плате, а затим добија своју уштеђевину и одлази.

У дому су у почетку живели питомци женског и мушког пола. Међутим Проширени извршни одбор је 1934. године одлучио да се у дом примају само мушка деца. Шесторо женске деце је следеће године пребачено у Бановински дечји дом у Скопљу. Оне су се издржавале из средстава која је дом слао (ДЦК 1936). Женска деца су углавном имала браћу у ужичком дому, али пребаченим девојчицама се изгубио сваки траг у току Другог светског рата.

Слика 1 (наспрамна страна).

Деца дома Југословенске ратне сирочади 1938. године са економом Драгишом Младеновићем, управником дома Тадијом Тодоровићем и најстаријим учеником V разреда учитељске школе Петром Радовановићем. (Душан Крчевинац је други са леве стране у другом реду одозго).

¹ Власништво породице Крчевинац из Ужица

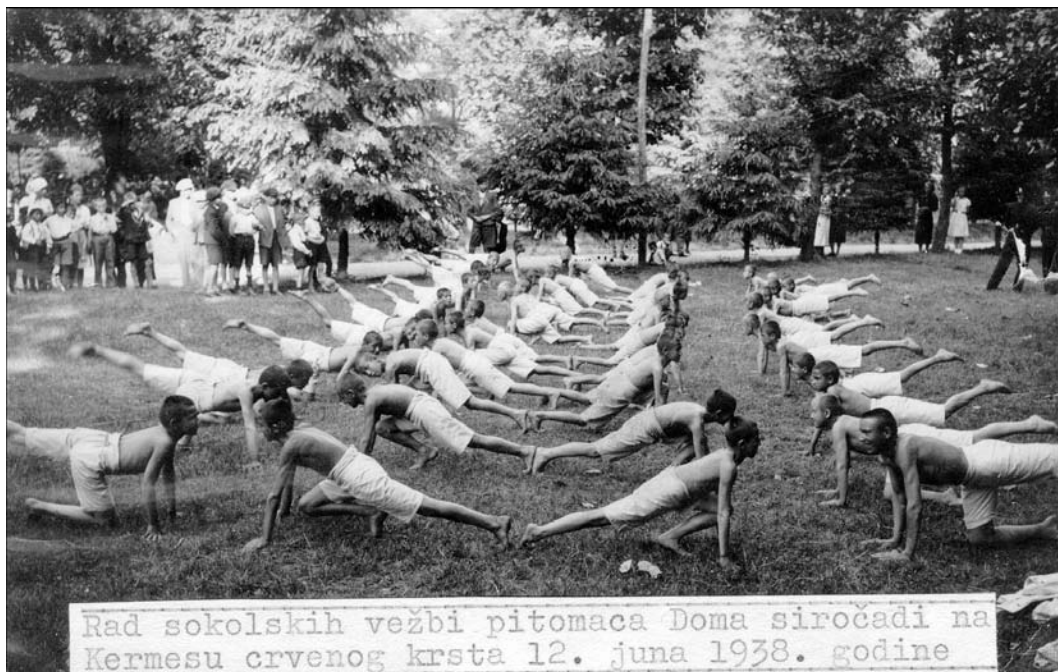
Слика 2.
Зграда Дома Југословенског црвеног крста у Ужицу.

Број деце у дому је варирао у периоду од 1933. до 1941. године, а максимално је могло да их буде седамдесет. Извршни одбор је према одобреном буџету и по броју расположивих места, сваке године одређивао колико деце се може примити. Тако је 1933. године у дому било 60 питомаца, нових је примљено тринаест, а дом је напустио један питамац. Следеће године дом је имао 59 питомаца, током године је примљено седморо, а напустило га је пет. На крају 1935. године у дому је било 67 питомаца, примљено је тринаест нових, а изашло је шест. Наредне године у дому се налазило 67 питомаца, десет је отпуштено и десет нових је примљено. Током 1937. године дом је напустило седам питомаца, а примљено је 8 нових, па је на крају године имао 68 питомаца. На крају 1938. године је било 62 питомаца десет их је изашло, а три су дошла. Током 1939. године у дому је било 62 питомаца, изашло их је осам, а примљено их је девет (Шкоро 1991)³. У дому је највише било питомаца српске националности, а током 1936-37. године у дом је дошло пет деца из Словеније (Крчевинац, усмено сведочење).

Дом се финансирао из фонда Црвеног крста. Од 1933. до 1939. године се добијало између 260 000 и 300 000 динара (Шкоро 1991). Дом је добијао помоћ од фонда јапанске царице Шокен и од фонда наших заробљеника у Енглеској. Дом је добио неколико хиљада швајцарских франака за набавку опреме, углавном кревета, а од остатка новца, 1935. године, деца су послата на Златибор. Међу децом је био и Душан Крчевинац.

Дом је водио управник, који је истовремено био и једини васпитач. Управник је у исто време вршио и функцију секретара обласног Црвеног крста. Од 1933. до 1935. године ту функцију је вршио Лазар Бјелић, а од 1935. године Тадија Тодоровић. Од осталог особља у дому су били: економ, куварица, снајдерка, служитељи и прале.

³ Једини доступан извор стаистичких података била је књига Гојка Шкора. Податке за 1940. и 1941. годину нисам успела да пронађем.

Дом се састојао од четири собе у којима је било по двадесет кревета изузев једне у којој је било петнаест. У дому је постојала амбуланта и затвор у коме су деца затварана због непослушности. У оквиру дома било је и игралиште, а преко пута налазило се сок-олско игралиште. Дом је имао свој цветњак и башту која је користи-тила домцима за гајење поврћа.

Питомци су имали једном месечно право да се купају у град-ском купатилу. Током лета купали су се у Ђетињи. За свакодневну хигијену су користили лаворе, у којима је био хиперманган, у коме су они прали руке. Сваких петнаест до двадесет дана су ме-њали постељину. Имали су лекара који је долазио два пута недељно и изолациону собу „Лазарак”.

Исхрана у дому је била једнолична, углавном купус, пасуљ и кромпир. Неколико пута годишње они су добијали храну од грађана који су је на своју крсну славу слали домцима.

Штићеници Дома су имали посебне униформе обележене бројевима, Душан Крчевинац је, на пример, био број 114. Били су скроз закопчани, имали су џепове само на капућу (види се на слици 4). Из хигијенских разлога нису имали џепове на панта-лонама. Носили су потковане ципеле. Питомци су морали да буду ошишани на нуларицу. Када неко постане занатлија или завр-шава V разред учитељске школе он добија одело са ревером које се разликује од других (види слику 1).

У дому је постојао тачан распоред радног дана. У 6 сати је било устајање, затим умивање, па доручак и одлазак у школу. Ручак је био у подне, а вечера у 18 часова. Пред сваки оброк до-

Слика 3.
Кермес, 12. јун
1938. године.

мци су читали Оче наш. За оне који су ишли после подне у школу, а углавном су то били занатлије, од 8 до 10 часова је било време за учење.

Питомци су у свом дворишту играли фудбал и стони тенис. Били су добри пливачи. Понекад су их водили на утакмице. Било је домаца који су били чланови фудбалских клубова. На Свете Тројице, домци су имали свој дан, звао се Кермес (види слику 3). Тада су приређивали приредбу у Великом парку. Пред грађанима Ужица изводили су оно што су преко године научили: рецитовали, показивали гимнастичке вежбе, певали су и организовали томболу.

Дисциплина је била на високом нивоу, распоред дневног реда морао је да се поштује. За време учења сви су били у учионицама, а увече у 10 сви су морали на спавање. Кревети су намештани „на бело”, као у војсци. По неписаном правилу домац није имао право да иде главном улицом у униформи, већ само споредним. У дому је постојала и забрана излажења, није могло да се излази у било које време. Да би изашли из дома, питомци су често прескакали жицу или пролазили испод ње. У случају недисциплине примењиване су казне затвора и физичке тортуре (коришћен је корбач или прут). Ове казне су од 1937. године укинуте (Крчевинац, усмено сведочење).

Питомци дома су обавезно похађали неку школу. У дому је било и деце предшколског узраста, никад више од четворо. Највише домаца је ишло у основну школу (1935. године основну школу је похађало највише деце – њих 43, а 1939. најмање – 21; Шкоро 1991). За даљи наставак школовања домци су изражавали жељу у коју школу би ишли, а коначну одлуку доносио је управник у договору са учитељима. После основне школе питомци су уписивали гимназију, занат, трговачку или учитељску школу. Највише их је учио занат, затим гимназију, а најмање трговину.

Рад различитих политичких организација осећао се и у дому. У Ужицу у периоду од 1934. до 1935. године оживљава рад Комунистичке партије Југославије (КПЈ), револуционарних синдиката и комунистичке омладине. Комунисти су временом постигали све већи утицај у граду, али и у средњим школама (Јаковић 1985). Питомци дома који су похађали средње школе, пре свега гимназију и учитељску школу, имали су прилике да дођу у додир са скојевском организацијом и имали су највише утицаја на омладинце у дому. Занатлије из дома такође су имали улогу у ширењу идеја КПЈ, као веома развијени и покретљиви младићи. На прихватање левичарских идеја у дому утицала је и чињеница да је Перо Поповић – Ага, бивши секретар Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), некада био домац.

Међу питомцима у тим активностима се највише истакао Петар Радовановић. Он се састајао са друговима из учитељске школе одржавајући састанке на тавану или у амбуланти дома.

Тадија Тодоровић, управник дома, знао је за скупове, али их није спречавао (Ристановић 1985).

Питомци дома су учествовали и у Априлском рату, десетак домаца је на позив владе отишло у рат. После окупације Краљевине Југославије, од априла до подизања устанка, домци су сакупљали оружје. Имали су и убачене питомце који су радили код Немаца, од којих су крали оружје и крили по таванима и у канализацији (Крчевинац, усмено сведочење).

По избијању устанка у Србији 7. јула 1941. године у Ужички партизански одред „Димитрије Туцовић” отишло је тридесет и пет питамаца, а двадесет и пет је остало у дому (Шкоро 1991). Мали број њих је отишао у четничке и недићевске јединице.

У току 1941. године део дома је постао болница, где су се налазили партизански, четнички и немачки рањеници. У другом делу зграде је било пребивалиште за децу дома. Следеће године дом је укинут и формиран је Српски избеглички дом.

Дом Југословенског Црвеног крста у Ужицу, у периоду свог рада од 1933. до 1941. године, је успео да оствари оно чему је и био намењен: да пружи услове и оспособи питомце за самосталан живот.

Извори

Интервју са Душаном Крчевинцем

Препис из Годишњег извештаја ужичког обласног одбора Друштва Црвеног крста за 1930. годину. Власништво породице Крчевинац из Ужица.

Литература

ДЦК (Друштво Црвеног крста) 1936. *Споменица 1876-1936*. Београд: Друштво црвеног крста.

Лаковић С. 1985. Радовановић Петар - Перо. У *Дом за децу и омладину „Петар Радовановић” Титово Ужице 1915-1985* (зборник радова). Титово Ужице, стр. 37

Поповић Ј. 1985. Уз седамдесетогодишњицу Дома. У *Дом за децу и омладину „Петар Радовановић” Титово Ужице 1915-1985*. Титово Ужице, стр. 7-9

Ристановић С. Био сам дете и васпитач Дома. У *Дом за децу и омладину „Петар Радовановић” Титово Ужице 1915-1985*. Титово Ужице, стр. 60-61

Шкоро Г. 1991. *Дечји дом у Ужицу*. Ужице

Прилог

Интервју са Душаном Крчевинцем¹

Јелена Петаковић: Где и када сте рођени?

Душан Крчевинац: У Ужицу, 1927. године.

Ј. П.: Шта вам је било са родитљима?

Д. К.: Отац ми је био трговац и купио је неку кожно робу, међутим међу робом је био мољац и то му је све пропало, а самим тим и посао. После тога је врло брзо умро, разболео се од туберкулозе. Мајка се после годину дана удавила у Ђетињи и ја сам остао сам. Поп је хтео да ме узме, тетка није дала и чим сам стекао услове одведен сам у дом.

Ј. П.: Са колико година сте дошли у дом?

Д. К.: Па имао сам око шест и по година; дошао сам у дом 1933, тако да сам у њему провео десет година.

Ј. П.: Да ли је то био једини дом за децу у западној Србији?

Д. К.: То је био јединствени дом у Југославији, то је био дом Југословенског Црвеног крста, који је имао своје правилнике и правила, како се прима, како деца треба да се понашају. Издржавао се из фонда наших заробљеника, који је имао фонд у Енглеској и других фондација Црвеног крста. Те фондације састојале су се од неколико хиљада фунти који су се сваке године уплаћивали за издржавање деце. Рецимо, из фондације јапанске царице ми смо добили неколико хиљада швајцарских франка за набавку опреме, углавном кревета, а речено је да се од остатка новца деца пошаљу на море или на Златибор. Ја сам био на Златибору, 1935. године сам ишао тамо.

Ј. П.: Да ли је то био искључиво мушки дом?

Д. К.: Био је у прво време и мушки и женски дом, али касније су девојчице послате у новоотворени дом у Скопљу. Имале су углавном браћу у дому, од 1935. године оне су у Скопљу, ја не знам шта је са њима било нити било ко зна. Неки су тражили своје сестре, али нису успели да их пронађу, изгубио им се сваки траг.

Ј. П.: Где се налазио дом?

Д. К.: Био је где је сада грађевинско предузеће Златибор.

Ј. П.: Да ли је постојало одређено време када сте долазили у дом?

¹ Разговор је вођен у априлу 2002. године. Душан Крчевинац данас као пензионер живи у Ужицу.

Д. К: Јесте, није могло да се долази када је ко хтео, него је тачно фиксиран датум, а то је септембар месец, дом је имао своју славу која се звала Јовандан и онда се могло доћи у дом. Унапред се знало из којих бановина долазе деца, значи добије се анамнеза, односно анализа читаве те структуре дечије, кога има, шта има и онда на бази тога обласни одбор овде одлучује у Ужицу и прима. Захтев за примање се подносио једну годину пре. Долазило је из целе Југославије, свих националности изузев муслимана, било је и Рома и Јевреја, али није било муслимана.

Ј. П: Колико је било деце у дому?

Д. К: Обавезно је било 70 деце, то је максималан број. Ја завршим школу, занат и на то место долази нови. Сви смо имали своје бројеве и наша одећа, обућа, ципеле све је било обележено тим бројевима, место да каже име Душан Крчевинац, ја сам имао свој број 114 тако када дођем тамо за одело само кажем број и он ми нађе.

Ј. П: Какав је био однос националности?

Д. К: Највише је било Срба, 1937. или 1936. године дошло је одједном 5 Словенаца. Ми смо се невероватно слагали, није било важно које си националности, чак смо учили конверзацију Словенце, они нису знали српски језик.

Ј. П: Ко вам је био управник?

Д. К: До 1935. године нам је био Лазар Бјелић, а после је дошао Тадија Годоровић.

Ј. П: Ко се бринуо о вама у дому, да ли је било васпитача?

Д. К: Код нас није постојао васпитач, већ само управник и он је старао о нама, обавезно је управник дома био секретар Црвеног крста. И старији домци су се о нама старали. Имали смо једног економа, куварицу, жене које перу, снајдерку.

Ј. П: Како је изгледао дом, колико је имао соба, кревета?

Д. К: Имали смо 4 собе. Свака соба је имала по 20 кревета осим једне која је имала 15. Имали смо своју амбуланту и један мали затвор у коме су затварали за непослушност. Било је ту и игралиште, иако нам је преко пута дома било игралиште „Соколски дом”. Имали смо најлепши цветњак у Ужицу, недељом цео свет иде у Велики парк и они пролазе покрај дома и обично су сви загледали наш цветњак. Имали смо своју башту која нам је служила и за прехрану да не би куповали зелениш.

Ј. П: Какви су вам били хигијенски услови?

Д. К: Имали смо једном месечно купање у градском купатилу. Ми смо имали лаворе и њих смо користили у дому, у лаворима је био хиперманган, и ти завучеш руке у њега и тако

переш руке. Лети смо ишли на Ђетињу. Сваких 15-20 дана су се мењали чаршави, имали смо свога лекара који је долазио 2 пута недељно, бесплатно је радио, и имали смо своју изолациону собу која се звала „Лазарак”.

Ј. П: Каква вам је била храна?

Д. К: Била је прилично једнолична. Више смо били гладни него сити, углавном је то био пасуљ, кромпир, купус.

Ј. П: Како вам је изгледао један обичан дан?

Д. К: Па имао је тачан распоред, устајање у 6 сати онда умивање, доручак, ђаци одлазе у школу, ми гимназијалци смо ишли ујутру, а занатлије касније, од 8 до 10 се учи па се онда има пауза. Ручак је био у 12 сати, а вечера у 6, у 10 сати је обавезно било легање.

Ј. П: Да ли сте имали посебну униформу?

Д. К: Јесмо, имали смо, била је скроз закопчана, имали смо само џепове на капу, на панталонима нисмо, из хигијенских разлога, ваљда. Личили смо на војнике, имали смо потковане ципеле и кад идеш то прашти по Ужицу. Када неко постане занатлија или завршава 5. разред учитељске школе он добија

Слика 4.
Душан Крчевинац
са друговима из
дома, 1939. година

одело са реверима и он се разликовао од осталих. Морали смо обавезно бити ошишани на нуларицу.

Ј. П: Како сте се забављали?

Д. К: Имали смо игралиште, играли смо све дечје игре, понекад су нас водили на утакмице. Ми смо у том нашем дворишту играли фудбал, стони тенис, били смо добри пливачи, изванредни фудбалери, није се могао да замисли ниједан фудбалски клуб, а да није имао домца. Ми смо на Свете Тројице имали свој дан, звао се Кермес. Тада смо приређивали велику приредбу у Великом парку, ту смо изводили све што смо знали и што смо преко године научили, рецитовали смо, имали смо хор, гимнастика, била је и томбола, долазило је цело Ужице.

Ј. П: Каква вам је била дисциплина у дому?

Д. К: Била нам је на високом нивоу, постојао је распоред часова и морао је да се поштује. Када почиње учење од 8 до 10 мува се не чује, сви смо ми у учионицама. У 10 сати је све морало бити утуљено, овај који је дежурни зађе и гледа да ли су ципеле очишћене и све остало. Кревет смо морали да намештамо „на бело” мора да буде утегнуто као у војсци, најгоре је кад добијеш оне чаршаве који се нису истањили и никако не можеш да их затегнеш. Било је и одређених казни уколико се појави недисциплина, по задњици је радио корбач или прут по рукама итд. То је постојало до 1937. године, после тога се губи, затим није се могло ићи главном улицом, само споредним.

Ј. П: Нисте ишли главном улицом?

Д. К: Такав је био ред, не сме домац у униформи да иде главном улицом, само споредним.

Ј. П: Да ли сте имали забрану излажења?

Д. К: Како да не, ниси ти могао када хоћеш да изађеш. Ми смо кријући прескакали и крили се испод жице или преко жице побегнеш, онога кога ухвате казне. Хоће они да те пусте, понекад, али мораш да имаш дебеле разлоге.

Ј. П: Ко је одређивао ко ће да иде у коју школу?

Д. К: Мало се изрази жеља, а и управник прати, иде преко године и консултује се са учитељима. Домац је могао да буде поп, учитељ, занатлија, службеник, али углавном занатлије.

Ј. П: Када сте излазили из дома?

Д. К: Када завршиш занат, прими се једно две три плате и онда добијеш своју уштеђевину, поздравиш се и одеш у живот.

Ј. П: Да ли сте учили молитве?

Д. К: Да, пред доручак, ручак и вечеру чита се Оче наш и тек онда једеш.

Ј. П: Ко чита?

Д. К: Онај који је дежурни домац.

Ј. П: Какав је био однос грађана према вама?

Д. К: Према нама су се односили врло добро. Рецимо грађани неће да славе, објаве то неколико дана пре славе и онда пошаљу оно што спреме себи за славу, пошаљу нама.

Ј. П: Колико пута годишње сте тако од њих добијали храну?

Д. К: Око 6-7 пута, не више.

Ј. П: Како је почетак рата утицао на вас?

Д. К: Имало је доста одраза на нас, с обзиром да су домци припадали тој прогресивној омладини, јер секретар ЦК СКОЈ-а² Перо Поповић - Ага је био домац. Нарочито је било напредне средњошколске омладине и из учитеља и из гимназије, тако да је дом постао носилац прогресивних идеја и ту се омладина највише код нас после окупљала. Занатлије су биле јако покретне, развијени домци, били су веома активни у ужичком синдикату, рецимо Живко Буљан, Радош Пријевић, Душан Туцовић. Ми смо, иначе, у току устанка највише скупили оружја.

Ј. П: Како сте скупљали оружје?

Д. К: Купили, оставља војска, ми крили по канализацији, по тавану. Ми смо имали убачене код Немаца и пар домаца да им раде, они су понекад крали и оружје од Немаца и доносили.

Ј. П: Шта је било током 1941. са домом?

Д. К: 1941. део дома је постао болница, у њој су били и партизани и четници и Немци, а у остале две собе домци су спавали по патосу. На позив Краљевске владе десет домаца су отишли у априлски рат. После подизања устанка велики број питомца је отишло у партизанае, а веома мали број је био у квинслишким јединицама. А следеће године дом је укинут и формиран је Српски избеглички дом.

² Централни комитет савеза комунистичке омладине Југославије

Сандра Недимовић

Мариенбунд и Christusbund у Апатину од 1935. до 1944. године

Чланак говори о немачким католичким црквеним удружењима Marienbund и Christusbund у времену од 1935-1944. године у Апатину, о начину рада ове две организације и сукобу других немачких политичких организација са њима.

За време тридесетих година XX века Хитлеров национал-социјализам је налазио све већу подршку у слојевима немачког становништва у Бачкој. Као реакција на ту агресивну идеологију јавила се појачана активност клерикалних кругова, који су у свему томе видели опасност за католичанство. Такав случај био је и у Апатину. Викар цркве Срца Исусовог, Адам Беренц (Adam Berenz) је 1935. основао Marienbund (женско), и Christusbund (мушко), удружење, у оквиру католичке цркве, чији је циљ био да онемогући подпадање католичке омладине под утицај Kulturbund-а, културног удружења Немачке националне мањине у Југославији, које је тридесетих година пало под утицај нацистичке идеологије.

Његову идеју о оснивању ова два удружења прихватили су и становници других места, тако да је Marienbund и Christusbund убрзо основан по свим немачким насељима у Бачкој. У Апатину су се 22. јуна 1935. године појавиле новине *Die Donau* чији је власник и уредник био Антон Лотерер (Anton Lotharer). Адам Беренц је убрзо преузео уредништво ових новина у којима је оштро осудио нацисте, Kulturbund и свог највећег противника Матију Гаса (Matia Gass), уредника часописа *Batschkar Zeitung* који заступа интересе Kulturbund-а. Беренц је од својих новина направио политичко гласило Католичке акције.

Поднаслов Беренцовог листа „*Wochenblatt für gesellschaftliche Politik und Volkswirtschaft*” (недељник за друштвену политику и народну привреду), промењен је у „*Wochenblatt für das katholische Deutschum Jugoslawiens*” (лист за немачке католике у Југославији), а у новинама су, сем оштрих Беренцових

Сандра Недимовић
(1986), Апатин,
Сонћанска 69,
ученица 2. разреда
Гимназије “Никола
Тесла” у Апатину

Слика 1.
Старија група
Marienbund-а са
заставом
удружења, на којој
се види знак Св.
Марије, заштит-
нице удружења.

критика, разматрана и верска питања и интереси католика¹ и Marienbund-а.

Председник женског удружења је била Маргита Колер (Margita Choler), а мушког Антон Белт (Anton Belth). Вођа (васпитачица) Marienbund-а је била Катерина-Катица Кундић (Katerina Kundich). Са члановима удружења је у почетку био свештеник Јохан Нуспер (Johann Nusper) који је премештен у Кулу, па је потом дошао свештеник Јохан Хартман (Johann Hartmann). Хартман је био секретар удружења. Удружења су имала свој одбор, представника, благајника, записничара и секретара (Вејновић, интервју).

Marienbund је имао две групе, које су биле сврстане по узрасту у школску и ваншколску омладину. Од 6 до 12 година била је млађа група, која је имала састанке недељом поподне. Старија група је била преко 12 година, њу је чинило деведесеторо деце. Старија група се састајала петком, а неки су ишли у обе групе. И Christusjugend је имао две групе, али је број чланова тог удружења био знатно мањи у односу на број чланова Marienbund-а. У удружења су се могли учланити само католици,

¹ Неки карактеристични ставови који су излазили у *Die Donau*: „Ми католици смо често безразложно осетљиви па помажемо својим новцем новине које нам захваљују тако што се нашем црквом, нашим најсветијим домом, спредају, излажу је подсмењу и ругају јој се...”, *Wir katoliken und die Presse, Die Donau*, 22. фебруар 1936. године.

„Католици останите верни вашој католичкој штампи! Без јаке католичке штампе можете доћи до ништавила.”, *Die Presse eine Grossmacht, Die Donau*, 26. августа 1939. године (према: Бешлин 2001).

Слика 2.
Млада група Marien-
bund-а са својим
васпитачицама.

независно од њиховог материјалног стања, мада су већину чланова удружења чинила деца из земљорадничких породица. Списак чланица удружења је имала само старија група Marienbund-а.

Активности у удружењима су биле разнолике. Састанци у Marienbund-у су били једном недељно, где би се за старију групу одржавали часови веронауке, музике, народних игара и плесова, кувања и глуме. Marienbund је имао свој кувар (*Last uns kochen – Дозволите да кувамо*), књигу тетке Кларе (Tannte Chlare), која је писана искључиво за удружење. Са свештеником Јоханом Хартманом учили би песме из књиге *Unsre Lied – Наша песма*. Christusjugend је имао своје спортске игре – фудбал и рукомет. Они су такође учили песме и плесове.

Слика 3.
Оркестар састављен од чланова
Marienbund-а и
Christusjugend-а са
инструментима.
Крајње десно стоји
свештеник Јохан
Хартман.

Ова два удружења су била заједно на излетима, ходо-чашћима, приредбама, процесijaма, заклетвама, заједно су глумили и имали су заједнички оркестар. Сваког месеца је била исповед и причест за чланове удружења, која није била обавезна. У чланству се остајало до удаје или женидбе. Оба удружења су имала своје заставе. Застава Marienbund-а је имала црни знак Св. Марије (Вејновић, интервју стр. 29), а Christusjugend-а црни знак Исуса Христа (Кифер, интервју стр. 35).

Сваке године у последњој недељи октобра, за Christkonigfest (празник Исуса Краља), новопримљени чланови оба удружења (старијих група) морали су да се заједно на верност и оданост удружењу застави Marienbund-а, тј. Christusjugend-а. Приликом заклетве застави чланови удружења су ишли певајући у процесijaма до цркве. Након мисе заставу би однело двоје деце испред олтара. Затим би застави приступали појединачно чланови једног, па другог удружења и са положеним рукама на застави изговарали речи заклетве. Чланови Marienbund-а су изговарали: „Ich gelobe der Fahne Mariens die Treue zu bewahren“ (ја се закљичем на верност застави Марије), а чланови Christusjugend-а: „Ich gelobe der Fahne Christi die Treue zu bewahren“ (ја се закљичем на верност застави Христовој). Након заклетве застави сви чланови Marienbund-а и Christusjugend-а би добили значку свог удружења. Већ од следеће, 1936. године, закљичали су се колективно сви новопримљени чланови удружења. Заклетва „Ich gelobe...“ (ја се закљичем) је изговарана „Wir geloben...“ (ми се закљичемо) (Вејновић, интервју).

Удружења су имала хор и организовала оперске комаде и позоришне представе. За представе су се припремали по неколико месеци, које су се давале обично пред верске празнике. За костимографију и кореографију су се сами сналазили. Често су ишли на излете и екскурзије, а дружили су се и са члановима

Слика 6.
Припаднице младе
групе Marienbund-
а током једне
процесије.
У првом плану де-
војчице носе лик
Исуса Христа, а у
позadini крст
украшен цвећем.

Marienbund-a и Christusjugend-a из других места: из Филипова⁵, Чепа⁶, Пригревице... Поред ових места, Marienbund и Christusjugend су постојали у свим немачким местима у Бачкој (Оџацима⁷, Крњаји⁸, Бачкој Паланци, Парабућу⁹...). Удружења су имала и своју библиотеку.

Без обзира на овако разнолике активности у њиховој основи је било пре свега очување континуитета немачке католичке традиције у мутним временима, као што су биле године надирања нацистичке идеологије, а која је била прихваћена као својеврсна замена националног и верског идентитета код омладине у оквиру Kulturbund-ова, а и ван њих.

Омладина Kulturbund-a је имала свој званични лист *Schaffende Jugend*, а католичка омладина *Jugendruf*, који је објављивао вести везане за Christusjugend и Marienbund у читавој Бачкој. Поред тога чланови оба удружења су ту објављивали своје чланке.

Чланови Kulturbund-a у Апатину су били многобројнији него чланови католичких организација. Имали су одређене прописе које су морали поштовати и носили су тачно одређене униформе. Деца у Kulturbund-у су носила беле кошуље и доколенице, црне ципеле, мараму око врата, дечаки кратке црне панталоне, а девојчице сукње. Униформа одраслих била је браон боје: дугачке панталоне, кошуља и прслук. Жене су носиле дуге црне сукње, кецеље, црни прслук и беле блузе.

Када су чланови Kulturbund-a јавно наступали на великом збору у Апатину 28. и 29. маја 1939. године, носили су црне заставе са белим знаком грома на њима. Често су јавно претили Marienbund-у и ометали мису у цркви.

Слика 7. Припадници Marienbund-a и Christusjugend-a током припреме позоришне представе „Genowewa”. Може се запазити богата сценографија и костимографија.

⁵ Бачки Грачац

⁶ Челарево

⁷ Christusjugend у Оџацима је био многобројнији од апатинског, имали су нешто другачију заставу од заставе апатинског Christusjugend-a. Приликом процесија имали су на себи бела одећа, беле рукавице и црне кравате.

⁸ Кљајићево

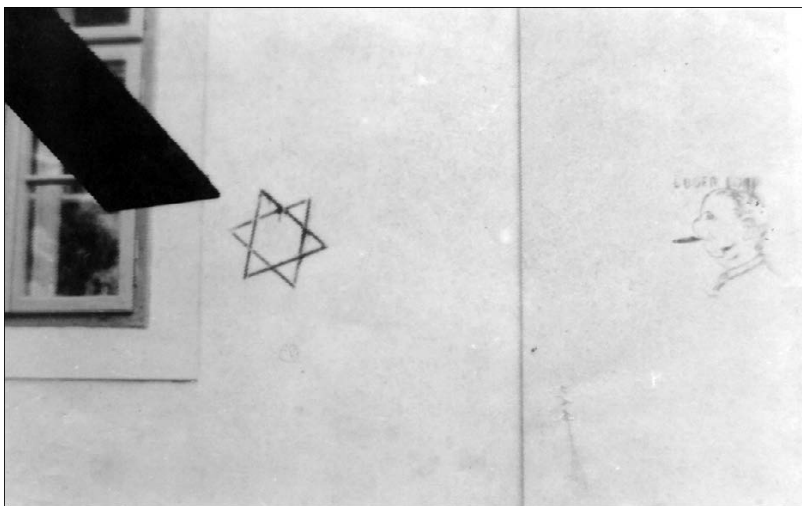
⁹ Ратково

Слика 7.
Припадници
Marienbund-а и
Christusjugend-а
за време за-
једничког излета
на Дунаву.

Други светски рат представљао је период искушења за чланове Marienbund-а и других сличних удружења, која су мање или више отворено били против нацистичке идеологије. Због тога су учестали разни притисци и уцене, тако да су се активности у знатној мери проредиле. Бачка је након комадања Краљевине Југославије била припојена Мађарској, па су се и услови рада ових двеју организација променили. Чланство Marienbund-а се смањило, а у Christusjugend-у је дошло до напуштања удружења и прелажења у Kulturbund.

Долазак немачких окупационих снага у Мађарску 18. марта 1944. године, Беренц је оштро осудио, па је 25. априла 1944. године *Die Donau* забрањен, а 22. маја 1944. године Беренц је ухапшен од стране Гестапоа. Сутрадан су га из затвора избавили Министар Унутрашњих Послова Мађарске Јарош и калочки Надбискуп Јозеф Грос (Jozsef Gröss), под притиском Јакоба

Слика 8.
Фасада куће која
је ишарана од
стране нацистичке
омладине.
Упадљива је Дави-
дова звезда, сим-
бол јеврејства, која
је тада коришћена
као најтежа
дисквалификација
политичких неисто-
мишљеника.

Егерта (Jakob Egert)¹⁰. Последњи састанак Marienbund-а је одржан 28. маја 1944. године, а након тога је престао са радом. О удружењу се није смело ни причати, јер су сву власт у граду преузели чланови Културбунд-а, и јавно палили *Die Donau*.

Сви они Немци који нису били чланови Kulturbund-а, били су изложени свакодневним притисцима и претњама нацистичке пропаганде преко средстава јавног информисања.

Током девет година постојања удружења Marienbund и Christusjugend, борила су се за очување католичких вредности и тековина, у чему су имала само релативан успех. То су била конзервативна удружења настала као реакција католичке цркве на национал-социјалистичке идеје о цркви, а које су биле супротне начелима католицизма. Зато су се напади на ова удружења испољавали као сукоб католичког клера и нациста.

Удружења Marienbund и Christusjugend нису својом активношћу успела да у потпуности хомогенизују немачко становништво око заједничких идеја и да се супротставе нацистичкој идеологији, нити је приврженост једног дела немачке католичке омладине тим удружењима и вредностима које су бранила допринела одржању немачког становништва на територијама које су тада настањивали¹¹.

¹⁰ Jakob Egert (1883-1962), католички надбискуп од у периоду 1922-44.

¹¹ Малобројни припадници немачке мањине који су ипак избегли да буду протерани, углавном су се декларисали као Мађари

Извори

Berenz, Adam, „Im lichte des Scheinwerfers – Herrn Jakob Krämer zu gefälligen Verachtung“, *Die Donau*, 26. септембар 1936, бр. 35, стр. 5.

Berenz, Adam, „Im lichte des Scheinwerfers – Ein heidenhaftes Beispiel“, *Die Donau*, 29. август 1942, бр. 35, стр. 5.

Busch, Jakob, „Aus unseren Gauen“, *Jugendruf*, јануар 1939. бр. 1, стр. 12.

Busch, Jakob, „Das Bild in erste Seite“, *Jugendruf*, август и септембар 1939, бр. 8, 9 (двоброј), стр. 113.

Koloman, Moullion, „Ihr habt das Wort, Futaker Mädchen berichten über ihren Kurs, die futaker Marienbundmädchen“, *Jugendruf*, април 1943, бр. 4, стр. 91.

Литература

Бешлин Б. 2001. *Весник трагедије – немачка штампа у Војводини 1933-1941. године*. Нови Сад: Платонеум.

Бешлин Б. 1999. Немачка католичка штампа у Војводини и њен спор са националсоцијалистима 1935-1944. године. *Зборник Матице Српске за историју*, 59-60: 107-123.

Mayer J. 1991. *Erinnerungen an Apatin und die Apatiner*. Deggen-dorf: Apatiner Gemeinschaft e. V., 8728 Haußfurt, Mühlenstr. 7

Мирнић Ј. 1974. *Немци у Бачкој у другом светском рату*. Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине

Прилози

1. Интервју са Розом Вејновић (Müller)¹

Сандра Недимовић: Како је дошло до оснивања Marienbund-a?

Роза Вејновић: Једина жеља је била да имамо нашу верску организацију, јер у то време се ширио хитлеризам. Морало се нешто организовати, јер наш народ је био на погрешном путу. Скидао је свете слике из соба и стављао Хитлера. Беренц је био пророк, он је знао шта ће бити, знао је да ће рат бити изгубљен.² Беренц је хтео основати Kulturbund – културну организацију. Али кад је видео да Kulturbund који је почео као културна организација прераста у изразиту нацистичку организацију оснива Marienbund (женско) и Christusjugend (мушко) удружење. Marienbund је била организација са католичком црквом на челу која је имала за циљ да онемогући потпадање младих под утицај Kulturbund-a, а да их поведе ка путу хришћанске вредности и вере. Беренц је у ствари био иницијатор за оснивање ова два удружења. Његову идеју су прихватила многа места у Бачкој и основала Marienbund и Christusjugend.

С. Н: Од када до када је постојао Marienbund?

Р. В: Постојао је од 1935. године па све до хапшења Беренца. Беренца је ухапсио Гестапо 1944. године и тад се Marienbund распао.

С. Н: Да ли се свако могао учланити у удружење?

Р. В: Само католици. Није било важно да ли је сељак, богат, сиромах, јер тамо смо сви били једнаки. Удружење је имало две групе. Од 6 до 12 година била је мала група, која је имала састанке недељом поподне негде око 15:00 или 15:30 часова. Велика група је била од 12 година навише, коју смо сачињавали нас 90. Имали смо свој одбор, представника, благајника. Било је то право удружење. Ја сам се својевољно учланила у удружење и ишла сам у обе групе.

С. Н: Какве су биле активности у Marienbund-у?

Р. В: Беренц нас је учио прво веру, па културу, па традицију. Председник Marienbund-a је била Маргита Колер, а вођа нашег одељења била је Катерина Кундић - Катица. Са нама је у почетку био свештеник Јохан Нуспер, али је убрзо премештен у Кулу, па је онда дошао Јохан Хартман. Имали смо веронауку, свој оркестар, позоришну групу и наше представе. Учили смо песме и народне плесове. Имали смо кувар (*Last uns kochen – дозволите да кувамо*), књигу коју је издала Танте

¹ Роза Вејновић је рођена 16. јула 1923. године у Апатину. Завршила је грађанску школу, кројачки занат, као и две године учитељске школе у Сомбору. Радила је 30 година у Социјално-здравственој установи.

Интервју је вођен у Апатину 11. априла 2002. године.

² Ово је Розина перцепција Адама Беренца. Беренц је 25. децембра 1941. године написао отворено писмо др. Францу Башу (Franz Basch) у ком је изразио своје чврсто уверење да ће Немци бити про-терани са овог подручја.

Клара. Хартман нас је учио певати песме из књиге *Unser Lied – наша песма*. Сваког месеца имали смо исповед и причест, која није била обавезна, али ми смо сви долазили. У чланству се остало до удаје. Имали смо своју библиотеку. Ишли смо по разним местима на дружење и упознавање са другим члановима Marienbund-а. По Пригревици, Филипову³, Чепу⁴, Дорослову... Имали смо често излете.

³Бачки Грачац

⁴Челарево

С. Н: Како је изгледао један састанак у Marienbund-у?

Р. В: Када се дође на састанак, прво се отпева песма, са Јоханом Хартманом из књиге *Unser Lied*. Онда се помолимо, па Кундић Катица одржи предавање о животу једног свеца. Након предавања плешемо и играмо се наших друштвених игара. Ако ће ускоро приредба, вежбамо за њу. На крају састанка сви се поређамо у круг, ухватимо се за руке и отпевамо песму. И на крају кажемо: „Желимо сваком лаку ноћ“. И идемо кући. На Божић би свако донео по један поклон. Те поклоне бисмо делили после приредбе, тако да свако добије по нешто.

С. Н: Шта знате о Christusjugend-у?

Р. В: Основан је кад и Marienbund 1935. Они су имали исти програм као и ми. Њих је Хитлеризам повукао. Сећам се, једном ми је један дечак из Christusjugend-а рекао: „Роза, ја више нисам у Hitlerjugend-у, мени се тамо не свиђа, ја сам се вратио“. И они су морали прелазити у Kulturbund, јер су их се бојали. Ах, шта су све они преживели! Ја не верујем да је ико из Christusjugend-а остао жив. Ми смо са њима ишли заједно на излете. Имали смо заједно приредбе, ходочашћа, заклетву... Били смо заједно на процесцијама, имали смо заједнички оркестар. Председник Christusjugend-а је био Антон Белт. Код њих се у чланству остајало до женидбе. Са њима је био свештеник Јохан Хартман. Имали су две групе као и ми. А занимљиво је то да ми који смо до краја остали верни Marienbund-у, нас 13-14, није нам се ништа десило. И они су имали значку свог удружења, као и ми нашег.

С. Н: Да ли сте чули за Volksbund?⁵

Р. В: Не, никад нисам чула за њих.

С. Н: Да ли је долазило до конфликта између чланова Marienbund-а и Kulturbund-а?

Р. В: Понекад су на нас звиждали или нам нешто добацивали, мада се дешавало да за време мисе иду горе-доле и ударају у добоше, чиме ометају мису. Свашта су знали да добацују. Прогонили су нас чланови Kulturbund-а. Једне ноћи су нашу кућу намазали као да смо Јевреји, а пошто је Беренц пратио сваки догађај, написао је у новинама: „Шта је згрешила

⁵ 18. маја 1941. године је донета одлука да се Kulturbund-ови у Бачкој и Барањи прикључе Volksbund-у – Народном савезу Немца у Мађарској. Због тога је Беренц дошао у сукоб са Volksbund-ом и развио антинацистичку пропаганду (види: Мирнић 1974, стр. 9, 126, 136).

удовица са три кћери, која их поштено одгаја, да јој кућу боје као да је Јеврејка...” Једном кад су ме срели на улици скинули су ми капу с главе и бацили. Претили су свима из Marienbund-а, да ће нас обесити у шуми код бање Јунаковић. Њих си се морао бојати. Чак су и Јеврејима забранили да иду у биоскоп. Биле су две Јеврејке које су стално ишле у биоскоп. Једном су нам рекле: „Благо вама кад ви можете ићи у биоскоп!” И ми смо од тада стално код њих долазиле и певале им песме из Marienbund-а. Сећам се кад су их ухапсили, тако ми је било жао. Наступи Kulturbund-а су се касније тако изменили, изгледали су нападно. Имали су своје униформе: црне кратке панталоне, девојчице кратке црне сукње, беле кошуље и не знам неки чвор око врата и висе два крака мараме. Питај Маргиту, она зна како су се носили! Децу је Kulturbund учио да се не друже са свима, поготово сељацима, а дечаке да иду у војску и рат. Моје комшије прави Мађари, Буњевци, су били у Kulturbund-у и сви су погинули у војсци. Једном је комшија дошао код нас и рекао: „Драге моје комшинице ступите само формално у Kulturbund, јер сви они који нису чланови Kulturbund-а биће обешени у шуми”. У септембру 1944. године је дошао код нас плачући ко дете. Тад нам је рекао да смо ми правим путем ишле, јер је он све изгубио – погинула су му оба сина. Кад је Marienbund основан, морали смо дати заклетву застави Marienbund-а, у последњој недељи октобра, на празник Christkonigfest (празник Исуса Краља). После заклетве ставили смо заставу испред колоне и ишли улицама и певали. Пролазили смо поред куће Матие Гаса⁶ и певали „Da stieder Fein” (ту стоје непријатељи). Матиа био знатижељан и вирио кроз прозор, а ми то видели, па још јаче: „Da stieder Fein, da stieder Fein...”, а он се сакри. То су уствари биле Телове⁷ са процесијом, где идемо улицама и певамо.

С. Н: Опишите ми како се полагала заклетва?

Р. В: Тај дан када смо полагали заклетву ишли смо улицама до цркве певајући. Ишли смо у колони двоје по двоје и певали. На почетку колоне двоје њих је носило заставу удружења. Заставу су носиле моје сестре и ја. Кад смо дошли у цркву одржана је миса. После мисе двоје њих је однело заставу пред олтар и тамо су је држали. А ми смо један по један ишли до заставе, ставили руке на заставу и рекли заклетву: „Ich gelobe der Fahne Mariens die Treue zu bewahren” (ја се заклинам на верност застави Марије). Тако се и Christusjugend заклинао, само што су они говорили: „Ich gelobe der Fahne Christi die Treue zu bewahren” (ја се заклинам на верност застави Христовој). Не сећам се ко се први заклинао, ми или Christusjugend. Тад смо први пут добили значке, ми Marienbund-а, а дечаци Christusjugend-а. Заклињали смо се сваке године за Christkonigfest. Пошто су стално долазили нови чланови, већ од следеће године смо се закли-

⁶ Matia Gass је био уредник часописа *Batschkar Zeitung*, који је отворено заступао интересе Kulturbund-а.

⁷ Телово – римокатолички празник који се уз процесије празнује два месеца пре Ускрса

њали сви колективно. Онда смо уместо „Ich gelobe...” говорили „Wir geloben...” (ми се заклињемо).

С. Н: Како је изгледао знак на застави Marienbund-a?

Р. В:

С. Н: Како је Marienbund утицао на ваш приватни живот?

Р. В: Сретно. Никад ми није било криво што сам била члан Marienbund-a. Ја и моја другарица, не би веровали, смо увек имале на уснама песму. Она је била други, а ја први (глас) и стално смо певале и сваки дан ишле у цркву. Једном су нас звали у Општину зато што смо певале у цркви, јер то је било опасно у оно време. Моје речи су биле: „Певала сам, певаћу и певам”, и никад више дирана нисам.

С. Н: Какав је био однос Адама Беренца према члановима удружења?

Р. В: Беренц је увек био весео, расположен и сигуран у себе. Био је заузет својим новинама које је писао *Die Donau*, тако да је мало времена проводио са нама. Ишао је са нама на излете. Сећам се, једном кад смо ишли на излет, Беренц је кувао паприкаш и кад је видео да нас има толико, ставио је пуно паприке да не могу сви јести. Увек је био шаљив. Иначе били смо јако добри. Кад је Беренц ухапшен, избавили су га из затвора под притиском калочког надбискупа Јакоба Егерта⁸. За време док је Беренц боравио у Калочи дописивали смо се.

⁸ Jakob Egert (1883-1962), католички надбискуп од у периоду 1922-44.

С. Н: Шта се десило са члановима Marienbund-a и Christusjugend-a након хапшења Адама Беренца?

Р. В: Многи су завршили у логору у Русији, мада су се неки успели и вратити. Након његовог хапшења 22. маја 1944. године о удружењу се није смело причати. Када су га одвели, Kulturbund је палио његове новине пред општином. Била сам присутна. Касније сам била малтретирана јер нисам била у Kulturbund-у. Чак су сваког дана пуштали преко радија њихове пропагандне песме. Код нас је 10 година станао један професор Спасић који нас је највише заштитио. У новембру 1944. године је рекао да Немци овде неће моћи остати, али он ће нас спасити. Пошто је било смештање Немаца у логор, сви који су знали мађарски могли су се декларисати као Мађари. Спасић нам је помогао да то урадимо, а мама нас је учланила у Мађарско удружење. Касније сам била позвана у Општину. Показали су ми књигу у којој је био попис становништва те године⁹ у којој сам се декларисала

⁹ 1944. године је био попис становништва у Апатину који није довршен. У Општини данас нико не зна ништа о књизи пописа из 1944. године

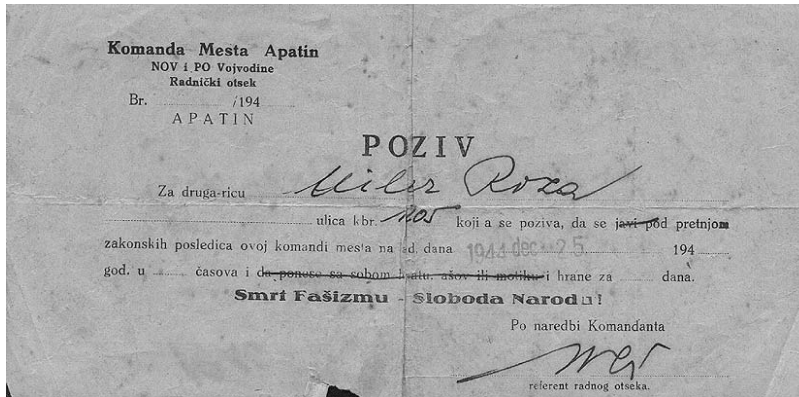
као Мађарица, и тамо је било прецртано Мађарица и изнад написано Немица.

С. Н: Шта се након тога десило?

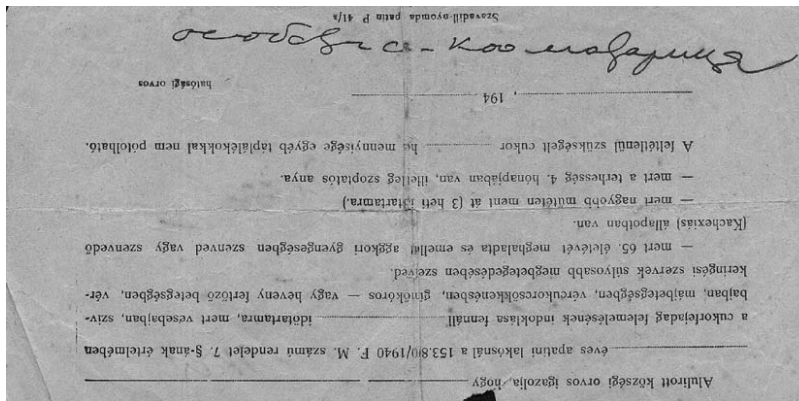
Р. В: Кад су дошли Руси, формирали су у школи командни штаб. Сви Немци су добили позив да се јаве 25. децембра 1944. године у школу (командни штаб), и да понесу са собом мотику. Ујутру 25. смо били у цркви и свештеник нам је рекао да идемо кући. Поподне сам отишла у школу да се одазовем на позив. У школи је било пуно народа, који су чекали у реду и улазили један по један у једну просторију. Када сам ја дошла на ред рекли су ми да идем кући по легитимацију јер не знају шта сам по националности. Уз пратњу пар Руса ишла сам кући по мађарску легитимацију. А ја у ствари нисам ни знала да нас је мама учланила у мађарско удружење. Показала сам им личну карту и неки папир где је писало да сам ја већ више година члан тог удружења и тако сам се спасила логора. У међувремену ухватили су моју сестру Маришку. Увече смо мама и ја кренуле спасити сестру и у једној улици смо наишле на Русе. Одвели су нас у једну кућу близу корпаре (на тавану корпаре су се налазили Немци који би требали ићи у логор у Русију). Један Рус је ставио пиштољ на сто и рекао да се више никад нећемо вратити кући. Када су отишли на вечеру, сакрила сам пиштољ под кревет и истрчала с мамом напоље. Нисмо стигле ни до ћошка, а они су трчали за нама и пуцали. Разишле смо се. Трчала сам према парку, а они су пуцали на мене. Улетела сам у парк и сакрила се у један жбун, а они су продужили напред јер су чули негде галаму. Кад је све било мирно изашла сам и пошла тражити маму. Нашла сам је крваву у једном јарку. Она је у међувремену, док је бежала, покушавала ући у нечија дворишта и тако пала, а да је они нису видели. Кад смо дошла кући, добила сам страх. Ујутру сам рекла мами: „Ја идем ослободити сестру!“ Преобукла сам се у старицу и отишла на таван корпаре. Тамо је лежало пуно народа и они који су ме знали рекли су ми да бежим. Тражила сам сестру по читавом тавану и нигде је није било. Сишла сам доле код Руса и рекла да тражим моју сестру и да је она грешком овде. А Маришка је добила преко ноћи напад срца и лежала је у портирници. Дошао је доктор ког сам познавала и рекао ми да је могу водити кући. Отишле смо кући и тако се спасиле транспорта Немаца за Русију.

С. Н: Да ли сте касније имали проблема са Црвеном армијом?

Р. В: Била су то тешка времена. После пар дана отишао је транспорт Немаца за Русију, а ми који смо остали ишли смо на принудни рад. Ишли смо радити на аеродром, у Купусину и Пригревицу. Чупали смо траву и копали. Једном смо читав дан копали у Купусини. Тамо смо преноћили на поду једне цркве.

Позив за логор
 Рози Милер. На
 полеђини позива
 пише да се ос-
 лобађа као
 Мађарица

Дозвола Рози
 Милер за ос-
 лобађање од
 принудног рада

Ујутру смо пешке ишли до аеродрома и наставили копање. Поред мене је стајао један стражар. Ја сам била ситна, мршава и бледа, и он је узео мотику и копао уместо мене. А ја сам пронашла сестру и заједно са њих још троје смо побегле преко поља. Увече смо стигли у Апатин. На улазу је стајала стража. Повикали смо: „Работ, работ!”, а они исто: „Да, да, работ”. И мисливши да је копање завршено пустили су нас. А они су још две недеље били на принудном раду. После тога отишла су још два транспорта Немаца за Русију. Ја сам стајала на железници и гледала како их одвозе у вагонима за стоку. После тога сам била конфискована (деконфисковали су ме кад је професор Спасић писао писмо Титу у ком је гарантовао својим животом да је моја породица часна и да нисмо никад били у Kulturbund-у, јер Тито је био против Kulturbund-а.), а потом су дошли Срби (1945. године). Ми смо морали примити њих петоро. Код нас су становали пар дана и онда су их распоредили даље, сем једне старе мајке, која је била болесна. Ми смо њу лечиле и све смо са њом делиле. Кад је оздравила, отишла је. Кад је 11. марта 1945. године било логорисање Немаца, ујутро у нашу кућу, је дошао један војник. Ми смо биле уплашене, јер је он седео за столом и није ништа причао. А они тамо су ишли од куће до куће и купили јадни народ. Кад су стигли до наше куће, отворили су врата од капије и повикали да изађемо. Напоље је изашао тај војник и рекао да овде нема никога. Они су отишли, а он нас је тако спасио логора. Ми смо касније сазнали да је он син оне старе мајке коју смо ми лечиле.

2. Интервју са Маргитом Погањ¹

Сандра Недимовић: Испричајте ми све што знате о Marienbund-у, Christusjugend-у, Kulturbund-у, Volksbund-у, и Hitlerjugend-у.

¹ Интервју вођен у Апатину 1. јула 2002. године

Маргита Погањ: Адам Беренц је био иницијатор за оснивање Marienbund-а, и Christusjugend-а. 1935. године Беренц је покренуо своје новине *Die Donau*, где је пропагирао дух хришћански против Kulturbund-а. Беренц је успео са својим новинама убедити грађане других места у Војводини да прихвате његову идеју о оснивању ова два удружења. Убрзо је Marienbund и Christusjugend основан по читавој Војводини.

С. Н: Каква организација је био Marienbund?

М. П: Marienbund је била једна права друштвена, забавна и културна организација за женску омладину. Списак чланова удружења није постојао, долазио је кад је год ко хтео. Ја сам била у малој групи удружења која се састајала недељом од 15 до

17 часова. Састанци су били у старој школи која се налазила на месту где је сада спортска хала. Била је једна учионица коју школа није користила и ми смо се ту састајали. У учионици су биле столице поређане поред зидова – негде око 40 столица. У ћошку учионице био је ормар са књигама и ми смо те књиге могли носити кући. Испред ормара био је Хартманов пианино на ножни погон. Хартман је био активни секретар удружења. Водио је хор, оркестар, музику, учио нас је да певамо, службено је организовао приредбе... Он је свирао пианино и певао песму, а ми смо ту песму понављали за њим из књиге *Unser Lied – наша песма*. Катарина-Катица Кундић нам је била васпитачица. На сваком састанку читала би нам по пола сата књигу, а ми смо нестрпљиво долазили на следећи састанак да чујемо наставак. Веронауку нисмо имали. Директно учење верских прописа није било, јер смо то учили у школи. Али смо често имали приредбе за верске празнике. Програм за приредбу је био у складу са празником. На пример за Божић на приредби читала би се историја Христа, певале божићне песме, глумило... Често смо стајали на бини и глумили, а у позадини би се чула прича и музика, и ми смо то изводили као композицију у три слике – то смо звали „жива слика”. Имали смо разне друштвене игре. Нпр. неко каже једну реч, а други каже другу реч која почиње задњим словом претходне речи. Ко погрешни мора да да нешто своје. Да би то добио назад мора да уради оно што му ми одредимо (поједе јабуку, отпева песмицу, прочита нешто из књиге...). Онда, често смо се знали поређати у круг и неко заврти неки стари поклопац од фењера и каже нечије име. Тај мора да дотрчи, заврти поклопац и исто каже нечије име... Ко не стигне, мислим, поклопац се престане вртети пре но што он стигне, испада из игре. Кад је било лепо време играли смо се у дворишту. Учили смо фолклорне плесове и разне игре. Ишли смо на излете и екскурзије. Једном смо имали конкурс за писање песме до одређеног датума. Чија песма буде најбоља добиће награду. Моја песма је била најбоља и добила сам прву награду – књигу *Нови Завет*. Ми у младој групи нисмо имали заклетву застави удружења, ни не знам кад је била. У удружењу већином су била деца из земљорадничких породица. Било је деце разних националности: Немаца, Мађара, Хрвата, Словака. Како је време пролазило под притиском *Kulturbund*-а, за време рата, многа су деца одлазила из удружења и сваки пут нас је било све мање. И ја сам једном на једној слици написала: „сад нас је све мање”.

С. Н: Шта знате о организацији *Christusjugend*?

М. П: Било их је много мање и њих је водио Јохан Хартман. Мој брат, Стеван Фертнер, је био члан *Christusjugend*-а. Да су учили веронауку, не верујем, јер деци би то било досадно и не би долазила. Играли су рукомет и чини ми се фудбал. Јохан Харт-

ман је у Апатину покренуо рукомет. Сећам се да ми је брат једном причао како су ишли у Сомбор да се састану са исто неким Christusjugend-ом. Значи и они су ишли на упознавање и дружење са члановима удружења из разних места као и девојке из старије групе Marienbund-а.

С. Н: Шта бисте ми могли рећи о Kulturbund-у?

М. П: Kulturbund се звао тако јер су на тај начин хтели да приволе људе да се прикључе у удружење – јер култура је нешто лепо. То удружење је хтело да окрене немачку омладину ка Хитлеру и рату. Одређивали су члановима тог удружења како да се облаче. Мушкарци су били обучени у браон униформе: црне чизме и панталоне и браон кошуље. Дечаци су имали кратке црне сомотне панталоне, беле кошуље, беле доколенице и црне ципеле. Око врата су имали мараму чији су крајеви били провучени кроз пробушени плод неке врсте храста. Девојчице су биле обучене као дечаци само што су имале кратке црне сукње. Жене су имале дугачке црне сукње (чини ми се да су сукње имале неке шаре), беле блузе, кецељу и неке црне прслуке. Женска организација Kulturbund-а се звала Frauenschaft. Кад су јавно наступали носили су црну заставу са белом муњом, уз пратњу свирања у фанфаре и на такт добоша. 1944. године пре руске окупације многе породице које су биле у Kulturbund-у и веома политички активне морале су да побегну, а и добиле су упозоравајућа писма из Немачке да беже!

С. Н: Да ли сте икада чули за Volksbund?

М. П: За њих нисам никад чула.

С. Н: А за Hitlerjugend?

М. П: Тако су звали дечаке у Kulturbund-у до 15 година.

Деца из Kulturbund-а су учена да се са нама не друже. Да су нам претили не сећам се.

3. Интервју са Јосипом Кифером¹

Сандра Недимовић: Од када до када је постојао Christusjugend?

Јосип Кифер: Постојао је од 1935. до 1944. године. Ја сам био министрант код Адама Беренца од 1939. до 1944. године, а члан Christusjugend-а сам био током 1943. и 1944. године.

С. Н: Да ли се свако могао учланити у удружење?

Ј. К: Да, учлањивао се ко је год хтео. Мало је њих хтело.

С. Н: Колико вас је било у удружењу?

¹ Јосип Кифер је рођен 14. фебруара 1931. године у Апатину.

Интервју вођен у Апатину 20. септембра 2002. године.

Ј. К: Christusjugend је имао две групе – за старије и младе. Ја сам био са младима и било нас је можда 15 или 20.

С. Н: Какве су биле активности у удружењу?

Ј. К: Имали смо састанке недељом поподне. Са нама је био свештеник Јохан Хартман. Он нас је учио песме, религију и да се добро понашамо. Учили смо и плесове. Било је и неких представа, мада их је већином изводио Marienbund. Имали смо неке спортске игре, фудбал и рукомет. Често смо ишли на излете у шуму. Сећам се да смо чак ишли у Дорослово. Тамо је био неки кирбај и ми смо се састали са неким Christusjugend-ом и неким министрантима. Чини ми се да смо тамо били два пута. И најважније, имали смо нашу заставу, на којој је био знак Исуса Христа.

С. Н: Да ли је долазило до конфликта између Kulturbund-а и Christusjugend-а?

Ј. К: Они су имали кукасти крст, ја нисам имао никакве везе са њима. Били су тешки нацисти. Претили су нам и пљували на нас. Пошто сам био министрант, везали су ме да сам ја попов слуга. Тукли смо се понекад због тога. Чланови Christusjugend-а су их се бојали, прелазили су у њихову гимназију. Ја једини нисам хтео. Ја сам једини остао у грађанској школи. После тога се ишло добровољно у војску, а касније се морало ићи.

С. Н: Како је изгледао знак на застави Christusjugend-а?

Ј. К:

С. Н: Да ли сте чули за Volksbund?

Ј. К: Не, никад. Отишао сам у логор 11. марта 1945. године. Кад сам се вратио нисам имао ништа.

4. Чланак Адама Беранца у листу *Die Donau*

Die Donau

Лист за немачке католике у Југославији

Апатин, субота, 29. август 1942.

рубрика: У светлости рефлектора ¹

¹Чланак је написан након акције Kulturbund-a

ЈЕДАН ХРАБАР ПРИМЕР...

... дао је син градоначелника. Баш онога дана када је желео да служи својој држави, на свој имендан, поручник авијације је желео да учини храбро дело и срушио се као рањени орао, са висине на широку равницу Сармата. Стефан Хорти је потврдио своју љубав и верност према мађарској отаџбини, жртвујући свој млади живот.

Док су се најбољи синови земље борили против безбожног бољшевизма, спремни на жртву, да докажу шта је права култура, овде су се у ноћним сатима по улицама шуњали лажни јунаци, замазујући куће угледних људи и тако показујући целом свету како ће изгледати она култура коју желе да наметну нашем овдашњем немачком народу.

Замазани зидови поштених власника кућа их нису погодили ни на који начин, него су били „част” за оне који су их одгојили и подучили у томе.

Овог пута су „носиоци културе” опет показали против кога је усмерена мржња њихових црних и кукавичких душа. Шта им је скривио директор школе, да му на такав дрзак начин кућу замажу? Он је већ деценијама радио као наставник и васпитач и стекао је својим достојанственим наступом, својим успешним радом у школи, поштовање и био цењен од свих поштених и озбиљних грађана Апатина. Пошто је и он био један од оних који никада нису могли да забораве шта дугује својој мађарској отаџбини, због тога су неодговорни елементи нахушкани од чистих или правих културних бољшевика ноћу замазали улични фронт његове куће.

Чиме их је увредио озбиљни занатлија, који је скоро свакодневно, до касних ноћних сати, у својој радионици вредно радио. Вероватно тиме што је имао сасвим друго схватање о Немцима и култури, од оних кукавица који су ноћу немачке грађевине намазали.

И онда су још посетили станове двојице људи, који су већ у Првом светском рату доказали да су као верни грађани мађарске отаџбине за добробит будућности ове земље спремни да жртвују своје животе. Они су више пута одликовани и тако су Немцима донели велике почасте. И ови су људи названи бедним кукавицама, „Јеврејима”, „издајцима” и „ђубретом”.

Ови бедници нису могли увредити поштоване људе. Блато које су они бацили на друге људе је пало на њих саме.

Или, шта вам је учинила удовица, која је морала са ћеркама да ради тешко сваког дана, да би могла у ова тешка времена да обезбеди хлеб насушни?² Да ли је можда изазвала гнев код ових уметничких молера и њихових наредбодаваца због тога што је свакодневно са кћерима ишла у божју кућу и одбијала начин живота по тзв. „новом немачком погледу на свет“? Или се можда зато љуте на њу, зато што није дозволила својим кћерима да у глотаним шорцевима полуголе раде физичко?

У сваком случају овим најновијим културним делима је јасно потврђено да је мржња уперена против оних Немаца који су имали храброст да чувају веру и оданост према отаџбини.

Детињасто је и наивно оно што су мислили у круговима „организованих“, који су замазали њихове фасаде, да су погођени власници кућа.

Читав уметнички рад показује да су сликари изашли из исте високе уметничке школе.

Ми верујемо да извесним круговима „организатора“ не одговара сасвим да њихов културни рад доноси такве резултате, али ко је крив за то? Звали су духове, они су дошли и сад их се више не могу решити.

² Односи се на породицу Розе Милер

³ Псеудоним под којим се Беренц потписује у рубрици У светлости рефлектора

Холанђанин³

Превела: Сандра Недимовић

Марија Мојић

Кроз Титиве логоре за имформбировце 1951-56. године

Интервју¹ са Душаном Дожићем који је након проласка кроз четничке затворе и италијанске логоре у Другом светском рату, 1951. године био интерниран на Голи Оток.

Душан Дожић рођен је 13. јула 1920. године, у војничкој породици у Колашину. Он је шести од деветоро деце Васа Дожића, мајора краљевске војске, који је од 1941. године учесник НОБ-а, и Јоване, кћери Саве Лазаревића-Батаре, кога је краљ Никола послао да заводи ред на Косову после I светског рата. Његов старији брат Илија, био је борац од 1941. године, а после рата капетан у Зајечару. Старији брат Милован био је такође борац од самог почетка рата, али погинуо је на Сутјесци 1943. године. Старија сестра Даринка била је командант прве чете девојака КПЈ од 1941. године.

За време Другог светског рата био је у Колашинском затвору, Логору у Бару, логору у Барију и логору Campello sul Clituno. А 1951. године интерниран је и на Голи Оток.

Марија Мојић: Шта сте радили непосредно пре него што су Вас интернирали?

Душан Дожић: Године 1947. ја сам уписао Пољопривредни факултет, а мој брат Илија је био геоматар, и хтео је да заврши геодетски факултет при Техничком факултету. Имали смо претходно заслуге, пошто смо обојица били борци од 1941. године, како он тако и ја. И сад смо били у Дому војних студената. Један је био у улици Франша Д' Епереа и где је споменик Франшу Д' Епереу, баш зато се и зове та улица. А други Дом је био хотел „Ројал”. Ми смо обојица били у хотелу „Ројал” једно вријеме. Пре него што смо били примљени у Дом студената, ја сам станао у Доситејевој број 6, код једног пензионера, и ту сам био врло кратко. Буразер Илија је био у Кајмакчаланској број 2, становао

¹ Интервју је вођен 28. 08. 2002. године у Београду.

О Претходним доживљајима Д. Дожића види: Мојић М. 2002. Кроз четничке и италијанске затворе и логоре. *Петничке свеске*, 52: 35-60

Марија Мојић (1984), Београд, Устаничка 3, ученица 3. разреда IV београдске гимназије

је код једне породице. Редовно смо студирали. Он је био партијски секретар на Техничком факултету, а ја сам био секретар партијске организације на Агрономском факултету, од војних студената. И ту смо уредно полагали, како он тако и ја, и све смо одржавали, договоре... То је била иначе Прва војна област и у њој смо били у саставу те партијске организације. Све до изласка резолуције 1948. године то је ишло све нормално. Међутим, кад је изашла резолуција био је састанак и договор нас свих. Изјашњавали смо се за резолуцију. Ми смо се обојица изјаснили против резолуције Информбироа. То је ишло тако једно време. Међутим, мој брат Илија, он је волео некад неке ствари онда да прича, и овако, мало да иступа...

М. М: Да ли је причао против партије?

Д. Д: Не. Био је члан партије. Сељачке су биле задруге, већ су се формирале и понекад је знао и неке критике да прича. И ту су поједини цинкароши, који су били баш у нашем Војном дому, који су напустили студије а одали се томе. Радили су као шпијуни.

М. М: Да ли сте Ви причали нешто против партије?

Д. Д: Ја, лично, сам њега, у вези његовог разговора који је хтео понекад да прича, критиковао. Рекао сам му, истим тим речима: „Немој да тражиш љепши хљеб од погаче. Добро је. Имаш да ћутиш и да радимо, да седимо и завршимо”. Међутим, они су га ипак пратили, 1948. године и ухапсили.

М. М: Да ли су и Вас ухапсили?

Д. Д: Ја сам остао све до 1951. године као партијски руководиоц и тако даље. Да би зло горе било, како ће бити, дође и хапси га Гојко Бошковић, капетан који је са мном био у Колашински четнички затвор. А он је био, ваљда, Удбин повереник. И он дође, хапси га у стану, горе где је живио, у Кајмакчаланској број 2 и узео му је личне ствари. Што је најгоре, узме му његов пиштољ, његове личне ствари и узме му војничку пушку, ловачку, коју је добио пошто је био на задњој дужности као капетан и командант места Зајечара. И одатле, тако из тог места је дошао. И њега хапси тај исти Гојко, све личне ствари што је имао, а посебно ловачка пушка која му је била успомена као председника општине Зајечар, града Зајечара.

М. М: А Ви?

Д. Д: Ја останем и ја наставим да студирам. Био сам и даље у хотелу „Ројал”, то је данашња улица Седми јули, била, мислим, данас је опет Улица краља Петра. Ту је хотел био, ту смо живели. Ја сам био као партијски руководиоцац. Нас војних студената је било свега седам. Међутим, била је с нама једна, једна

другарица, која се звала Стојанка Стојановић. Она је била из Пријепоља. Радио сам, имао сам просечну оцену негде око осам, уредно сам све полагао, испите, и задњи испит сам требао да дам у 1951. години у јуну месецу. Све испите сам положио, само ми је била остала Организација рада. На моју велику несрећу, 21. маја, а то је на Дан ваздухопловства, долази и хапси ме Милутин Вебислављевић. Ја сам тога човека неколико пута примио, пошто је долазио у стан код мене, лично у Дубровачку 20 у Земуну. Пошто је био из сироте неке породице, потурчењак, шиптарске крви и шпијунске, он се одао томе... А бајаги је уписао Технички факултет, али пошто није могао, није био способан да то ради и заврши факултет, он се одао шпијунажи.

М. М: Да ли су Вас пратили?

Д. Д: Цело време пратили су ме. Пратили су ме.

М. М: Пре тога?

Д. Д: Пре тога. Ја сам њега примећивао. Једном приликом чак је дошао код мене у стан и нудио ми после ручка да ја пијем. А ја никад нијесам... Ја сам причао овако пред њим да мој брат Илија, који је ухапшен, да није крив, да није имао неких кривица и неких... Пошто смо се изјаснили против резолуције. Онда, рекао сам и то да није крив мој кум, заправо мог оца, чувени шпански борац Милован Ћетковић, доктор који је био и у Шпанији, један изванредан човек. И њега су ухапсили. Зло да буде горе, ухапсе и његову синовицу, овај исти Милутин. Сазнао сам када сам изашао из затвора да је шпијунирао њу. Ухапсио је. Звала се Јелица Ћетковић, његова синовица, и другу њену сестру Зорку Ћетковић. И њих је ухапсио. И њих је проспиј'о. На исти начин. Она ми је после причала, из затвора кад сам изашао, како је он рекао да она дође у Проте Матеје књигу да јој да, и ту на улици је ухапсио и право у затвор. И она је после била на Голом.

М. М: Да ли Вам је рекао зашто Вас хапси?

Д. Д: Не, не. Он је чуо шта сам причао пред њим, да ми брат Илија није крив, за Милована Ћетковића. Какво је то безакоње и безвлашће било. А он је нон-стоп... Отишао сам за Београд, он је у аутобусу био. И његов пулен, други, који увек је био испред моје куће где сам становао, у Дубровачкој 20. Скоро сваки дан су чучали, гледали ко ми долази, ко улази у мој стан. Кад је то све урађено, кад су ме пријавили, пошто сам био у партији, сазван је партијски састанак Прве војне области, тамо где је био, у Франша Д' Еперее, ње нам је била дирекција². И дошао је он. Ту је био цео партијски форум, и директор Дома војних студената, и расправљали су о томе. Ја сам пред свим тим форумом, пошто су били све секретари партијских организација Дома војних студент-

² Почетком маја 1951. године

ната, а он је испричао ово што сам рекао, и да је то била кривица. Ја сам рекао: „Нек’ те буде стид и срам! Шта то радиш? Ти ниси способан да студираш. Партија ти је дала, имаш да студираш и да завршиш факултет и да будеш човек. Ти то ниси, него се овде на моју грбачу ствараш, и појединих оваквих другова. Шпијунираш и ствараш себе на рачун туђе грбаче. Нек’ те буде стид и срам!” Пред целим форумом. Ауу, пљунуо сам му у сред лица. Он се бајаги правдао. Јес’-није, признаје. Сада, то ми је била кривица. Да би зло горе било, куд ће да буде, шта ли ће буде, он после тога, пошто је он био један хоштаплер, пропали студент, после пар година, живио је, ишћерали су га из Удбе и отишао је, за несрећу, код мог буразера у Интересспорт, у као неки секретеријат, да ради. И тамо га ишћерају јер је проневерио неке путне налоге, препродао, уз’о грдне дневнице, и као лопова га ишћерају.

М. М: Шта је било после седнице?

Д. Д: После те седнице није прошло, ма ни двадесет дана. За несрећу, то је био за мене врло трагичан дан – двадесетпрви мај, Дан ваздухопловства. И чујем ја, дош’о он. И кад су дошли кући, ја сам становао са сестром и млађим братом Мишом, иначе му је име било Ненад али смо га од милошта звали Мишо, и сестра Радмила, у Дубровачкој 20. И кад су дошли, то је била кукњава и лом. Ми никада пре о томе нисмо могли сазнати ђе је, шта је. Лично ме је он стрпао у затвор.

М. М: Да ли је тада био дан или ноћ?

Д. Д: Била је ноћ. Увече око осам сати је то било. Лично ме је он био, и још са њиме су била два војна лица, полицајци. И повео ме је у затвор. Кад су хтели да ме воде, сестра је плакала, брат кукао, била је гужва.

М. М: Нико није покушао то да спречи?

Д. Д: Нико ништа. Он је рекао, к’о бајаги, само да ме саслушају па ће одмах да ме врате.

М. М: Где су вас одвели?

Д. Д: И мене у марицу поведу, у затвор, где је био... звали смо је Главњача. А то је, где је сад Руска амбасада. То је била команда. Мислим да је зграда била на два или три спрата. И ту су били доле подруми, и ту су биле самице. Нешто грозно и језиво.

М. М: Да ли је то било пуно?

Д. Д: Било је. Сваки је био пун. Куд ће зло, кад сам ја дошао... Тамо је био главни, управник те Главњаче, исто Гојко Бошковић који је био са мном у Колашински затвор, био је са мном четреспрве у борби око Мојковца кад смо заратили. Куд ће нес-

рећа, он ме први дочека: „Откуд ти бандо?”. А тај несретник је ухапсио мога брата и узео оне ствари које сам причао. Тако да је он показао једно нељудско понашање одмах према мени. Глава у зид, окренуо сам главу у зид, скинути се мораш, скинули су све са мене. Само су ми остале гаћице. Онда су ме, он ме саслушао: „Нећемо да те кажемо, само слушај, мораш да приповедаш с ким си радио и шта си радио?” и „Водите га у самицу!”. Узели су ми сат, личне ствари које никад више нијесам нити видео нити су ми вратили. У самици сам био.

М. М: Да ли је то баш била полиција?

Д. Д: Да то је војна полиција, војни затвор. То је била Глав-њача. Срушена је та зграда. То је где је данас Руска амбасада у Делиградској. И ја сам ту чамио. Сам сам био у самици. Није била ни пуна два метра. Нисам могао ни да се опружим. Голи бетон. То је било баш на Дан ваздухопловства. Остало ми је у тужном сећању.

М. М: Да ли сте имали где да спавате, неку сламњачу?

Д. Д: Ту сам спавао. Чисти бетон, ништа, ни ћебе, ништа нисам имао. На чистом бетону живио сам неко време. После једно пар дана, зову ме на саслушање. Ко ће бити, тај исти, колико видите, људски неморал и неправда, небрига према људима и затвореницима, тај исти Милутин шпијун, који ме прошпиј’о и пријавио, он је сада иследник и он ме сада ислеђује.

М. М: Он је као судија?

Д. Д: Он је као иследник-судија. Неколико пута ми је давао оловку и папире да пишем, шта сам писао... И оно шта сам рекао. Ништа ја више нијесам... Јест’ да је тачно што сам рекао да ми брат Илија, који је ухапшен, није крив.

М. М: Исто што сте му и раније рекли?

Д. Д: Оно што сам му рекао и пред сведоцима: да је доктор Милован Ђетковић, једна легенда био, био и остао дан-данас као борац, доктор. Да није он крив, и тако даље. И још неке ствари.

М. М: Само Вас је он испитивао?

Д. Д: Он је био иследник цело време.

М. М: Да ли је тамо био још неко?

Д. Д: Не, сам је он мене ислеђивао.

М. М: Да ли сте имали адвоката?

Д. Д: Не, ма какви. Они су то одређивали. Кад је било суђење, замислите, још горе и горе. Он је сада и тужиоц.

М. М: Где су Вам судили?

Д. Д: Судили су ми у истој згради. А председник суда је био, који ми је судио, мој земљак из Колашина, потпуковник је био, Манојло Булатовић. И он је био, и неко судско веће, а к'о бајаги даље нико није могао да присуствује. Моји, за три месеца, четири, до суђења, нико није могао ни да дође ни да ме види.

М. М: Када су Вам судили?

Д. Д: Ја мислим, пошто су ме ухапсили, неће у августу месецу.

М. М: До тада сте били у самици?

Д. Д: Дотле, цело време сам био у самици. Само сам, само сам имао на себе гаћице и неко поцепано енглеско одело, војничко. Гардеробе друге нисам имао. Нисам се могао окупати. Нити сам могао изићи. Водили су нас једно пола сата да изиђемо у шетњу и то је било то.

М. М: Да ли су Вас тукли?

Д. Д: Тукли су ме. Тукли нас сваки дан. И кад ја нисам хтео да им причам шта сам још могао радити, а ја стварно нијесам, осим оно што сам рекао а то стоји у пресуди.

М. М: Да ли је тамо било смртних случајева?

Д. Д: Што се тиче умирања на Голом Оток...

М. М: Не, не, у затвору?

Д. Д: А, у затвору. Неки су му причали да је било и смртних случајева и да су од мука и батина... Мене су тукли сваки други дан.

М. М: Чиме?

Д. Д: Батинама, пендрецима, ногама, да причам. Онда су ми давали папира да ја пишем, да ли сам, шта сам, непријатељски деловао. То нисам. Е, кад је дошло суђење, ја мислим да неће је било у августу месецу исте године. Пошто цијело лето, скоро сваки трећи дан, месец дана није прошло да нијесу ме бар три пут изводили, тукли, пребијали од јутра до сутра. Како је њима коме дошло, како су се иживљавали, то они ни сами не знају нит' сами могу да објасне. Кад су ме осудили, да за несрећу буде тај Манојло Булатовић. Он је био председник суда и онда је он и председавао, а тужиоц ми је био овај мој што ме је шпиј'о. Ма какви адвокат! Они су, кобајаги, неко лице, а то су све војна лица била, нико присуствовати није мог'о. Кад је било суђење, мене прогласе да сам непријатељ друштва и државе, и осуде ме девет ипо година. Кад су ми ту пресуду прочитали, мене кап мало што није стрефила! За ради чега људи? Рек'о сам, питао. Како све то завршило, да би несрећа још гора била, и да вам после кажем,

тај исти председник који је мене судио, после три-четри месеца, мене су интернирали за Голи, за несрећу и он дође и њега осуде.

М. М: Манојло?

Д. Д: Тај Манојло, који је био председник суда. Колико је то неморална и једна идиотска и тужба и судба, и како год 'оћеш, несрећа људска била у то време.

М. М: Како су Вас транспортовали даље? Како иде од суђења...?

Д. Д: Е, кад су ме осудили, једно после пет-шест дана, пребацили су ме на Бањицу. Мене и још неколицину нас. Тамо на Бањици је био ипак колико-толико пристојни затвор. Било је пет-шест нас и били су кревети, они војнички, гвоздени. Несрећа да буде још гора, у тој соби где сам ја упао био је неки, звао се Ђуро Куљача, из Будве, који је туберкулозу имао и од батина чисту крв избацивао. Сваки дан лавор пун у тој нашој соби. Неки Јакић, њега се сећам, с Дурмитора и још двојица-тројица. Ту смо становали једно десетак дана. Кад су нас хтели да експедују као осуђенике, онда су једну ноћ негде око једанаест-дванаест сати је било, дошла су велика кола затворена, камиони. Нас су везали по двојицу. У тој групи, у тој соби, био је кол'ко се сећам диван млад човек, јединац, Миладин Кривачевић³, звао се. Јединац из Крагујевца. И он је био, и он је са мном био везан. Нас су везали све по двојицу и онда су нас трпали у камионе.

М. М: Да ли је неко покушао да бежи до тад?

Д. Д: Ма какви, да бежи! То је било обезбеђење, милиција била, те кордон милиције који је с' једне и друге стране. И шта ће да буде? Нас возе. Одвезу нас на пола пута Земун-Београд. Отворена пруга, таман неђе, на пола пута железничке пруге, ће није било ни станице. Ту су дошли вагони сточни. Нас је онда било, колико се сећам, око 100-150 покупљених из целог Београда, све по двојица везани. Како смо улазили, у том шпалиру била је милиција која је имала, сваки је имао... Заправо, војници, официри, подофицири, капетани, сви су војници имали мотку око метар дугу, као батину, и који је како смо улазили у вагоне, с две стране, како улазимо, и с једне и с друге стране нас туку како кога стигне: по глави, по носу. Људи се већ деформишу од крви и од удараца. Како је који прошао поред њега морао је да га удари. Нас двојица смо, ја и овај Крагујевчанин Миладин, везани, упали смо унутра. Кад смо ушли у вагоне, те сточне, доље је само била слама.

М. М: Све по мраку?

Д. Д: Мрак, тамни мрак. Е, јесу донели покретне рефлекторе који су морали да свијетле да би ми могли да улазимо у вагоне.

³ Касније га помиње као Младена Варјачића; очито, не сећа се тачно овог детаља

Али ту није ниђе близу било станице, него отворена пруга. И онда, како су нас стрпали унутра, само је била једна кибла, велика канта од 150 кила где смо вршили нужду. Около је све било слама. Кад смо поседали... Стрпали су нас негде око 30-40, мени се чини и више је било у једном вагону. Али све по двојица везани. Збили смо се к'о сардине. Један уз другога. Нисмо могли ни да дишемо ни да живимо. Као људи да седнемо бар! Кад смо сели, онда су ушли к'о бајаги да нам донесу храну. Биле су конзерве, оне од пола киле, или можда чак и четврт киле, и неке погаче, које су биле тврде, од пола киле. „Ево ово вам је храна!“ И шта су радили, ти идиоти, ти злотвори, људске звери, више су звери били. „Ово вам је храна за пут“. Нисмо знали ни куд идемо ни шта радимо, ни шта ће бит' са нама, да ли ће да нас побију. Онда ону храну, оне конзерве неке су имале преко 250 грама, право у главу. Неки, одмах се деформишу људи. И оним истим 'љебом тврдим, оне, као погаче су биле, право у главу. Сећам се, људи су се тако изобличили моментално: модрице, флеке, неки је остао без ока, некеме крв све лије. Јаук, лелек. Пиштали смо сви колико нас је грло служило. Али то је била отворена пруга. Тако су нас стрпали. Ми онако полумтрви, били смо у крви, не знам ко није имао флеку или ко није имао чворугу од ударца, тога, те несретне конзерве и тог тврдог хлеба, к'о бајаги хране. Ишли смо, 3-4 дана смо се возили. Ни сунца, ни Бога, ништа видјели нијесмо, ни куд идемо ни што идемо. Четврти или пети дан, колико се сећам, све смо били прошли, Загреб, и прошли све. Нисмо знали, само чујемо оно кад дође... Никад света не мож' да видиш, немаш ништа.

М. М: Колико пута је воз успут стајао?

Д. Д: А воз је сваку станицу стајао. Али ми нигдје нијесмо ништа ни знали ни видјели.

М. М: Да ли су убацивали још неког?

Д. Д: Они који су били унутра... Они су затворили вагоне. У вагоне су нас затворили к'о стоку, и нит' су се отварали, нит' су се затварали. Само је прозорче било горе са жицом. То је био једини отвор да се прими ваздух. Тако је било све док четврти дан нијесмо дошли у Бакру. Бакар – то је плажа, близу је пруга која долази на море, морска обала. Та композиција... Нас је било око 150 у тим сточним вагонима. У Загребу су прикључили можда још један, или у неком другом месту кроз које смо пролазили скроз до Бакра. Кад смо дошли у Бакар, та композиција је била некол'ко вагона. Онда су се отворили ти вагони. То је сама железничка станица. Поред самога мора била је близу. Кад су отворили вагоне, онда официри су ставили се у две колоне. Врата како се отворе, с једне стране врата и с друге стране, направили су шпалир до мора. Војници и, официри су више били, капетани...

М. М: Да ли су то били редови?

Д. Д: Редови. И сваки је опет имао мотку од метар или нешто више, који је држао и који је имао задатак да нас туче редом. Тај шпалир био је везан са морском пучином. А на морској пучини, на самој обали, био је брод који се звао „Пунат”, који је имао задатак, и превозио је од Бакра осуђенике на Угљан. Тамо је био логор велик, Информбирооваца. То је полуострво, Угљан. Како су нас, отворили вагоне, тако као хијене, ти зликовци, ударали су кога су стигли како. Ноћ је била, неђе око 12 или 1 сат, мислим да се сећам.

М. М: Који месец?

Д. Д: То је било, било... новембар или децембар. Не могу да се сетим. Кад су нас у тој колони довели, за Пунат, да идемо на Угљан. Како су тукли ти људи! Сећам се врло добро, звао се Коста Перуничкић. Била су два брата. Њега су ударали, носна хрскавица њему се поравнила и нос се спљоштио сав. Њему је после остало тако и ја мислим да је тако и умро. Како ли су тек други људи? Или је код ока или је без ока или је крв на глави или је чворуга. То је све било. Како смо долазили тако су нас и с једне и с друге стране дочекали, тукли к’о звери. Ни звери то радиле не би. Ја сам био везан од почетка, рек’о сам, са Миладином. Варјачић се звао, Варјачић. Јединац. А млађи, далеко млађи је од мене, фини један дечко, баш. Можда је имао око 17-18 година.

М. М: Зашто су њега осудили?

Д. Д: Њега су као затвореника осудили, па је везан случајно, са мном је био у соби. Како су нас бацали, пошто је то као доле у палуби. Биле су и степенице. Они су нас, онако с врата, одозго с врата, са улаза бацали. Главачке су падали доље, на главу. То се направила гомила људи. Чује се вапај, било нас је 150 грла, вапај тих људи. Гуше се, даве се, кукају вриште. У ноћи се пролама. Али они су били гори него звери, људске звери. Ни хијене тако радиле не би. Како сам ја на несрећу, пошто сам овако висок био, ја се заглавим. Нога ми западне за степенице. А овај Варјачић Миладин, сиром’, он је висио, пошто је везан са мном био. Једва су нас извукли. Срећом нисам имао никакве преломе. Кад смо доље дошли, ми смо, да извинете, као гомила шљама и ђубрета била, један на другога. Само се чује глас, кукај, вапај. Добро се сећам, као данас-јуче да је било, доље су биле даске, фосне заправо то кажу, јелове, чамове. Па су биле мало влажне од воде. Тако је то била прелила крв, те даске, колико се у потпалубљу могло видети простора. А ми смо све били онако, један на другога, к’о оно када баца човек ђубре једно на друго. Е, кад смо се спустили у брод, онда су зликовци на сред брода једну огромну сијалицу укључили горе. И онда су направили плато чист. Баш се виђела та крв на даске, како се разлила од наших мука и наших батина. Онда

су све једнога, и по двојицу доносили, и ту дотучивали и тукли више. Сећам се врло добро, један бијаше водник, представио се. Ударао је једног осуђеника, који је, не могу сад да се сетим, тукао га је, и колико га је тукао, схватите то, ово вам кажем без имало да лажем као човек, рече овим речима: „Јој, мајку ти јебем, јуче сам купио нове ципеле, отпаде ми блокеја”. Отпаде му блокеја колико је тукао човека! И тако, ја пошто сам имао бркове, а који год је имао бркове, онда су њему чупали бркове. И каже: „То си сигурмо пустио за короту, жалиш Стаљина”⁴. Од муке, пошто нисам имао другог излаза, ја сам савио главу, и онда сам узео, зубима сам гризао своје бркове. Колико сам могао да одсечем од зуба. Како сам ја савио главу, један ме удари оном батином. Ево и дан данас имам ожиљак овде. „Шта је? Чупаш ли бркове, мајку ти јебем, жалиш ли Стаљина?” Онда је он мене лупио, ја сам се онесвјестио. Водом су ме прскали као и све. Пола нас је било у несвести кад су нас стрпали у ту провалију, доље у потпалубље. Брод је кренуо. Боже мој, колико сам жеље имао да се тај брод потопа, па сваки пут кад се он дигне или спусти помислим: „Тако сад ће да се претури”. Само да се спасим мука и зла које нас је задесило. А ми смо сви један на другога лежали. Више нијесмо личили на људе, него на животиње. Неко је имао чворугу, неко разваљено око, неко крвавицу. Сви су људи били свак’ за себе проблем, да сам себе не би могао препознати. Путовали смо, кол’ко ми се чини, једно сат или можда два, до Угљана. Тамо је био главни логор. Кад смо били према Угљану, прилазили смо тој луци, виде се све светла. Била је ноћ, опет да ли је било 1 или 2 сата, не могу да се сетим, знам да је било неђе после поноћи. Долазимо. Тамо са чује пјесма. То је огромни логор био, преко 150 барака. Тамо су били осуђеници, све Информбировци. И они су пјевли. Свака група, то се звало „кршћење”, долази са кршћењем. А кршћење је било тако да ти осуђеници који су били ИБ-овци, који су направили строј опет у два реда: један с једне, други с друге стране. И ми онако везани, морали смо, то се звало „топли зец”, кроз то да прођемо, да нас туку. А иследник је са стране, позади њих, сваке те колоне. То је била колона око 3000 људи, у цик-цак. Па све два по два, један наспрам другог, и свако је кад прођеш могао да те туче, плује, ради са тобом шта год хоће.

М. М: А шта су иследници њима радили?

Д. Д: Иследници су позади њих били, да их контролишу, да они то раде. А то су све осуђеници, који су раније дошли. И они се ту преваспитавају и они сада кличу партији, Титу, и пјевају „Тито, Ми смо Титови”. То их к’о бајаги све преваспитавају, и они сада раде оно што им наређују иследници. А иследници позади тих колона стоје и прате свакога. Они који су у шпалиру,

⁴ Ово је вероватно речено у другом контексту или касније, јер је Стаљин 1951. године још био жив

пошто су осуђеници, морају да бију ове. А то се зове „топли зец”. Цик-цак. Три хиљаде је било у тој колони, осуђеника.

М. М: Да ли су ту били само мушкарци?

Д. Д: Само су мушкарци. А посебно је био логор за жене, то је после на Голом Отоку. Тако смо ти ми дошли. Тукли нас редом. И они пјевају сад: „Друже Тито, ми смо твоји и ти само зови...”. Тита и партије, то им је било. Они су се к’о бајаги преваспитали. Како сам упао у тај строј, пошто сам био висок, а овај мој Миладин Варјачић, стално је био са мном, он је мањи био, и добио мање батина. А ја сам добио, нит’ знам шта, како... Ишао сам до пола у том строју. Они су ме тукли. Ја сам, али сам више од пола издржао, ја сам пао. Нисам могао више да издржим, па сам пао. Онда су ме вукли двојица оних осуђеника и опет су морали да ме туку. Миладин је био млађи, и боље је прошао. Кад смо дошли тамо у бараке, огромна барака, опет пјесма: „Друже Тито”, весеље тих мучених осуђеника. А све су живи лешеве били. Како сам ја дошао, ништа на себе од ствари из Београда нисам имао. Имао сам само неке цигарете. Све је то од батињања, од уласка у вагоне, па од изласка, све ми је ту и остало. Једино сам имао један пешкир. А не знам где нисам им’о модрице и болова. Шта ћу да урадим? А онда сам толико жедан, мени је крв ишла из уста, да се напијем само воде.

М. М: Да ли сте јели у међувремену?

Д. Д: Одакле? Јели смо оно што су нам дали, конзерве, на почетку. Већ сам заборавио. Неки су отворили, неки су јели, неки ни јели нијесу оно за пут што су нам дали кад смо полазили из Београда. И онда, кад смо упали тамо, ја једино што сам имао је тај пешкир, што ми је остао од свега тога. И то случајно сам га завукао испод неке блузе, тог момента како сам имао на себе. И идем да га сквасим. А ту је био онај пољски клозет, а кревети су били у тим огромним баракама на три спрата. Чисте даске су биле. Имали смо ћебе, танко, добили смо.

М. М: Како је споља изгледао логор?

Д. Д: Логор је огроман, велики логор. Ограђен. Све је са жицом ограђено. Око 150 барака је било. Ту је било више од 3 до 4 хиљаде људи, кад смо ми дошли у тај логор. И како сам ја био овако сав испребијан, не знам ће нијесам имао модрице, отиш’о сам да тај пешкир сквасим. Кад изиђем напоље, они клозети, а поред клозета су била она бурад, и ту се испирало и прало. А ја сам био толико жедан, и не сањајући да је то морска вода, пошто сам квасио тај пешкир да замотам лежа мало, већ су ме бољела леђа од удараца, да сквасим и не обраћајући пажњу на ону воду, ја узмем и онако почео да пијем, кад оно слана вода. Ја то бацим. А опет је још горе. Онда сам тај пешкир ставио око себе. Кад смо

дошли да лежимо, доље је чиста даска била, скроз око 150 метара је дугачка барака била, један до другога, морали смо као сардине да лежимо. То једино ћебе, ни јастука ни ћебета, само танко неко. Онда ту сваки Божији дан. Ујутру кад устанемо, строј у пет сати. Ко шта зграби, што пре да изађе, да се построји, иде у колону и на рад.

М. М: Да ли сте пре тога јели?

Д. Д: Давали су нам неку јечмену кафу, к'о бајаги, и пура се звала, каша од кукуруза. То нам је био доручак, то, и онда право у колону. По водовима, по бригадама нас су делили и водили на копање камена и ношење камена. Кад смо први дан почели да носимо стара енглеска одећа, поцепана, и ту су били ти трагачи. То су дрвене даске, две, дебеле као коце, на њих су опет стављене даске, на те даске попреко стављао се камен 100-150 кила најмање. Двојица носе назад, позади, гурају те, а ти напред сам. Кад не можеш, додали су ти јарам. Јарам се звала жица дужине руке. А руке су ти биле... све скинути, голи дланови, скоро крв је лила, јер ниси могао више да издржиш од терета и тога, и онда ти се стварају жуљеви. И онда када ниси могао то да носиш, онда двојица позади носе терет, свих 150 кила. Од јутра до сутра. Само копамо камен и онда носиш. И онда по двојица те терају, а ти мораш у највећем трку да идеш, да трчиш са теретом. Посиш на једну гомилу, вадиш. Па после пар дана, онда са исте гомиле пребацујеш на другу гомилу, безвезно. Тако, само да те муче. А поред тога, батине нон-стоп. Кад дођеш да се вратиш на к'о бајаги ручак – нека чорбуљина је била, репа је била, неки... листина је била, не зна се. Да ли је некад било парче меса, то је прича за себе. И онда смо били пресрећни ако га ухватиш. И то ти је ручак. Кад дођеш, онда све док те ови не приме у колектив, звали су те банда. Онда ти мораш стојећи да једеш. А уморан си к'о кер. Нити можеш да живиш, да дишеш јер ти фали ваздуха од пренапрегнутог рада. Нити можеш да седнеш, да се одмориш, него мораш стојећи на брзину да поједеш чорбуљину што су ти дали и око 150 грама 'леба. То нам је био ручак. После ручка, све док те не приме у колектив, к'о бајаги звали су га колектив, седнеш и дођу други, одмарају се. Седе сви у боксове. И сад политичка настава то је била.

М. М: Шта је била та политичка настава?

Д. Д: Политичка настава је била уз новине, читало се, пречитавало, и сви скандирају. А ми дошљаци, нови, који смо дошли, ми смо још банда. Онда ми стојимо у ћошак, иако си радио од јутра, од четири сата па неђе до три сата, нон стоп, крвнички терет носио од 100-150 кила. Ми смо ћутали, банда, у ћошак. Погнуте главе, руке на леђима и тако си ти слушао политику цело време, сваки дан. Стојећи, руке су на леђа, у ћошак, и слушаш. И онда

када дође на ред, понекад износиш став. То је став: шта си радио и како си радио непријатељски. И онда цела та барака стоји и слуша. Све ти добацује и виче: „Причај још, причај још!”. А ти износиш и причаш оно што си радио, оно што нијеси. Онда скоче сви, они су мученици, осуђеници, иако су копали камен, на тебе к’о хијене, да те туку, муче да још причаш шта си још радио. А ти немаш шта. Оно што си рек’о суду. „Мораш још, мораш, мораш још!” Кад нећеш то да радиш, па бојкотујеш, свак’ те бије, свак’ те пљује. Е сад, ја сам био и имао сам као банда, написано „непоправљива банда” на ону картонску кутију, ону за паковање. Спреда „непоправљива банда” окачено о врату и позади исто „непоправљива...”

М. М: Да ли сте Ви причали ваш став?

Д. Д: Па причао сам оно што сам имао, али они те терају незадовољни, пошто имају такав задатак. А у тим баракама је био собни старешина. Само је главни био иследник. Иследници су били поверљиви официри, који су терали, давали задатке. А собни старешина је био Бог и батина, који је примио све оно што му је иследник давао као наређење и што му је УДБА давала задатак. Све је то конструисао она звер, која је била и остала, људска сподоба Тито, Ранковић, Кардељ, Темпо – то су главни организатори свега овога. Мој брат имао је једног поверљивог друга, који му је рекао ово све што причам, који је радио у КОС-у. Тито је дао налог и Ранковић потписао с леве, Тито с десне стране. Уништити банду, дати муке до уништења. Ранковић и Тито, све је то њихово масло било. Темпо и Ђилас, да не говорим све оне који су радили. То је све смишљена крвожедна фарса које у историји никад није било. Сећам се врло добро једног, пошто сам био у Дому војних студената, официр је био, мајор, медицину је студирао у Дому војних студената, па је рек’о само ово што се ради на Отоку, то је сад... Прво крштење је било на Угљану, а после сам прошао и Голи Оток и Гргур и Билећу и све ће нисам био тих 6-7 година. Па је само рекао пред другом, а сваки друг је морао да иде сваки дан код иследника да прича шта смо међу собом причали, да цинкари сам свог друга. И рекао је једном другу, пошто је читао књиге о историји, а он је лекар, медицинар био, волео је да чита те судбине људи у историји, да тако нешто није ни видео ни прочитао као ово што се ради. Тај је отишао кад свог иследника, пошто је иследник био у сваку бараку. Имали су собне старешине, а те собне старешине су били заменици као иследника, па је радио шта је овај хтео. И тако је он отишао и јавио иследнику. Несретан Борис Борисављевић, Рус је био, емигрант. Као војни студент медицине исто је био у Дому војних студената, па је после био на Голом. И само због тога што је рекао иследнику, написали су му ово као што су мени, „непоправљива банда”, на картону. Онда су му направили ферецу. То је она војничка

капа, која је била старинска, па одрежу само да се види око и ништа друго није отворено. И тако је он имао фереџу у боксу, у бараку гдје је он живио. Е то је све била политика и Титова, хоштаплерска, Ранковићева и зликоваца који су измишљали. Сећам се врло добро, ово малочас сте ме питали да ли је био умрлих. Био је Никола, осуђеник. Иначе је био родом из Ваљева. И он је био кафе-куварица на броду. Шта су радили? Пошто је икс⁵ умирало од великих мука, а он је био кафе-кувар на броду и на том броду ноћу је било по 30-40 лешева људи који су страдали тамо. И када их дотуку на овај или онај начин, ставе им жицу око врата, ионако скелети, завежу им камен на ону жицу и у море. И он је неколико ноћи ишао са тим као кафе-кувар, и кад је пролазио бродом, дунуо је ветар из 2-3 пута, и он је видео скелети људске, преко 20, гомила, покривене шатором. Дунуо ветар, па се открили ти лешеве, па је видео обешен камен о жицу. Чим се мало отисну на море, те лешине су бацали. Напунили су га бацањем. Зато маса нема гробља. Значи, кад се то радило, политичка настава, да наставим даље. После политичке наставе, увече, сви иду да спавају, а ми, који смо износили став, поред тога што си радио, поред тога што си стајао цели дан на ногама, чучао, онда ноћу рибаш клозете. С' краја на крај бараке идеш десет пута. Тако да ти спаваш сат или два времена. То је све док не дођеш у колектив. Кад сам дошао на Угљан, ја сам хтео од великих мука, нисам могао да поднесем, и ја сам покушао самоубиство. Пре овога, пре него што почнем да причам, мој брат Илија, који је ухапшен био 1948. године, био је исто на Угљану. Он је био у једној бараки, а ја у другој и имали смо воднике. Ја сам имао неког... Бјелица, како ли беше, из Никшића. Он је био мој водник. А Илија је имао другове. И како су ишли на рад, они су излазили напоље, а ми смо улазили. Ја се нисам могао срести ни виђети са њиме, колико сам био 3-4 месеца. Боже сачувај! И ми смо се само погледима срели, како је он излазио, заправо његова јединица или вод на рад, ми смо улазили. Откуд је сазнао тај, Вукашин се звао, Бјелица. Кад сам ја прошао, он је пришао, ударио ме, крв ме облије у нос, вели: „Договараш ли се са братом?“ Ја нисам проговорио ни колико са вама сад. Нит' могу да разговарам. Нити сам могао виђети. Откуд је сазнао, ја сам годинама покушавао, и дан данас не могу да схватим, да смо ми браћа, да смо се само погледали. Он је после изашао из затвора. Но, шта сам почео да причам? И од тих великих мука, и од такве тортуре садистичке, ја сам решио да извршим самоубиство. И прво ми је што је било, да се утопим. А нисам знао да пливам. Тако, ето, зграбио сам један камен. Кад сам носио онај трагач, бацио сам га, зграбио сам један камен, једну плочу од 40-50 кила и бацио сам се у море. Загрлио све заједно да потонем. Међутим, тамо је било плитко, на несрећу. У'вате ме после кроз стој, па топли зец, оно што сам рекао да не бих понављао. Поповић од

⁵ Овим хоће да каже (у жаргону) да је био велики, а непознат број мртвих

Даниловграда, који је био у амбасади, њега су тако мучили на Угљану

М. М: У којој амбасади је био?

Д. Д: Он је раније био као амбасадор, не знам да ли беше Русаја, ја мислим, тукли су га толико на обали да му је ту душа испала. На Угљану су га убили. Ту сам остао, ја мислим, једно пола године.

М. М: Да ли је постојала болница на Угљану? Како су лечили људе?

Д. Д: Они су имали к'о бајаги, те амбуланте, а тамо би лечили. Али ко је могао да дође до амбуланте? Краљ Милан је могао да дође и само да види лекара. Мени руке, кажем ја, ово је мени све било скинуто. Ја ништа нисам могао да урадим од жуљева и пликова. Крви је био толико да нијесам могао да носим онај трагач. А онда су ми жицу направили... Ту смо остали једно пола године. Онда су нас одатле транспортовали у Билећу. Логор Билећа. Билећа – то је Херцеговина. Тамо смо дошли. Иста тортура, исто све. Огромни павиљони, огромно. Тамо је била раније касарна. Ту је Моша био у затвору и он је, какав је био систем, он никога ништа дирао није. Он је ту преводио *Капитал* и могао је да ради.

М. М: Моша Пијаде?

М. М: Моша Пијаде. А то је било за време Аустроугарске* исто, и ту је била нека војна јединица, али је раније био затвор. Пошто су иста збивања овде код нас била, мене су одредили, ја сам већ изашао из тог бојкота. И к'о бајаги ме приме у колектив, и онда су ме водили да идем да радим. У Билећи смо радили. Један огромни логор је био, зидови су били 5 метара.

* Пијаде је био у затвору Краљевине Југославије (прим. ур.)

М. М: Опет сте спавали у баракама?

Д. Д: Бараке су исто биле, исти распоред. Било је око 150 људи у баракама, на три спрата, један до другог, к'о сардине. Стопедесет метара дужина била бараке, три реда кревета: један па други па трећи. Степениште једно је било на сред овога да се могло пести на спратове. Ту смо исто радили. Огроман један каменолом. Од јутра да сутра. Каменолом је одма' био изнад нас. Шта смо радили? Ту смо радили и носили камен. Ујутру од 4 па до 3 сата. Мењали, носили нон-стоп. Ови који су били банда, нови што су долазили, прошли к'о што смо ми прошли.

М. М: Да ли сте Ви морали да тучете?

Д. Д: А ми смо морали. Који није хтео то да ради одма' га итерају из колектива и одмах га прозову банда. Мене је све то дозлогрдило. Пошто сам ово покушао горе на Угљану, да извршим

самоубиство, па ми није успело, е сад сам опет рјешо. Сад су ме водили у град. А поред тога, док још нијесмо ишли, један огроман каменолом је био. Ту смо носили на једну гомилу, да направимо брдо. Што је најинтересантније, после се као на стубе пењемо, и та гомила се сазида, као једно брдо изгледа. После пар дана, ту исту гомилу преносимо на другу страну. И пребацујемо тако, безвезно радиш. Без икаквог циља. Е, они су к'о бајаги дошли на идеју да праве игралиште у Билећу, град Билећа. И тамо смо ишли на рад. То је камењар, чисти камен, ниђе ништа нема. Тамо је било ношења камена. Мењаш, носиш, радиш и тако.

М. М: Где су ту стражари?

Д. Д: А стражари нас спроводе. Идемо у колони. И онда то су к'о бајаги били колективци. Ја вам дођем на идеју да извршим самоубиство. А дошла ми је идеја да право на стражара ударим, па ће стражар да пуца. А нас је било око 200 кад смо правили то игралиште у Билећу. Како сам ја радио у каменолому, носио камење, бацио сам онај трагач и право на стражара. Ево није било ни пет метара од њега. Ја рачунам, он ће пуцат' и завршиће се моје муке и крај свега. Како сам ја налетио на њега и поред њега, он је скинуо ону пушку и право на мене. Њему се заглави метак у цјеви. Није могао да пуца. Шта ће да буде? Ја сад куд' ћу, шта ћу? Ливадица нека мала беше ту, нема онако чисти камен и све су неки зидови. Куд ћу сад? А кад сам кренуо, 'ајде да идем ја право. Један сељак, нека мала ливадица бијаше, а он јаше, и један коњ зелени. И виче овај трчи за мном. 'Ајде кад сам почео, па шта ми Бог да. Нек' ме убије бар нећу ни осетити. И ја како сам прошао, виче овај милиционер, комадир: „Уфати га! Уфати!“ А овај није хтео да окрене главу. Ја верујем да је, кад се вратио, он није добро прошао. Сигурно да су и њега премлатили. Ја за прву зидину легнем. Кад сам лег'о иза те зидине и није прошло пола сата, скочила је цела Билећа. И град и сви. Узбуна. Дошла милиција, дигли све, дигли се грађани. Хајка за мном. Ја нијесам био можда сат времена. Сећам се к'о данас, четврти је април био, 1954. године. И како сам лежао ту иза зидине, онда су наишли милиционери и наишли су пси. Мене је један нањушио, зграбио, у'ватио ме, поцепао ме. И ја сам изишао одма' ту, на ту зидину. Кад су дошли милиционери, кундаком, чиме ко стигне, онда су ми поломили 3-4 ребра, тукли ме. Онда су ме везали. Па пошто није била калдрма ту, него онај пут камени, онако сељачки, дошао је камион мало даље, пошто нисам могао да ходам. Био сам толико испребијан од кундака и удараца. Онда су ме, ух, тукли до камиона. Али како: везали су ме за ноге, а глава ми је ишла по калдрми. Ја сам сав био унакажен. И како су ме довели, узели су ћебе. На ћебе су узели тројица-четворица њих, онако стрпали ме на камион. И камион ме довео код иследника. Колико се сјећам, звер једна била, како се зваше... Рапајић. Мислим да

се Рапајић звао, тај иследник. Кад су ме довели ја нисам могао да стојим него су ме држали. Двојица су ме водила код иследника у логору Билећи. И улазим код иследника, овде ме држе њих двојица. Стојим испред њега. А он к'о сердар диг'о ноге на сто и каже: „Јао, имао си”, вели, „срећу, што те командир не уби. Заглавио му се метак у цијеви”. „Ох”, рекох, „то није моја срећа. То је моја несрећа”. „А што си...?” Рекох: „Ја сам ријешо да идем да ме убијете. Шта ја могу да доживим? Да ја радим ово? Отац ми је био командант батаљона липовског”, рекох, „на Мојковцу, први председник среза колашинскога. Ево има орден царице Ане. То је ретко одликовање, и једна историјска личност. Да не говоримо о Лазаревић Батари, и патријарху и цијела кућа... Да радим ово? Нећу.” А он каже: „Шта би сад”, вели, „волио највише?”. „Кад бих”, рекох, „имао среће да видим мајку, па да ме убијете.” А онда је устао, тај Рапајић, зверка људска, и како сам ја стајао, држали ме људи, он је мене ударио ногом у трбух. Ја сам се стропоштао, пао. Ови двојица су остали да стоје, ти милиционери, поред њега. Ја сам се, да извинеш, упиш'о. Онда су ме опет на ћебе понели у неку самицу, к'о бајаги болница и дошли су доктори. Стварно, одма' су дошли доктори који су почели да ми превијају главу. А и кучићи су ме били нагризли, па онда ребра ми била поломљена. Од главе, овако сам сав замотан у фластерима.

М. М: Где је била та болница?

Д. Д: То је к'о бајаги болница, нека мало љепша просторија у самом логору Билећи. Тако сам живио једно 20 дана, 30 дана у тој болници. Долазили су лекари. Пошто ја нисам могао ни да се храним, онда су ми цевчице, овако (показује), ту су ми давали храну, могао бих се ја оправити како год било. Е, кад сам се опоравио, онда су ме извели и повели у бараку, тамо ће сам био а ја сам био у бараку број 8 сећам се добро. Било је 150 људи, који су радили у онај несретни каменолом. Носити камен од јутра до сутра, и сад опет. Кад сам дошао тамо, опет топли зец, цик-цак. Требао сам да прођем кроз строј.

М. М: Сам?

Д. Д. Само сам сад. Опет који су ту да те туку и ... И како сам завршио са стројем, неће до пола сам издржао, па су ме вукли, тукли, јер сам се онесвестио, не знам шта је са мном било. Нашао сам се у бараку после тога. Та барака, где је чиста даска, оно татко ћебе. За несрећу моју, један мој, баш Колашинац је био, Милутин Тодоровић. Назвали су ми име... Нећу сад да кажем како се псето звало, име нећу⁶. Али ако баш 'оћете, звали су ме Шаров. Направили су ми жицу, ево и дан данас имам ожиљак. Око врата везали ми овако. Један део имаш око врата, а други део овај држи. Ја сам морао да идем овако четвороношке, и да лајем.

⁶ Следи наговор, после кога ипак пристаје да каже какво су му “име” наденули

М. М: У бараци?

Д. Д: У бараци. А овај ме мој, пошто је био водник, заправо није, него војник, па је он несретник био за резолуцију, па је осуђен док је био војно лице, и допао је ту. Иначе, звао се Милутин Тодоровић, мој Колашинац. Он ме је водио и звао ме је Шаров. Водио ме једно дан-два. И морао сам да лајем. Тако сам са жицом морао и у клозет да одем. Водили су ме као кучиће. То се тако завршило. После тога, они су видели да ја нијесам имао никаквих грехова. После ћу вам дати пресуду, ово што сам све рекао. Ето, недјело је то њихово. А ја био поштен и честит, и остао честит. Кад ће да буде, кад сам се мало оправдио, одведу ме и на Голи Оток.

М. М: Да ли је неко икад, осим Вас, покушао да бежи?

Д. Д: Њих неколицина су покушали да беже. Сећам се, један је, Васа се звао, он је био од Неготина и он је покушао да изврши самоубиство и скочио је са једне плоче и извршио самоубиство. К'о оно што сам ја, али је ту на месту остао мртав. А друга двојица су покушали да пливају, па су их ухватили на пучини, пошто то не може, пучина је била, мислим, око километар или два. Није било више овако, у ваздушној линији, и њих су ухватили. А овога Васу нијесу, он је извршио самоубиство.

М. М: Колико сте овде били?

Д. Д: Све укупно ово кад сабереш, био сам око 6 година.

М. М: А овде у Билећи?

Д. Д: А, у Билећи... ја, Бога ми, не могу да се сетим. Једно годину дана, или тако нешто. Или годину и по. Одатле смо сви опет из тог логора пребачени на Голи Оток. И тамо смо били. Опет огроман логор. Е, тамо је био и женски логор, посебно. Па је имао чувени логор, мученик на мученик, тамо ће је била „Петрова рупа”.

М. М: Како је та рупа изгледала?

Д. Д: То се звала Петрова рупа. То је био председник црногорске владе, Петар Комненић, међу првима. А и Момо Лончаревић, који је био са мном у Колашински затвор, исто и он. Они су направили поред овог логора, логор у логору. То је било тајанствено. Прозвали су га Петрова рупа. И ту је Петар био. И људи су мучени, још ово све што је било, још горе од свега овога што сам вам причао. Данима, месецима. И зато је остала Петрова рупа. Момо Лончаревић, Радивоје Вукићевић, да их не набрајам.

М. М: Како су људи били ту мучени?

Д. Д: Ту су исто све мучени, од јутра до сутра. Тамо има људи који су покушали кашиком, као, мислим, не могу сад да се сетим, Дрезгић, како ли беше. Заклао се кашиком од мука.

Оштрио је кашику па се заклао, јер муку није могао да издржи⁷. Био је народни посланик, шта ли је био. И то је била интима једна. Тамо су посебно још издржавали муке над мукама. И тако је то било једно годину дана.

⁷ Дожић је касније додао да је Дрезгић три дана оштрио кашику пре но што се заклао

М. М: Да ли су ту затвореници били само Срби или је било и других националности?

Д. Д: Највише је било то. Први Петар Комненић, а он је био председник црногорске скупштине. Па је био Радивоје Вукићевић, пуковник, па је био Вукосав Бошковић, пуковник УДБЕ из Црне Горе.

М. М: Да ли је било Хрвата?

Д. Д: А, мало. Ово што се тиче Хрвата и Словенаца, могли смо их на прсте пребројати. Највише нас је било око... Не знам, преко 300 000 људи, мислим кад све то... И више. Мислим да се број и дан-данас не зна, који су прошли те голготе. А колико их је остало и колико их је онај Никола видио, који их је сахранио, овај, бацио у море, то никада нико неће сазнати све. Е, кад се све то завршило, пошто сам био незавршени, само један испит ми је остао. Кажем, 21 маја сам ухапшен, а ја 1. јуна треба да дипломирам. Ето, за колико дана су ми идиоти одузели живот и младост. И после тога мене пребаце на Гргур.

М. М: Да ли је у логорима био другачији третман зависно од националности?

Д. Д: Не, не, све је то исти третман био. Што се тиче третмана, мала разлика је између кога било, да су они правили диференцију. Само су мање они били. Ту је гро људи било Срба и Црногораца. Мањи број је био Македонаца, много мање још Хрвата, најмање Словенаца.

М. М: Шта сте радили не Голом Отоку? Шта је све било тамо?

Д. Д: Тамо сам исто то радио и исто је био један каменолом, који смо исто радили, и носили, и преносили, и вукли камен. С једне на другу гомилу пребацивали. Носили су људи. То је био, један је био Славонац, конобар Владимир, који су носили још горе муке. То се звао „лабуд”. А лабуд, то су две греде. Носи 7-8 људи терет од 200-300 кила, камен. И онда носи 4-5 људи са једне стране, а 4-5 с’ друге. И тај конобар, што га спомињем, пао је тај од терета, камен на ногу. И остао је без ноге. И дан данас је жив. Иде без једне ноге, одсечена му је нога. Е, онда, да би завршили причу, мене пребаце 1955. неђе крајем, воде ме на Гргур. Да. Па, после сам био чак и у Велебит да сечем грађу, мало касније. И ту само били на Гргуру, ја и, сећам се, Ђока Миращевић. То је легенда била, мученик који је имао три Обилићеве

медаље и Карађорђеву звезду и легију части француску. А имао је око 70 година, генерал. Мучен је... Ово причам због њега. Њега су толико мучили. А имао је, кажем ти, три Обилићеве медаље, Карађорђеву, 15 других и легију части. Он је иначе био генерал. Кад није могао ништа да ради од муке, онда су њему давали, његов бјеше неки Перишић из Никшића, да седи, а имао је 70 и неколико година, да седи и да камен туца о камен. Руком, не чекићем, и да прави шодер. Обично човек узме камен па прави, чекићем туче. А њему су давали да он камен о камен туче и прави шодер. То је једна посебна прича, једна велика људска личност. А био је на несрећу и са мном у Колашински затвор 1942. године. И одведу нас, већ неколико пута почех да причам, на Гргур. На Гргуру, тамо смо радили једно вријеме и копали земљу. Тамо је чисти камен. Камен је на цели Гргур и на Голи Оток. Ту не може вегетација, ретко шта. То је измислио онај несретни Тито, и пулен, како се зваше, Бакарић, и онај Ранковић. А ту не може ни вегетација да расте колико је то морска вода, струја и то. Само камен.

М. М: Да ли сте имали чисту воду?

Д. Д: А чисту воду су нам доносили бродом. „Извор” се звао. Брод нам је доносио. И на Гргуру, тамо сам био са једном групом, ту смо радили. Узео сам баш овога Ђока Мирашевића, самилост, старији човек, тражио сам од иследника, пошто, после су попустили однос према мени. Видели су да нијесам био толики непријатељ и да нијесам био издајник. И дали су ми да ја руководим, пошто сам био незавршени, ето, инжињер, са једним испитом за инжињера агрономије. Била је тамо нека економија, и водила се нека стока, нешто оваца, и неколико крава, и имали смо само једнога командира. Као нека врста слободе. И Ђоко ишао тамо. И ми смо тамо правили, имали смо винограде, спремали неке подруме, имали неке овце, нешто се с тим бакћали. Он је радио са мном и копали смо к’о бајаги. Ми смо на неколико места, не прође ни 20 ст земље, кад смо к’о бајаги нешто за лозу, људске скелете смо налазили. Ми смо толико нашли тих скелета, ни ја сам не знам, па смо их трпали у папирнате џакове, па ноћу кад брод дође, понесе и пребаци. И после, при крају је било, кад су ми одређивали, кад сам као једна враса слободњака био, послали су ме на Велебит. На Велебит, тамо је била сеча шуме, грађе. Тамо су били слободњаци, тако су се звало, то је било неђе пред пуштање. Ми смо секли велику грађу. Огромне балване вукли су коњи, итд. Ето ту сам радио једно два месеца, три. И на крају, све у свему, имао сам своју девојку, звала се баш Душанка, агроном, Павловић. Са њом сам ишао, забављао. Е кад је дошла већ пета година, мени све дозлогрдило, и ја њој напишем, јер ја сам девет и по био осуђен. И кад сам дошао преко пете године, ја напишем, рекох јој: „Време је ионако несретно”. Можда сам планирао или сам

замишљао да никада нећу изићи из свега овога. Ја јој напишем да се уда, и она се после уда. И тамо на Велебиту, кажем, остали само једно 5-6 месеци. Свежина ваздуха, било је дивно, није било врућине, радио сам колико сам могао.

М. М: Значи да није било приморавања на рад?

Д. Д: Нормално да није било репресалија. Били смо једна врста слободњака. Други људи, а и мој брат... Заборавио сам на почетку да кажем. Кад су ухапсили мог брата Алексу, брата од тетке, био је ухапшен и чим је дошао у Београд онда су га пратили. Отишао је на лечење, био је болестан, инвалид. И ухапсили су га онда, отиш'о на Голи, и на Голом је ост'о од батина и пребијања. Кичма му је била пребијена. Дошао је на штакама. И после 5-6 година од бубрега, и мој брат Илија исто од бубрега, он је у најтежим мукама умро. Баш. Мокрио је крв и тако. Мирко Шукковић, правник, мој исто земљак, који је био паркинсоновац, мученик, исто тако од бубрега и богаљ остао. Ми смо сви инвалиди били после тих година робијања. Друге да не набрајам. То су тешке судбине људске биле. То је могао само да измисли Хит... Ни Хитлер то није. Те звери, под окриљем Тита, тога хохштаплера, могао је само замислити он. И онај доктор Борисављевић, добро се сећам њега и његових речи: „То никада свет није измислио, све су то њихова дела, срам”. А после свега, сад, све сам преживио...

М. М: Кад су вас пустили?

Д. Д: Пустили су ме 1956. године.

М. М: Са Велебита?

Д. Д: Вратили су нас на Велебит, онда смо дошли опет на Гргур, пошто сам био тамо и радио као неки слободњак. И 1956. у децембру, када је била једна општа амнестија, Господу Богу за славу, пустише ме.

М. М: Да ли је постојао неки начин да се раније изађе?

Д. Д: Не, кога су хтели. Они су могли да ураде шта су хтели са нама. Тако да сам ја све одрадио. Ту на крају, поред свега тога, ја сам 1990. године, с обзиром што сам све то преживео, ја сам имао снаге и организовао, па сам покупио из целе Југославије, па сам организовао скупштину интернираца, осуђеника Информби-роа. То је било у Дому омладине. Организовао сам Удружење Голооточана. То је 25. новембра 1990 године. Отад постоји наше удржење. Ја сам био секретар удружења, организатор. Ту је била Македонија, ту је била Хрватска, ту је била Словенија, ту је била Југославија у малом. Од свих република били су представници. Успео сам да сакупим, било је преко 3000 људи у Дому омладине. И кад смо то завршили, оснивање тог удружења, тра-

жили смо икс пута да скину са нас бар ту љагу, били смо издајници. Само смо добили обећања. Зато смо и организовали то удружење. И к'о бајаги су обећали да ће да нас рехабилитују. То је урадила Хрватска и платила свим мученицима, то су мученици били, по 30 000 марака за то што су прележали.

М. М: Само својим људима?

Д. Д: Својим људима, Голооточанима, који су били. А нама су обећали, ето и ове године, прошле године...

М. М: Шта је било кад сте дошли?

Д. Д: Кад сам дошао овде, ја сам толико био затуцан и психички и физички. Требало ми је дуго, муке сам имао пола године да се снађем, чак сам био меморију изгубио. Грозно. Али сам имао велику љубав да што пре завршим факултет и то сам урадио после пола године. Дошао сам у исти стан, где сам становао, јер тамо та газдарица је била Сремица, звала се Станковић Катница, умрла је сирота. И ту сам живио и ту сам дипломирао. Кад сам дипломирао, с обзиром да сам волио свој посао, ја сам имао срећу, расписан је конкурс у Војводини „Слога” - Крушић. Имао сам икс понуда, био сам вриједан, загријан за свој позив и љубав за пољпривреду. Тамо сам одмах постављен за директора.

М. М: Да ли сте икада имали проблема због тога што сте били интернирани?

Д. Д: Без обзира. Имао сам јак карактер и радну навику. Људи су сазнали моји историју. Да би срећа била велика, то су били све колонисти, Црногорци који су били у тој месној задрузи. Они су ме без размишљања поставили за директора.

М. М: Да ли су Вас после пратили?

Д. Д: Пратили су ме били. Нудили су ми у партију да се вратим. Нудили су ми да будем шпијун. И ја сам све то одбио.

Прилог

Пресуда Душану Дожиху због контрареволуционарног дела

Војни суд у Београду
суд бр. 988/61
29. VIII 1951 године
Београд

У ИМЕ НАРОДА

Војни суд у Београду у већу састављеном од мајора Младена Батака, као претседника већа, судија-поротника: капетана Лакић Луке и капетана Божић Владе, као чланова већа, уз суделовање секретара суда – капетана Божићара Томића, као записничара по кривици опт.[уженог] ДОЖИЋ ДУШАНА, војног студента, за крив.[ично] дело контрареволуционарног напада на државно и друштвено уређење из чл. 100 КЗ, на основи усменог јавног претреса, одржаног у присутности заступника оптужбе капетана Пертовић Славка, браниоца опт.[ужени] по службеној дужности поручника За*ић¹ Душана, и оптуженог који се брани из истражног затвора на дан 29. VIII 1951. године изрекао је и објавио следећу:

¹ Слово није читљиво услед лоше копије

ПРЕСУДУ

Опт.[ужени] Дожих Душан, војни студент агрономије у I Дому војних студената у Београду, рођен 14. јула 1921 године, село Требаљево, срез колашински, НР Црна Гора, од оца Васа и мајке Јоване, рођ. Лазаревић, Црногорац, држављанин ФНРЈ, нежењен, из средње чиновничке породице, писмен, студент, апсолвент, наводно неосуђиван, у ЈА од јула 1941 до јула 1942, затим од маја 1944 до октобра 1944 и од септембра 1948 године до дана хапшења, у војно-истражном затвору од 21. маја 1951. године.

КРИВ ЈЕ:

И то:

Што је од почетка 1949. године па до дана хапшења ширио непријатељску пропаганду међу цивилним и војним лицима у циљу насилног обарања постојећег државног и друштвеног уређења у ФНРЈ, па је тако:

Почетком 1949. године повезао се у свом непријатељском раду са студентима Ђетковић Васом и Булатовић Душаном и пристао да се састанци групе одржавају код његове куће у Зе-

муну, па када му је Ћетковић рекао да стоји у потпуности на линији ИБ-а и да треба организовано да раде рекао: „Сада ми је много лакше, јер сам у теби нашао друга коме се могу поверити и биће ми лакше на души”, па када му је Ћетковић предложио да буду конспиративни рекао: „Ако будем затворен ја те у истражи нећу одати, па макар умро у затвору. Мој Брат Илија је такође за резолуцију и ради повезано на факултету и доноси илегални материјал који читамо заједно”. У току 1949. године у више махова говорио Ћетковићу и Булатовићу: „Овако неће дуго остати треба само што више организованије да радимо, како би изнутра што прије нагризли нашу Партију и тако је срушили са спољним притиском”, па је даље пред њим псовао мајора КОС-а Бошковића због тога што је ухапсио брата му Илију.

Неутврђеног дана почетком 1949. године примио је на читање један примерак листа Нова Борба. У више махова од марта 1950. па до дана хапшења говорио Петровић Драгутину и Дабетић Бранку: „Ја нисам ништа крив, мене стлано прогоне органи КОС-а из разлога да би себи створили бољу перспективу али ћу им се осветити кад-тад”.

Неутврђених дана почетком 1951. године и марта 1951. године код своје куће у Земуну са Насловарића Божом и Дабетић Бранком рекао: „Ако дође до рата онда ће код нас доћи до промене и настаће покољ у коме ће један другог да туче као мацуре”.

Неутврђеног дана крајем априла 1951 године говорио пред Дожић Вуксаном: „Мој брат Илија је невино осуђен”.

Горњом радњом починио је кривично дело контрареволуционарног напада на државно и друштвено уређење из чл. 100 Кривичног законика, па га суд на основу истог законског прописа, а у вези са чл. 4, 7, 24, 28, 31 и 33 КЗ,

ОСУЂУЈЕ

На казну строгог затвора у трајању од 9 /девет/ година и на споредну казну ограничења грађанских права које се састоји у губитку бирачког права, права на стицање и вршење изборних функција у друштвеним организацијама и удружењима и право јавног иступања у трајању од 4 /четири/ године.

Казна му почиње тећи од 21-V-1951 године.

Трошкови кривичног поступка оглашавају се ненаплативим.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Војни тужилац² бр. 2280-17 Београд, подигао је оптужницу против Дожића Душана, војног студента агрономије, због кривичног дела контрареволуционарног напада на државно и друштвено уређење из чл. 100 КЗ, на основу које је овај суд одржао

² Услед лошег стања документа немогуће је прочитати иницијале имена војног тужиоца. Пуно његово име се нигде не наводи, већ само шифра.

главни усмени претрес на коме је извео ове доказе и након оцене истих утврдио следеће чињенично стање:

Опт.[ужени] Дожић Душан, још од почетка 1949. године, па све до дана хапшења, у циљу насилног обарања власти радног народа и разбијања јединства народа ФНРЈ, починио је следеће: Почетком 1949. године, повезао се у свом непријатељском раду са студентима Ћетковић Васом и Булатовић Душаном, и пристао да се састанци групе одржавају код његове куће у Земуну, па када му је Ћетковић рекао да стоји у потпуности на линији ИБ-а и да треба организовано да раде рекао: „Сада ми је много лакше, јер сам у теби нашао друга коме се могу поверити и биће ми лакше на души”. Па када му је Ћетковић предложио да буду конспиративни рекао: „Ако будем затворен ја те у истрази нећу одати, па макар умро у затвору. Мој Брат Илија је такође за резолуцију и ради повезано на факултету и доноси илегални материјал који читамо заједно”. У току 1949. године у више махова говорио Ћетковићу и Булатовићу: „Овако неће дуго остати треба само што више организованије да радимо, како би изнутра што прије нагризли нашу Партију и тако је срушили са спољашњим притиском” па је даље псовао мајора КОС-а Бошковића због тога што је ухапсио брата му Илију. Неутврђеног дана почетком 1949. године примио на читање један примерак листа Нова Борба. У више наврата од марта 1950. године, па до дана хапшења говорио Петровић Драгутину и Дабетић Бранку: „Ја нисам ништа крив, мене стлано прогоне органи КОС-а из разлога да би себи створили бољу перспективу али ја ћу им се осветити кад-тад”.

Неутврђених дана почетком 1951. године и марта 1951. године код своје куће у Земуну у разговору са Насловарић Божом и Дабетић Бранком рекао: „Ако дође до рата онда ће код нас доћи до промене и настаће покољ у коме ће један другог да туче као мацуре”. Неутврђеног дана крајем априла 1951. године говорио пред Дожић Вуксаном: „Мој брат Илија је невино осуђен”.

Предње чињенице суд је утврдио из признања оптуженог готово свих инкриминација из диспозитива пресуде, а такође и на основу исказа сведока датим на записницима на њиховом саслушању током истраге и то Ћетковић Васа од 20-II-1951. године, Булатовић Душана од 20-II-1951. године и Насловарића Божидара од 26-VI-1951. године па је на тај начин утврђено да је оптужени заиста починио кривично дело наведено у диспозитиву пресуде за које га је овај суд прогласио кривим и према степену кривице, кривичне одговорности и друштвене опасности, оптуженога Дожића и казнио.

Оптужени Дожић признаје највећи број инкриминација али у погледу инкримисаних речи: „како би изнутра што прије нагризли нашу Партију” одриче да их је он изговорио већ наводи, да је Ћетковић Васа то рекао и додаје да не може да се сети да ли је Ћетковић тада још рекао: „и срушимо је са спољашњим

притиском”. Одриче још да је он – оптужени свој стан хтео да уступи ради одржавња састанака информбироваца, наго само за преноћиште, и наводи да је нетачно да је он знао, да је његов брат Илија био у некој организацији непријатељској и да оданде доноси илегални материјал. Изјављује да се горко каје за почињено дело и да он није самостално сишао на непријатељску линију, него под утицајем Ћетковића.

Суд је ценио овакву одбрану оптуженога и исту је одбацио као неосновану у погледу одрицања оптуженог, да је починио напред наведене радње, јер оптужени са сведоком Ћетковићем, као и са осталим двојцом сведока није био ниукаквом додиру ...³ суду, да би се морало основано посумњати у веродостојност њихових навода. Напротив, оптужени се са њима најлепше слагао. Оптужени признаје готово све наводе сведока, и суд је стекао уверење да оптужени одриче ове инкриминације, да би ублажио степен своје кривичне одговорности, јер је свестан тежине и значаја својих радњи када позива своје другове, да што пре нашу Партију нагрису изнутра и сруше уз помоћ спољашњег притиска непријатеља нашег народа и изградње социјализма у нашој земљи, или када оптужени уступа свој стан ради састанка издајника.

На основу свега изложеног суд је нашао да су се у радњама оптуженог стекли сви елементи кривичног дела наведеног у диспозитиву ове пресуде, а како је оптужени дело свесно починио, да су се у односу на њега стекли и сви основи за кривичну одговорност.

При одмеравању казне суд је ценио друштвену опасност дела и учиниоца при чему је оптуженом као олакшавајућу одговорност узео признања највећег дела инкримисаних радњи, као и његово кајање пред судом, те му је и казну одредио као и диспозитиву, налазећи да је стога потребна дозвола да према оптуженом постигне свој циљ означен у чл. 3 КЗ.

Са свега изложеног одлучено је као у диспозитиву пресуде.
Смрт фашизму – Слобода народу!

Записничар – капетан
/Томић Божидар/

Председник већа – мајор,
/Младен Батак/

³ Услед лошег стања документа немогуће је прочитати неколико речи

ЗАБАВА И СЛОБОДНО ВРЕМЕ

Маша Павловић

Забава београдске омладине пред Други светски рат

Рад говори о забави младих из угледних београдских породица. У њему се могу наћи подаци о њиховим школским, ваншколским и спортским активностима као и о ноћном животу Београда у периоду од 1935. до 1941. године.

Олга Московљевић потиче из веома угледне и познате породице; познате по њеном оцу Милошу Московљевићу, по њеном деди Сими Тројановићу – оснивачу Етнографског музеја, по њеним ујацима Радмилу Тројановићу – некадашњем генералштабном потпуковнику и Мијату Тројановићу – грађевинском инжињеру који је пројектовао камени мост на Тари. Олга Московљевић се бавила новинарством, била је публициста и књижевни преводилац. Дипломирала је етнологију на Филозофском Факултету Универзитета у Београду, затим скандинавске језике и енглеску и норвешку књижевност на Универзитету у Ослу. Олгин богат културни живот казује много тога о начинима забаве и информисања младих људи из угледних породица у периоду од неколико година пре Другог светског рата.

Друга женска гимназија

Олга Московљевић је завршила Другу женску гимназију. Та школа је првобитно носила званични назив Друга женска реална гимназија. Крајем 1935. године, када су завршени радови на новој згради школе, Друга женска гимназија је пресељена у улицу Краљице Наталије. Данас, у новој згради некадашње гимназије, налази се Средња електротехничка школа „Никола Тесла”. Мало након премештања седишта школе, на предлог министра просвете, Друга женска реална гимназија у Београду је 18. јануара 1936. године проглашена женском реалном гимна-

*Маша Павловић
(1985), Београд, Б.
Стевановића 9/40,
ученица 3. разреда
Математичке
гимназије у Београду*

зијом Краљице Марије (Школски извештај Женске реалне гимназије за 1935/36 годину).

У међуратном периоду мушка и женска деца гимназије су похађала одвојено. После Првог светског рата (тачније за мушкарце од 1933. године, а за жене већ од 1919. године) у Београду су се отварале из године у годину нове гимназије. Главни разлог је био велики пораст броја становника, па се због тога појавио као проблем мањак места у свим средњим школама. У тренутку уласка земље у Други светски рат, у Београду је постојало десет мушких и седам женских гимназија (Тасић *et al.* 1995).

Олга Московљевић похађала је Другу женску реалну гимназију од школске године 1930/1931, када се уписала, па све до 1938/1939, када је матурирала. По Олгиним речима у то време матура се није славила, нити јој се у том смислу придавао ни приближно онолики значај као данас. По њеном мишљењу, у то време за две најелитније школе у Београду сматрале су се Друга женска реална гимназија и Државна друга мушка гимназија. Једно време ове две школе су чак биле и у Заједници и узимале активног учешћа у заједничком раду, међутим то се током година мењало. У то време ученице су морале да у школи носе униформе, црне кецеље са белим крагнама, а на глави беретке са ознаком разреда и одељења. Било је много сиромашних ученица и школа је настојала да у оквирима школске зграде сви ученици буду једнаки.

Преглед школских дешавања у периоду од школске 1935/36. до 1938/39. године

Школске 1935/36. године, када је сазирана нова зграда за Женску гимназију Краљице Марије, сазирана је на другом спрату у школској згради и капела Св. Наталије за верске обреде школе. Ова капела сазирана је у свечаној сали школе. Била је преграђена и отварала се по потреби, када су били неки верски обреди, а иначе је била затворена. У току школске 1935/36. године завршени су и последњи радови на уређењу те нове зграде као и капеле. Петнаестог новембра 1935. године одржано је освећење капеле и школске зграде. Тој прилици присуствовала је поред бројних уважених гостију и сама Краљица Марија. Тада је она прихватила покровитељство над школом и дала је гимназији своје име. Освећење је извршио Патријарх Варнава уз асистенцију вероучитеља. У извештајима ове школе за 1935/36. годину може се наћи кратак опис овог значајног догађаја:

„На дан освећења у 8 часова изјутра дошао је Њ. Св. Патријарх, затим су пристизали позвани гости. Од улаза од саме цркве били су постројени шпалери ученица. У 11 часова и 30 минута дошла је Њено Величанство Краљица са својом свитом. Још на улазу ученице су поздрављале Њ. В. Краљицу наизменичним усклицима: Живела Краљица! Живео Краљ!” (Школски извештај Женске реалне гимназије за 1935/36 годину, стр. 2)

Нека од значајнијих дешавања у школској 1936/37. години

Једанаестог октобра 1936. године директор, наставничко особље као и ученице школе присуствовали су аеромитингу који је изводио Југословенски аероклуб „Наша крила” са леве стране при ушћу Саве у Дунав. Ученице су стајале на Великом Калемегдану и посматрале представу на небу. После аеромитинга све београдске средње школе ишле су кроз град од Калемегдана до Славије у свечаној поворци са министром просвете који је био на челу те поворке. Детаљнији опис овог догађаја изашао је следећег дана у листу *Време*.

- Петнаестог новембра 1936. године одлучено је да се Женска реална гимназија Краљице Марије издвоји из заједнице Друге мушке гимназије и да оснује своју самосталну заједницу.
- Осамнаестог јануара 1937. године Академско певачко друштво „Обилић” приредило је у свечаној дворани школе концерт за ученице.
- Деветог маја 1937. године, у дворани Коларчевог народног универзитета, приређен је концерт средњошколских хорова. Хор виших разреда Женске реалне гимназије Краљице Марије имао је осму тачку. Овај концерт најављивао је лист *Политика*.
- Двадесет четвртог маја 1937. године одржан је традиционални јавни гимнастички час свих београдских средњих школа. Јавни час почео је у пола десет симболичним вежбама „саобраћајци”, а након тога ређале су се тачка за тачком. Програм је завршен наступањем бициклиста. На штафетном трчању Женска реална гимназија Краљице Марије добила је тада по други пут лаворов венац, прелазни дар тадашњег министра за физичко васпитање др Рогоића. И о овом догађају писала је дневна штампа:
„Штафетно трчање, у коме су учествовали ученици виших разреда, наишло је на велико интересовање код публике. Ученице су се свесрдно бориле за сребрни венац, прелазну награду министра за физичко васпитање г. др Рогоића. Мада је свака женска гимназија дала све од себе што год је могла, ипак је овај леп трофеј и ове године остао у II женској гимназији, која је и овог пута, као и прошле године, извојевала лепу и неоспорну победу.”
(*Политика*, 25. мај 1937)

У гимнастичком часу Олга Московљевић учествовала је као болничарка, њен задатак је био да помогне неком, у случају да му није добро или ако се онесвести да га прихвати.

Нека од значајнијих дешавања у школској 1937/38. години

Шестог септембра 1937. године одржано је у капели св Наталије благодарење на рођендан Његовог Величанства Краља Петра II. Благодареву су присуствовали директори и наставничко особље Женске гимназије Краљице Марије и Треће женске гимназије.

Шестог марта приређен је у свечаној сали гимназије концерт посвећен француској култури у коме су учествовале ученице свих разреда ове гимназије. Приказане су Молијерове „Смешне прециозе” које је сценски поставио Владета Драгутиновић, редитељ Народног позоришта.

Осмог маја¹ ученице Женске гимназије Краљице Марије и ученици Друге мушке гимназије приредили су у Народном позоришту прославу поводом стопедесетогодишњице од рођења Вука Караџића. Програм, који су извели ученици и ученице, увежбан је под руководством професора др Милоша Савковића (Школски извештај Друге мушке гимназије за 1937/38. г) и професора Карапанџића. На позорници је прочитано десет предавања о читавом Вуковом животу и раду. Оно што је Олга Московљевић из свог сећања издвојила као најинтересантније јесте Рецитативни хор (како га је она назвала), тј. Мешовити говорни хор састављен од 120 ученика и ученица, подељених на четири гласа: тенори и алтови и сопрани и басови. Хор је тада рецитовао Мажуранићеве, Змајеве, Јакшићеве стихове као и две народне песме „Старац Вујадин” и „Почетак буне на дахије”. Програм је ишао следећим редоследом:

- Поздравна реч, ученик Урош Јовковић. Поздрављајући присутне Јовковић је, између осталог, рекао да је ученицима гимназија стало до тога да публика види њихов успех, не само у облику сведочанстава и оцена, већ успех на делу. Рекао је да људи треба да стекну утисак шта значи један час историје књижевности у њиховим школама.
- Предавања која су ученици и ученице држале о Вуку: Јелисавета Спасојевић: Вук реформатор језика; Живојин Зец: Вук и народна песма; Љубомир Грујић: Вукова критика; Ненад Стефановић: Вук и народни живот и обичаји; Олга Жухина: Вук, историчар; Драгомир Јовановић: Вук и Европа; Оливера Станојевић: Вукова борба; Десанка Мирић: Вук и омладина; Ашер Делеон: Вук и култура; Иван Коларов: Вук данас; Аца Маргулис: О хорским рецитацијама; Сва предавања су трајала по три минута.
- „Харач” из Мажуранићевог дела „Смрт Смаил-Аге Ченгића“.
- „Три хајдука” од Змаја.

¹ Необично је да је у школском извештају за 1937/38. годину Друге мушке гимназије писано да је Вукова прослава одржана 9. маја, а у школском извештају за исту годину Женске гимназије, да је одржана 5. маја. Међутим, прослава Вуку није била ни 5. ни 9, већ у недељу 8. маја. У дневном листу *Време* (број 5848, рубрика *Шта ћемо гледати*) изашао је репертоар Народног позоришта у којем се најављивала прослава стопедесетогодишњице рођења Вука Караџића коју ће 8. маја приредити београдски гимназијалци. У листу *Време* од 9. маја 1938. изашао је чланак са великим насловом “Београдски гимназијалци приредили су јуче Вукову прославу” који је описивао овај, у то време за омладину значајан догађај.

- „Стари Вујадин”, народну песму, рецитовао је мешовити говорни хор.
- Станоје Главаш (одломак) од Ђуре Јакшића, представљао је синтетичну рецитативну хорску сцену (хорско драмска обрада, сценограф је био ученик А. Крунић; хор Турака, хор мајки, хор робова и робиња, хор хајдука изводио је хор ученика и ученица). Сви учесници, дакле били су обучени у костиме. Олга Московљевић описала је те костиме као дугачке равне хаљине од простог платна, мислећи на костиме робова и робиња.
- „Почетак буне на дахије”, народну песму, рецитовао је говорни хор ученика и ученица. Инсценатор, редитељ, диригент био је професор др Милош Савковић; други диригент био је професор Ђорђе Карапанџић².

Прослава је необично успела. Време је писало: „Представа је била ванредно посећена, а од почетка до краја програма публика је бурним аплаузом и узвицима поздрављала извођаче” (*Време*, 9. мај 1938).

² Реконструисано на основу онога што је објављено у школским извештајима II женске и II мушке гимназије за школску 1937/38. годину

Остале активности ученица

У Другој женској гимназији Краљице Марије постојао је хор. Олга Московљевић певала је у овом хору алт. Као што можемо видети из активности школе, кроз временски период када је Олга похађала више разреде, овај хор је имао наступе на Коларцу и на разним школским приредбама.

Сваке године у школи су биле изложбе ђачких радова из цртања, женског ручног рада, јестаственице (ботаника), земљописа, историје и математике. Изложбе су одржаване у свечаној дворани школе и то пред крај школске године. Ове изложбе су углавном посећивали родитељи и сами ученици (Школски извештаји Женске реалне гимназије).

„У жељи да ученице привежемо што јаче уз школу, да им она пружи и ведрих и забавних момената пошла је мала делегација Заједнице до Њ. Св. Патријарха, да издејствује одобрење, да се у школској свечаној сали могу одржавати редовни ђачки концерти са игранком” (исто).

Игранке које је организовала школа одржавале су се, осим у свечаној сали школе, и у просторијама Аеро-клуба. То су били такозвани матинеи и почињали су раније него друге игранке. Нису трајали до касно и на такве игранке долазили су само гимназијалци. То је био један од начина како су се млади људи (девојке и мушкарци из различитих школа) упознавали и дружили.

Спортски клубови су у то време такође организовали игранке. Веслачки клуб је организовао игранке у Дому инжињера и

техничара, прекопута Дворског парка, који се и сада налази у истој згради у улици Кнеза Милоша бр. 7. На тим игранкама свирали су цез оркестри. Игранке су у то време почињале много раније и краће су трајале у односу на данас. Сви гимназијалци су морали да носе капе, беретке са ознаком гимназије и разреда. После двадесет часова сви су морали да буду у својим кућама. „Враћале смо се са игранки раније јер у то време је било врло незгодно да те нека наставница види после осам на улици, а и родитељи су нам били строги” (Московљевић, интервју).

На игранкама су млади људи причали и плесали. „Тада је друкчији био прилаз мушкараца, тј. (...) наших кавалера. Свако би дошао да се поклони пред девојком пре него што би је замолио за плес. Наравно увек се играло удвоје, једно уз друго, а не ово после одвојено свако за себе. Практично играли смо једно другом у загрљају, али поклон је био облигатан” (исто).

Осим оваквих, постојале су и игранке на које су ишли људи из нижих друштвених слојева и ту су односи били другачији. „На игранкама где је долазио необразован свет се свашта дешавало. Девојка одбије мушкарца да игра, а он дође па јој удари шамар. То су били они такозвани шрафцигери, мајстори и шта ти ја знам тамо на периферији града” (исто).

Још једна врста забаве младом свету у то време била је шетња у предвечерњим часовима на корзоу који је био у Кнез Михајловој улици. Чак и преко дана, али нарочито увече, корзо је био пун шетача. Једна страна је ишла према Калемегдану, а она друга се враћала, па су се људи међусобно гледали. По Олгиним речима „предвече се морало изићи на корзо жив или мртав јер си ту могао сваког да сретнеш, јер су се предвече само млади шетали” (исто).

Лети су сви одлазили на купалишта. Ишло се у биоскопе, неки су одлазили и у Народно позориште. Олга Московљевић је највише волела балете. Од филмова најпопуларнији међу младима су по Олгиним речима били историјски филмски спектакли. Најбољи биоскоп је био „Уранија” (данашњи „Јадран”), док се за најгори сматрао „Балкан”. У то време у „Балкан” је одлазио по Олгином мишљењу свакакав свет и она, као ни њене другарице никада нису гледале филмове тамо. Преко зиме, а и касније за време рата, млади су се окупљали једни код других по кућама правећи журеве.

Не постоји нека велика разлика између журева из тог времена и журки из данашњих дана које се организују по кућама. Нормално, разликује се музика која се тада слушала и која се слуша данас. У то време грамофон је био чудо технике и ретко ко га је имао. Млади су се углавном окупљали око оног који је свирао и певали. Најчешће се свирало на гитари, клавиру и хармоници, а такође су се играле и фоте, али је тада све било неви- није него данас.

Балови

Олга Московљевић се крајем 1945. године преселила у Норвешку. Када је пре рата живела у Београду, била је превише млада да би ишла на балове, односно балови девојкама и младићима њених година и нису били тако занимљиви зато што је на балове углавном одлазио за нијансу старији свет.

Један од балова на коме је Олга била био је Свесловенски бал које је сваке године организовало Коло српских сестара. На том балу се долазило у ношњама. На балове су девојке долазиле са својим мајкама. Оне су седеле, посматрале своје ћерке како се понашају и одмеравале њихове удвараче. Међутим Олга то није никада доживела. На Свесловенски бал ју је одвео њен ујак Мијат. Међутим, пошто су сви на балу били старији (она је тада имала негде око седамнаест година) и пошто није познавала никога, бал није на њу оставио утисак и више није одлазила. Тек касније у Норвешкој, она је наставила да интензивно одлази на балове. Тамо су по њеним речима балови били нешто величанствено. „У Норвешкој је било божанствено. Они нису страдали у рату, није им се променио режим. Имали су краља који је за време рата отишао у Енглеску па се после вратио и све се наставило као пре рата. Њихови балови су били страшно отмени. Ја још увек чувам хаљину са једног од тих балова” (Московљевић, интервју).

Академско певачко друштво “Обилић”

Олга Московљевић постала је члан Академског певачког друштва (АПД) „Обилић” оне године када се уписала на факултет, тј. школске 1939/40. године. У документима академског певачког друштва „Обилић” пише да је Олга била студент Високе економске школе, за шта она тврди да је огромна грешка.

По Олгиним речима академско друштво Обилић је после рата променило име у „Крсмановић” да би се данас звало „Обилић-Крсмановић”.

Већ 1940. године Олга Московљевић је са академским певачким друштвом „Обилић” путовала у Румунију, у Букурешт. Њено име се може наћи у списку које је управа „Обилића” 23. априла 1940. године доставила министарству унутрашњих послова и ректорату универзитета. АПД „Обилић” је 20. маја приредио у свечаној сали румунског „Атенеума” концерт под високим покровитељством југословенске краљице Марије и румунског краља Карола. На станици у Букурешту хору „Обилића” приређен је необично срдачан дочек. Госте је дочекао југословенски амбасадор Јован Дучић, са особљем амбасаде, затим југословенска колонија, три румунска певачка друштва, као и делегати Министарства пропаганде. Певачко друштво „Кармен”

отпевало је на перону југословенску државну химну, на коју је „Обилић” одговорио румунском химном, што је изазвало бурне овације код присутне масе (Костић, рукопис). О овом догађају, још детаљније, писала је дневна штампа (*Време*, 21. мај 1940).

Лета 1940. године Олга Московљевић је заједно са АПД „Обилић” била на летовању у Купарима. Тог лета хор „Обилића” приредио је концерт у Купарима, Цавтату и Дубровнику. Олга, као најмлађи члан овог друштва путовала је тада са мајком. Иначе за чланове академског певачког друштва „Обилић” и тада није постојала горња старосна граница као што је случај и данас.

Од 21. до 24. јануара 1941. године Академско певачко друштво „Обилић” гостовало је у Пешти. Ово гостовање „Обилића” завршено је са великим успехом. Највећи успех, који може постићи један првокласан хор, постигао је „Обилић” у Мађарској, у Пешти, а Олга је била једна од оних који су тада уживали тај успех.

У борбама од 16. до 20. октобра 1944. године, Немци су запалили зграду новог Универзитета, у којој су биле и просторије друштва „Обилић” (Костић, рукопис).

Купалишта у Београду

Када би дошло лето, сви би Београђани своје слободно време проводили на купалиштима. Главна обала је била „Шест топола” која се налазила на месту где је данас сајмиште. Купалишта су била дашчана, изгледала су као неки сплавови. У оквиру сплавова били су базени и у њима су се купали углавном старији људи, док су млади са сплавова скакали и купали се у Сави. Постојали су мушки и женски базени. На сплавовима су се још налазиле и кабине, испред којих је била тераса на којој су се људи сунчали и одмарали. У воду се скакало са трамбулина.

Било је више купалишта и углавном су сва личила једна на друга. Била су начичкана једна до другог. Међутим људи су се одвајали по класној припадности, па су на „Трњинић” (тако се звало једно од купалишта) одлазили најугледнији људи и самим тим карта је била најскупља. На ово купалиште одлазила је и Олга Московљевић заједно са својом мајком. Поред „Трњинића”, постојао је и „Димитријевић”. По Олгиним речима „... он је био мање отмен и на крају је било Општинско купатило које сасвим није било отмено и оно је било најјефтиније” (Мословљевић, интервју). Многе слике ових сплавова могу се пронаћи у дневним листовима који су излазили тада, тачније у листу *Време* у рубрици „Време у сликама”. Купалишта су била главна летња забава и репортери и фотографи су често сликали људе, а нарочито девојке, које су одлазиле, купале се и сунчале тамо.

Неколико пута се на тај начин појавила слика Олге Московљевић у поменутој рубрици.

Осим што су купалишта представљала места за забаву она су још била и места на којима су спортисти (пливачи, веслачи, ватерполисти...) тренирали. Међутим купалишта које је тада имао Београд нису могла да задовоље потребе београдског пливачког спорта. Главни проблем је био што су пливачи тренирали само лети. У Београду осим једног (купатило „Крсмановић“), за тадашње потребе Београда недовољног, није било зимских купатила са базеном. Зато пливачи који су тренирали преко лета нису имали услове да наставе тренинг и преко зиме.

Спортске активности

Олга Московљевић се бавила разним спортовима. Пре него што је почела да тренира у клубовима, тачније 1935. године, Олга се бавила јахањем. Тада није била члан никаквог клуба, већ је одлазила у школу јахања која се налазила на Торлаку. Поред обичног јахања, ученици ове школе учили су да изводе разне акробатске тачке на коњима који су, по Олгиним речима, били веома питоми.

Олга Московљевић се рекреативно бавила и скијањем. Зиме је проводила на Копаонику и то време је користила за скијање. У то време није постојао директан превоз до врха, већ само до подножја Копаоника. људи су изнајмљивали коње или су пешке ишли до врха. Док није уписала факултет, Олгу је на оваква путовања пратио отац.

Касније, након што је престала да се бави јахањем, Олга Московљевић се учланила у пливачки клуб „Север“. У то време постојали су још и Дубровачки пливачки клуб „Југ“, затим „Боб“, „Брђаник“ и други. Олга је престала да се бави пливањем када је прешла да тренира веслање у веслачкој секцији клуба „Боб“. У овом клубу тренирала је у четверцу где је била штрокер. Заједно са њом у четверцу су још биле и Љубица Ђаја, Ивица Кроч и Вела Димитријевић. Ова екипа је на првенству града Београда 1938. године у јуниорској категорији однела прво место. Касније, када се већ уписала на факултет, она је прешла да тренира у Веслачком клубу Београд. Веслачки клуб Београд је основан 1921. године. Клубска година почињала је 1. новембра и трајала до 31. октобра наредне године.

Застава је била бела, оивичена плавом траком са две дијагонале, а у средини у кругу било је слово „Б“ (Правила Веслачког клуба Београд). У овом клубу Олга је тренирала све до почетка бомбардовања 1941. године, када је клуб престао са радом. Када се преселила у Осло, тамо је наставила да тренира у чисто женском клубу. У Ослу су постојали такви клубови, зато што је женски веслачки спорт био много развијенији него у Београду.

Закључак

Ако упоредимо забаву младих у оно време и данас, може се наићи на неке сличности, али и на бројне разлике које проистичу из вечитих разлика у генерацијама. Моралне вредности младих генерација данас, другачије су него што су онда биле. У оно време организовани су журеви врло слични данашњим, али је понашање било другачије. Постојала је већа самоиницијатива младих за бављење спортом и оно је било много масовније него данас. Вероватно је један од узрока чињеница да тада није постојала телевизија. Млади људи су јако мало времена проводили у кући. Олга, поред бројних активности којима се бавила, није имала времена, а није је ни занимало да седи код куће и да слуша радио или чита новине. Млади су живели дању и ретко ко од младих из угледних породица је могао да буде до касно ноћу ван куће. Све у свему ритам по којем су млади живели у то време се битно разликује у односу на данас.

Културно-забавни живот који је организовала школа био је много развијенији. Школе су организовале концерте, игранке, приредбе. Настојале су да укључе младе у културно-забавни живот и стваралачке кругове Београда. Било је много више различитих приредби које су приређивали ученици средњих и основних школа. Данас ретко где можемо наићи на било каква забавна и културна дешавања организована у оквирима школа. У то време школа је имала много већу улогу у васпитању ученика и ученица. Много се инсистирало на једнакости међу ђацима. Носиле су се униформе, што је још једна велика разлика у односу на данас. Школа је у много већој мери у односу на данас утицала и на ваншколски живот ђака и све у свему имала је много већу контролу и улогу у њиховим животима.

Извори

Школски извештаји Женске реалне гимназије Краљице Марије за школску 1935/36, 1936/37, 1937/38. и 1938/39. годину. Библиотека Архива Србије.

Школски извештај Државне друге мушке реалне гимназије у Београду за школску 1937/38 годину. Библиотека Архива Србије.

Списак чланова АПД „Обилић” који су путовали у Румунију. Архив Србије, Универзитет Београда, ф. IX, р. 40/1940.

АПД „Обилић” Ректорату универзитета Београд. АС, УБ, ф. IX, р. 40/1940.

Правила колоније која се одржала у Купарима. АС, УБ, ф. IX, р. 40/1940.

Молба за издавање колективног пасоша АПД-у „Обилић”. АС, УБ, ф. IX, р. 40/1940.

АПД „Обилић” Ректорату универзитета Београд. АС, УБ, ф. VII, р. 6/1941

Костић, Милан А. АПД „Обилић” 1884-1941. Рукопис у Историјском архиву Београда.

Маша Павловић, први и други интервју са Олгом Московљевић, 2002. у Београду

Правила веслачког клуба „Београд”. Панчево, година издања непозната.

„Гимнастички јавни час београдске средњошколске омладине”, *Политика*, 25. мај 1937. године.

Вл. С, „Београдски гимназијалци приредили су јуче Вукову прославу”. *Време*, број 5855, 9. мај 1938. година, стр. 5.

Здравко Томић, „Успели концерт ‘Обилића’ у Букурешту”. *Време*, број 6580, 21. мај 1940, стр. 7.

Спортски свет (недељник), зима 1940. године.

Литература

Тасић Н., Зотовић Љ., Калић Ј., Тричковић Р., Милосављевић П., Милић Д., *et al.* 1995. *Историја Београда*. Београд: САНУ

Прилог

Интервју са Олгом Московљевић¹

Маша Павловић: Реците ми нешто о себи и својој породици.

Олга Московљевић: Рођена сам 1921. године у Београду; ту сам живела и живим и данас. Једино када сам била ван Југославије, било је одмах после Другог светског рата када је мој отац постављен за амбасадора у Норвешкој, у Ослу. Тамо смо живели око четири године и после тога мој отац је премештен у Египат где сам живела свега годину дана. Ја сам јединица, па онда сви кажу да сам размажена. Међутим, мој отац је био јако строг. Он је човек пореклом са села, из околине Шапца, из једне угледне и тада богате породичне задруге како се некада живело на селу. Он је био васпитан у патријархалном духу и мада је био интелектуалац, научник, он је остао у души патријархалан тако да је био јако строг. Често сам добијала батине од оца, нисам га слушала и тако... Тада су родитељи били много строги, толико да, доцније када сам се удала, рецимо када сам имала неку 41 годину, ја сам и тада љубила руку своје оцу и старимајки. Мама нисам, јер ми је она била као другарица. Такво је тада васпитање било и мислим да није било лоше. Стварно смо били пристојна генерација и добри ђаци у односу на данас.

М. П: Како се променио крај града у коме живите? Како је изгледао пре рата, а како изгледа данас, тј. које су разлике?

О. М: Овај део Врачара, који се зове Неимар, није се много од тада променио. Једино су се сада, у последњих неколико година, назидале нове виле или поправиле старе. Махом су у овом крају биле лепе породичне куће. Неке су биле луксузније, али углавном ништа нарочито. Сада тек видим, када се шетам, да су подигнуте нове луксузне виле или да су преправљене старе. Карађорђево парк је увек био ту и није се променио. Једино ова улица, Небојшина, некада је била поплочана па су је тек после асфалтирали и почео је грдан саобраћај кроз њу. Пре тога је била врло тиха.

М. П: Коју средњу школу сте похађали?

О. М: Ишла сам у Другу женску гимназију. Она је носила назив "Краљица Марија" и налазила се у улици која се данас зове Народног фронта, а која се тада звала Краљице Наталије. Та зграда и данас постоји, али не знам која је школа то данас. Била је то елитна гимназија. Имали смо чак и капелу у сред велике сале где су биле приредбе. Када сам много доцније ушла,

¹ Интервју је вођен 2002. године у Београду. Олга Московљевић је рођена 1921. године у Београду, где живи и данас у Небојшиној улици, на Врачару.

видела сам да су то преградили. Много се тога изменило после другог светског рата.

М. П: Тада су дечаци и девојчице ишли у различите гимназије. На који начин сте се упознавали и дружили са својим вршњацима?

О. М: Један од наших заједничких сусрета са нашим вршњацима, гимназијалцима нашег годишта, био је 1937. или 1938. године, не знам тачно, са Другом мушком гимназијом која је тада такође била елитна и налазила се у близини данашње зграде Политике. Међутим на њу је за време рата пала бомба и та гимназија је срушена и никада после тога није поново подигнута. На њеном месту се проширила зграда Политике. То је заиста била сјајна мушка гимназија и они су у то време имали професора српског језика Милоша, али не могу да му се сетим презимена. Он је био познат, чак мислим да се бавио и књижевношћу. Страдао је за време Другог светског рата; убили су га чини ми се баш његови истомишљеници. Иначе он је био изванредан професор. Поводом стогодишњице смрти или рођења Вука Караџића, не знам како беше, правила се велика прослава и он је тада створио такозвани Рецитативни хор од својих ђака, ученика, којима је придружио ученице Друге женске гимназије. У том хору нико није певао, већ смо сви говорили али били смо подељени по гласовима на теноре и алтове и сопране и басове. Сећам се да смо говорили Смрт Смаил-Аге Ченгића и Буну на дахије. То је било врло интересантно и мислим да се више никада није поновило. Мислим да су такви хорови постојали једино код старих Грка. Када смо то спремили, наступили смо у Народном позоришту. Били смо у костимима. То су биле дугачке хаљине од платна јер ми смо уствари биле робиње па смо требале да изгледамо као сиромашан народ. Сећам се још да је поред хорског рецитовања било и соло партија. Ја сам имала соло парти. Дакле, издвојим се из хора напред па нешто кажем, па се вратим и тако. Ето ту смо ми се упознавали са младићима. Иначе ја сам се много бавила спортом, па сам и ту упознавала своје вршњаке.

М. П: Којим сте се спортовима бавили и како је то тада изгледало?

О. М: Прво сам се почела да се бавим пливањем у пливачком клубу „Север“ који се налазио ту где је данас сајмиште. Наравно, ту тада није било сајмиште већ обала на којој су се налазили клубови. На супрот пливачком клубу „Север“ у то време постојао је Дубровачки пливачки клуб „Југ“. Ми нисмо тренирали у базенима попут ових данас, већ смо тренирали на реци. Међутим, било је и тада базена, али они нису били као ови данас. Били су непокривени тако да је могло да се тренира само лети. Тада је било неколико сплавова на месту где је данас сајмиште. Било је

једно велико општинско купатило и оно је било највеће. На сплавовима су постојале кабине и базени су били у оквиру тих дрвених сплавова. Поред овог сплава постојали су још и „Димитријевић“, назван по власнику, као и „Трњинић“. Иако су сви сплавови били практично исти (није било разлике, сваки је имао кабине и базен у средини) они су се по друштву које је долазило и наравно самим тим и по цени некако дистанцирали једни од других. „Трњинић“ је према томе био најотменији, најскупљи и на њега је одлазило крем друштво. Ту сам ја са мамом ишла. После њега је био Димитријевић, он је био мање отмен и на крају је било Општинско купатило које сасвим није било отмено и оно је било најјефтиније. Ми млади смо са сплавова скакали у Саву, док неке бабе и чиче су се купале само у базену. Био је мушки и женски базен. Испред је била тераса на којој су се људи сунчали па онда испред ње трамбулине са којих се скакало у воду. Сећам се баш да је моја слика на трамбулини тада изашла у новинама. На истој тој обали, поред тих сплавова постојали су и спортски клубови. Била су два клуба. Један је био пливачки клуб „Север“. Наравно ту су долазили само млади који су тренирали – пливали. Други клуб је био Веслачки клуб Београд који се после претворио у „Црвену звезду“. Такође ту негде био је и веслачки клуб „Боб“.

Ја сам прво тренирала пливање у том „Северу“ и такмичила се, али сам некако увек стизала друга, а не прва. Касније сам, када сам престала да тренирам пливање, прешла да тренирам веслање у веслачком клубу „Боб“. Тамо сам веслала у скифу и била у женској екипи, четверцу. Године 1938. ми смо учествовале у јуниорској категорији на првенству града Београда, где смо и победиле. Сећам се да је тада баш изашла наша слика у новинама. После тога, нешто пре рата али не знам тачно које године, прешла сам да тренирам у Веслачки клуб Београд.

Наравно, тамо смо упознавале толико младића јер тада смо већ биле девојке. После рата, када смо прешли да живимо у Ослу, ја сам наставила тамо да тренирам. Тамо су били чисто женски клубови јер је било много девојака које су се бавиле веслањем.

Дакле, било је места у то време на којима су се упознавали младићи, али у гимназијама је било строго.

М. П: Да ли су клубови организовали игранке?

О. М: Да, клубови су у то време организовали игранке, а готову тај веслачки клуб у коме сам ја тренирала. Он је организовао игранке у Дому инжињера и техничара, прекопута Дворског парка, који се и сада налази у истој згради где је онај биоскоп *Таквуд*.

М. П: Како су изгледале игранке?

О. М: На игранкама су свирали цез оркестри. Била је бина на којој су свирали, и баш неки су живи и данас од тих који су тада свирали. Бубиша Симић данас диригује познатим цез оркестрима, а већ и тада је дириговао и свирао.

Наравно игранке су тада почињале много раније. Не могу тачно да се сетим, али претпостављам да је то било у шест. Можда су трајале и нешто дуже али ми смо морале да се вратимо кући раније. Као гимназијалке морале смо да носимо униформе. Носиле смо црне кецеље са белим крагнама. Наравно на игранкама нисмо биле у кецељама, али смо на улици увек морале да носимо капе; беретке са ознаком гимназије и разреда. Враћале смо се са игранки раније јер у то време је било врло незгодно да те нека наставница види после осам на улици, а и родитељи су нам били строги. Тада је друкчији био прилаз мушкараца, тј. да кажем наших кавалера. Свако би дошао да се поклони пред девојком пре него што би је замолио за плес. Наравно увек се играло удвоје, једно уз друго, а не ово после одвојено, свако за себе. Практично играли смо једно другом у загрљају, али поклон је био облигатан. Игранке на које сам ја одлазила су се још одржавале и у Аеро клубу који и данас представља врло луксузно место, а и тада је било отмено. Он се налази у Васиной улици прекопута *Zepter*-а. Ту су школе организовале такозване матинее за ђаке и долазили су само гимназијалци. Оркестар је свирао на подијуму и тај подијум и данас постоји, прекривен је неким цвећем. Слично је то било као и данас, играло се, причало, али је понашање било другачије. Међутим, на игранкама где је долазио необразован свет се свашта дешавало. Девојка одбије мушкараца да игра, а он дође па јој удари шамар. То су били они такозвани шрафцигери, мајстори и шта ти ја знам тамо на периферији града. Другачији су били односи међу слојевима друштва, а тако је и сада. Само што сада нико никог не пита за игру већ свако игра посебно. Тада се играло у паровима. Када девојка не жели да игра, она каже да је уморна или да је већ ангажована и мушкарац ништа не уради, али ето, било је и игранки на којима мушкарац опали шамар девојци и она мора да игра. То су били простаци и то сам тада, сећам се чула, нисам присуствовала.

М. П: Да ли сте се бавили још неким спортовима?

О. М: Пре него што сам почела да тренирам у клубовима, тачније када сам имала четрнаест година, бавила сам се и јахањем. Тада нисам била ни у каквом клубу већ је мој ујак који је био официр, имао коња кога је држао у штали на Торлаку. То је тамо када се иде ка Авали где је сада, ваљда, институт за вирусологију. Наравно, тада је тамо била само штала у којој су били коњи. Власник је био неки руски официр, тј. белоруски, који је био избеглица, али имао је немачко име Фон Ноне. Вероватно је био официр у царској Русији. Док је он био ту ја сам

одлазила и учила да јашем и то је било врло лепо. То је била права школа. Постојао је мањез и тај официр је стајао у средини са бичем, мада су коњи били страшно питоми. Ми смо ту тада изводили такве тачке, сећам се, као козаци. Можда је и он био козак. Сећам се да смо рецимо требали да док коњ трчи, а то није било брзо, праметнемо ногу на другу страну па да се окренемо леђима или да легнемо на коња и тако... Бавила сам се још и скијањем. Први пут сам ишла на скијање на Копаноник са најбољом другарицом. Међутим такво је време било да је мој отац пошао да нас испрати до тамо. Другарица и ја смо изнајмиле коње и ишли коњима до врха, а он је ишао пешке поред нас и истог дана се вратио кући у Београд. Тада сам први пут ишла на скијање. Већ следеће године сам ишла на Шар-планину, али тада ме није пратио отац јер сам тада већ била уписала факултет. После, док сам студирала, бавила сам се и још неким другим спортовима и тако...

М. П: Рекли сте ми да сте били члан певачког друштва „Обилић“. Како је то изгледало и када је то било?

О. М: Онда када сам се уписала на факултет, на студије, уписала сам се и у певачко друштво „Обилић“. После рата оно се звало „Крсмановић“, а сада су га крстили врло глупо. Оно се сада зове „Обилић-Крсмановић“. Ту сам певала у алту две године и за то време ишла сам на две дивне екскурзије. Ишли смо прво у Букурешт, то је било негде у мају 1940. године и тамо имали успеха, а друге године смо били у Мађарској у Пешти. У Букурешту је било веома интересантно јер је тада тамо био и наш амбасадор Јован Дучић па нас је он примио. Преко лета 1940.

Фотографије на наспрамној страни:

1. Са венчања ујака Олге Московљевић, г. Мијата Тројановића 1937. године. У средини – Олга Московљевић
2. Олга Московљевић (у средини) са другарицама пред улазом у Другу женску гимназију, 1936. године
3. Олга Московљевић на играци, лето 1938. године.
4. Жур, зима 1939. године. Олга Московљевић горе трећа десно.
5. Жур, зима 1939. године Олга Московљевић трећа десно.
6. Олга на Свесловенском балу 1938.
7. Ова фотографија објављена је у листу *Време*, у рубрици „Време у сликама“, 11. јул 1936. године, број 5203. Поред слике је писало: „Лепотице на београдској плажи сунчају се после заморног пливања“. Девотка на слици горе је Олга Московљевић.
8. Олга Московљевић (у првом плану) и редом иза ње Љубица Ђаја, Ивица Кроч и Вела Димитријевић.

године смо ишли у Купаре и у Дубровник. Ишао је цео хор и диригент је био Светолик Пашћан. Имали смо концерте у Купарима, у Цавтату и у Дубровнику. Иначе, тамо је био велики војни дом и ми смо сви ишли уствари на леговање од месец дана да вежбамо. Једну моју другарицу пратио је отац, а мене мама и нису нас пустили саме да идемо. Сећам да је и још једна мама била која је пратила своју ћерку Милицу Делини. Она је била велика лепотица и чак и сада, под старе дане је веома лепа. Ја сам била међу најмлађима у хору јер је било много старијих. Било је неких који су били и по десет година старији, јер могао си да певаш док те год глас служи после студија. Тако је и данас у „Крсмановићу”.

У Београду смо наступали на Коларчевом. Изводили смо Мокрањчеве руковети, Реквијем... Све је то исто као и данас.

М. П: Где се највише шетало у то време? Како је то изгледало?

О. М: Корзо је био кроз Кнез Михајлову и тамо се одлазило свако вече. Ми смо тада бежале из школе, јер ваљда нам је било забрањено, не могу тачно да се сетим. Било је много шетача и једна страна је ишла према Калемегдану, а она друга се враћала и онда смо се тако гледали. Имале смо тада капе на глави, тога се сећам, јер имам и слику са неким удварачем. Шетало се ваљда стално, али ми смо ишле после школе. Предвече се морало изаћи на корзо жив или мртав, јер си ту могао сваког да сретнеш, јер су се предвече само млади шетали. Сећам се да ми је мама причала да је њено време, а то је било пре Првог светског рата, корзо био у Кнез Милошевој. То је тада била најлепша улица и била је поплочана тако да су туда шетали, а не кроз Кнез Михајлову улицу.

М. П: Да ли сте одлазили у биоскоп? Какви су били биоскопи у то време?

О. М: Један од најбољих биоскопа је био *Јадран* који се тада звао *Уранија*. *Звезда* се тада звала *Колосеум*, а био је и *Балкан* који се и тада звао као и данас *Балкан*. Само што је *Балкан* реновиран, а тада је био најгори биоскоп. Нико није смео да иде тамо од угледног света. Тамо су одлазили свакакви људи. Ја никада нисам била у *Балкану*, тек сада када је он поправљен ја по неки пут одем, а онда, ма какви. Вероватно су и филмови били лоши; неки каубојски или гангстерски. Биоскопске карте нису биле скупе, цене су углавном биле приступачне. Један од скупљих је био *Луксор*, не знам који је то данас, али сви ови који су тада постојали у центру и данас постоје. Само што наравно сада има и нових.

М. П: Који су тада, по вашем мишљењу, били најпопуларнији филмови међу младима?

О. М: Тада када сам била млада, ја сам гледала највише неке мелодраме са певањем које сада никада не бих гледала. Памтим да сам гледала и неми филм. Тада сам била мала и гледала сам Чарли Чаплина. Међутим, када се појавио звучни филм, то је било главно. Онда су давали филмове са музиком па је била Џенет МекДоналд. Она је била Канађанка и била је врло лепа и врло лепо је певала, па су биле неке срцецапајуће мелодраме са њом. Тада су били популарни историјски филмови који су били спектакли и то је изгледало величанствено. Главни режисер који је правио такве филмове био је Сесил Де Мил.

М. П: Реците ми нешто о позоришту. Како је оно изгледало у то време?

О. М: У позориште сам највише ишла на балете. Мама ме је први пут одвела када сам имала три године у Народно позориште. Ја сам балете обожавала и касније сам се и сама бавила мало балетом. Тада нисам могла озбиљно да учим балет, већ тек касније када сам одрасла, међутим онда је било доцкан. Онда се сматрало да је балерина покварена. Отац, моја старатамајка, па моји ујаци, сви су они били против тога да упишем балет, а имала сам баш талента. Касније сам се бавила фолклором и ишла сам у школу шпанских игара, али било је доцкан, јер сам тада већ имала двадесет година. Мислим да су опера и балет били популарнији од позоришних представа. Међутим, сећам се да су тридесет и неке још давали неке комаде из народне историје и чак су коње доводили на сцену, живе коње! Пролазио је коњ сценом. Ти комади се више не дају. Не знам ни ко их је писао. То је, дабоме, било наивно, али врло лепо. Балет су сачињавали само Рускиње и Руси. Они су били избеглице. Балет и опера су образовани вероватно двадесет и неке године. Ми до тада нисмо имали балет. Када су после Руске револуције дошле избеглице из Русије, то су углавном били уметници и интелектуалци. Сећам се програма када сам ишла да гледам балет. У програму се видело из имена да су балерине и балетани били само Рускиње и Руси. Била је Нина Кирсанова која је основала балетску школу и била главна балерина. Од балетана био је Анатолиј Жуковски. Он ми се страшно допадао. Једина балерина која није била Рускиња, мада је била полу Рускиња, је била ћерка једног нашег генерала Наташа Бошковић.

М. П: Да ли сте одлазили на балове? Како је то изгледало?

О. М: О баловима вам могу мало тога рећи зато што сам ја тада била млада и била сам свега на два бала. Тек касније, када сам отишла да живим у Ослу, онда сам била старија, па сам тамо одлазила на балове. Сећам се да су се код нас неки балови одржавали у Официрском дому. То је била врло лепа сала. Била сам на балу који је организовало Коло Српских сестара, које је тада било веома важно. Кнегиња Олга је била патрон. Оне су

сваке године приређивале Свесловенски бал и тамо се само у ношњама долазило. Сећам се да је тада било још уобичајено да мајка пође. Оне су седеле и гледале како им се ћерка понаша. Ја то никада нисам доживела. Тада када сам била, мене је ујак водио. Оно што знам о баловима причала ми је ујна која је мог ујака упознала на једном од балова. Знам да су на балове ишле девојке из угледног друштва, и није ишао било ко, нити је могао било ко да иде. Ишли су углавном чланови Аеро-клуба или Удружења инжењера или тако нешто... У Норвешкој је било божанствено. Они нису страдали у рату, није им се променио режим. Имали су краља који је за време рата отишао у Енглеску, па се после вратио и све се наставило као пре рата. Њихови балови су били страшно отмени. Ја још увек чувам хаљину са једног од тих балова. Није код њих било на баловима као код нас што сада покушавају да праве балове, да се једе и да се седи. Тамо се није седело, већ се само стајало и играло и само у поноћ се служила супа. Чак и то није било седећи већ се прилазило уз велики сто. Мени је то било јако чудно да се у поноћ служи супа. Балови су се одржавали на разним местима. Овај, на коме се служила супа, је био у вили француског амбасадора. Тада сам носила ону хаљину из Париза, коју сам ти показала. Био је један бал, сећам се, на носачу авиона, на њему сам носила хаљину коју сам наручила да ми сашију у Ослу. Међутим, тада није било тако добрих материјала и свила свакако није била као она из Париза. Добра свила није имала где да се купи, није било избора. Тако да ова свила коју сам купила није могла да стоји, па сам морала да ставим жице. Балови у Норвешкој су били нешто величанствено. Тада се рат завршио па су сви били срећни, јер су они били на страни савезника. Тако да се код њих после рата проводило, није било као код нас. Променио се режим, побише људе, одузеше им имања. Код нас се играло Козарачко коло на сред Теразија, ћу-скало се, а тамо се наставило као што је било пре. Случајно сам имала среће да будем тамо и да доживим све то.

М. П: Шта се променило у погледу забаве младих када је дошао рат?

О. М: У биоскопима су се давали само немачки филмови. Сећам се једног чешког филма. Звао се „Златни град” и био је о Прагу, врло леп филм. Ишла сам и на немачке филмове, јер шта си тада па могао да радиш, млади су гледали да се некако забаве. Престала сам да тренирам. Мислим да су тада клубови престали да раде, нешто се не сећам. Одлазила сам овако на купање на Саву, али нисам тренирала. Тада смо највише ишли на журеве који су се организовали по кућама. Међутим, морало је рано да се враћа кући јер је био полицијски час. Слушала се музика са плоча кад неко донесе или има грамофон. Ја нисам имала грамофон. Имала сам клавир, а неки младићи су имали хармонику или гитару, како ко. Грамофон је ретко ко имао, па је онда један грамо-

фон циркулирао. Углавном смо на тим журевима седели, причали, играли и певали док је неко свирао. Сећам се још и да смо играли фоте. Не могу да се сетим како је то тачно изгледало, али знам да су наше казне биле рецимо да изађу двоје на балкон, он и она, и да се рецимо пољубе. То је било све и онда да се врате. Тада су сви били невинији. Што се тиче позоришта, оно је наставило да ради и да знаш да је наша глумица Мира Ступица коју ја не могу да гледам очима, тада била главна. Она сада све то прећуткује и само помиње Бојана Ступицу. Она и њен тадашњи муж Мавид су били главни у Народном позоришту. Свуда су биле њихове слике. Она и Мавид играју „Биду”. После рата она је преживела, а неке наше најбоље глумице и глумце су одмах стрељали. Рецимо Цветковића, нашег комичара. Њих су стрељали зато што су забављали нас, ал’ шта ће људи да раде кад им је то позив.

М. П: Да ли сте за време рата све време били у Београду?

О. М: Не. Последње године рата, када је почело савезничко бомбардовање, ја сам била на селу. То је село на Млави у југо-источној Србији између Пожаревца и Петровца на Млави. Тада сам се дивно забављала. Сваке недеље играли смо коло на сред села испред цркве. Ми млади играмо, а старији седе и гледају нас. Мени је било дивно. Облачила сам народну ношњу, сељанке су то виделе од мене, налазиле су кући од својих бака ношњу па су и оне носиле. У том крају није било никакве борбе за тих годину дана тако да је било мирно и људима је било лепо.

М. П: Која сте средства за информисање користили? (радио, новине...)

О. М: Ми смо имали велики радио који је имао ножице на којима је стајао. Телефон смо такође имали. Наравно телевизија тада није постојала. Мој отац је читао углавном „Политику”, али ја нисам толико читала новине, била сам млада и то ме није претерано занимало. Шездесетих година отац је купио телевизор и ми смо међу првима у Београду имали телевизор. Међутим, нити је он волео да гледа телевизију, нити мама, а ја понајмање. Онда сам била млада и није ми било лепо да седим и да пиљим у телевизор, већ сам излазила, учила, проводила се. Тако да смо ми тај телевизор нешто касније поклонили. Мој отац је волео радио. Он је вечито слушао радио и вероватно је био навикнут на радио, тако да када је купио телевизор није му се свидела промена, па га није ни гледао.

Допуна интервјуа са Олгом Московљевић

М. П: Да ли се сећате гимназијског часа који је био одржан када сте били шести разред гимназије?

О. М: Помало. Не сећам се тачно где је одржан. Можда је то био терен неки који је био на простору где је сада стадион Пар-

тизана или Црвене звезде. Не бих вам то знала рећи. Сећам се да сам ја учествовала као нека болничарка. Имала сам ознаку Црвеног крста и била сам ту ако падне неко или ако се неко онесвести јер је била велика врућина.

М. П: Да ли се сећате гимназијског хора? Да ли сте били његов члан?

О. М: Да, наравно. Била сам његов члан и певала сам у алту. Сећам се да смо певали углавном на неким школским приредбама.

М. П: 6. марта 1938. приређен је концерт у вашој школи посвећен француској култури. Да ли сте учествовали?

О. М: Слабо се тога сећам. Мислим да сам учествовала, јер се сећам да смо имали костиме као маркизе. Вероватно је то било то. Имам ја негде слике, али где то, не знам.

М. П: Опишите ми како је изгледала свечана сала.

О. М: Имала је малу позоришну бину и имала је капелу. Она је била преграђена и отварала се по потреби када су били неки верски обреди иначе је била затворена. Није било седишта у сали већ су доношене столице. Данас је све то упропашћено. Гимназија је после рата претворена у неку радничку, занатску школу и ко зна шта све није била. После ослобођења све је то било уништено и капелу су наравно срушили.

М. П: Ви сте матурирали 1938/39. Како је то изгледало? Да ли је било неке прославе?

О. М: Да. Међутим, онда није било као данас. Данас се то бог зна како слави и купује се гардероба и одлази у те кафане, а тада ништа од тога није било. Завршавали смо школску годину као сваку другу и није се придавао томе такав значај.

Јована Павловић

Забавни и културни живот Крушевца педесетих година XX века

У чланку су изложене најважније одлике и главни носиоци забавног, културног, а понајвише позоришног живота у Крушевцу педесетих година двадесетог века.

Оно што карактерише Крушевац у времену након Другог светског рата и нешто касније, јесте управо акцијашки полет, рад на изградњи порушеног града, велики ентузијазам људи за обнову града, планирање нових насеља, излетишта. Прављени су средњорочни програми, организовани самодоприноси за школство, воду, здравство. Крај споменика косовским јунацима излазило се на зборове, митинге, организовани су сајмови, изложбе, културне и спортске манифестације. Крушевац је тада још увек био мали, узани град са око 20 000 становника. Постојало је неколико већих улица, међу њима главна улица Мирка Томића, Улица Цара Лазара, Пећка улица, Стара Балшићева, Обилићева, Косанчићева; осталу површину града чинила су кукурузна поља, која су се простирала између постојећих улица и мочварна тла која су се налазила на периферији града.

Сви центри културног и забавног живота су поново започинjali свој рад након вишегодишње паузе коју је изазвао рат.

Кафане и забавни живот у њима

Хотел „Париз“ основан 1867. године, наставља своју традицију, забавни и кафански живот у њему је у пуном јеку. Ресторан хотела је био једно од најпосећенијих места у граду. Имао је лепо уређену башту са добром музиком. У летњем периоду башта је увек била пуна гостију. У „Паризу“ су наступали познати музичари, међу њима певачица и мајстор на хармоници, Радојка Живковић, која је у почетку каријере наступала самостално, а потом у дуету са својим мужем Тинетом Живковићем, који је био

*Јована Павловић
(1983), Крушевац,
Глигорија Диклића
9/40, ученица 3.
разреда Гимназије у
Крушевцу*

члан оркестра Радио Београда. Истицао се и мајстор на фрули Сава Јеремић, хармоникаши браћа Ђирковић, као и певач народних песама Вукадин-Вуле Јеремић. Певачи, радо слушани у крушевачким ресторанима, били су Војин Поповић, Иво Робић, Ђорђе Марјановић, Лола Новаковић, Душко Јакшић, Радмила Караклајић (Радуловић и Ромелић 1998).

И хотел „Београд”, који се налазио на углу Кнез Михајлове, Мирка Томића и Таковске, где је већ постојала приземна зграда хотела „Национал” (пројекат грађевинског инжењера Николе Пашића) наставља да ради. Хотел „Европа” основан непосредно пред почетак рата 1938/39. године реновира се и тако обновљен ради. Локације свих ових хотела су у самом центру града. У међуратном периоду у Крушевцу је постојало преко 70 кафана, врло живих места, на којима су се одвијали разноврсни облици друштвеног и културног живота (концерти, предавања, позоришне и биоскопске представе). Међутим, све оне, нису наставиле своје постојање и након ратног периода, а највећи број оних које су остале: „Златно буренце”, „Хајдук Вељко”, „Гледстон”, „Муса и Марко” су биле саставни део градског угоститељског предузећа „Европа” (Победа 1955/33:3).

У хотелу „Европа” су одржаване разне забаве, као риболовачка забава, забава конобара, осмомартовска забава.

Музика и игранке

Музички живот у Крушевцу бележи своје почетке још након Првог светског рата захваљујући истакнутом либералу Филипу Јовановићу - Филипери који је основао и војни оркестар познатији као „Војна банда”. У кући општинског лекара Павла Боте, уз звуке клавира окупљали су се гимназијски професори, ученици, љубитељи музике. Међу њима је био и Емил Мужа, врстан пијаниста. Овако развијен музички живот био је основа за његово даље постојање и континуитет након Другог светског рата и у каснијем периоду.

Оснивају се многи ђачки и омладински оркестри већ почетком педесетих година. Веома важан оркестар је основан 1952. године у Гимназији, познат као Екипа, који је касније (након две године) прерастао у групу СИД (слога-истрајност-другарство). На челу ове екипе је био Моца виолиниста. Момци су свирали забавну, староградску музику на игранкама у Гимназији, али и у другим школама. У том периоду основан је први гимназијски цез квартет, кога је организовао Маријан Виталић.

Међу младима се доста слушала забавна музика. „Хит педесетих је постао Елвис Присли, не само кад је музика у питању, већ је постао узор у одевању, прављењу фризура, понашању” (Стојиљковић, интервју) По узору на Елвиса, појављују се мо-

мци Милош Костић и Миша Милановић који свирају на електричној гитари.

Игранке одржаване у дому ЈНА и оне у просторијама спортског друштва „Соко” биле су веома атрактивне за младе. Одржавале су се сваке суботе и недеље, а плес и забава би трајале и по шест часова. Сала Дома ЈНА није била у могућности да прими 2000 омладинаца, који су желели да се забаве. Мушкарци нису могли присуствовати ако нису имали лептир машине, а девојке су морале да буду обучене у сукње или хаљине. „... Лептир машине смо правили сами од разних материјала, без обзира да ли су то били материјали за машине или не, јер нам је било само важно да је имамо. Није свако од нас ни имао машину, па смо онда додавали машине једни другима кроз прозор и тако успевали да сви будемо на игранци” (Стојиљковић, интервју). Извођене су разне окретне игре попут фокстрота, мамбе, ча-ча-ча, али играли су се и валцер, танго итд. У башти дома ЈНА одржаване су и друге забаве. Долазили су популарни певачи, али и личности из културног и забавног живота (међу њима и студент ФДУ, касније и глумци Ђуза Стојиљковић, Бранка Веселиновић, Бата Паскаљевић). Најомиљеније песме омладинаца биле су: „Девојко мала”, „Плаво, плаво” и често су их и сами певали.

Културно уметничка друштва

Како за културни тако и за забавни живот, важна су била Културно-уметничка друштва. Најпознатије је било Културно уметничко друштво „Абрашевић”, основано 1904. године као радничко уметничко друштво „Слобода” чије је име 1909. године промењено у „Абрашевић”, по Кости Абрашевићу, првом југословенском пролетерском песнику, чија су дела прожета мржњом према насиљу и неправди капитализма. У оквиру Културно-уметничког друштва „Абрашевић” формиран је први послератни оркестар, Градски гудачки и дувачки оркестар, настао од групе војних музичара, под руководством Николе Чоловића, који је био и диригент хора „Абрашевић”. Културно уметничко друштво је имало и своју драмску и књижевну секцију, које су се представљале на свим значајним градским манифестацијама. О активностима хора и оркестра *Победа* пише: „У суботу 6. марта у Сали Абрашевић приређује се велики вокално-инструментални концерт. На програму су познате композиције: О. Данона, С. Мокрањца, Хајдриха, Биничког, Сарасата, Зајца Рубинштајна и М. Мартина. Диригент је Никола Чоловић” (*Победа* 1954/10:5). У саставу Културно уметничког друштва били су истакнути грађани, инжињери, лекари, школовани музичари, а међу њима и Роми. У сали „Абрашевић” су одржаване Свечане Академије, књижевне вечери, изложбе, предавања, као и јавне дискусије. Поред културних одржавани су и спортски догађаји:

бокс мечеви, акробатске и мађионичарске вештине са тада познатим извођачима тих вештина (*Победа* 1955/11:5). Свака радна организација је имала своје друштво, која су организовала своје радничке фестивале. Постојала су Културно уметничка друштва „14. октобар”, „Жупа”, „Мерима”, „Закићево”. Културно уметничко друштво "14. октобар" је имало свој музички ансамбл и фолклорну секцију. Културно уметничко друштво „Мерима” је основано након Другог светског рата. Један од оснивача и председник друштва био је Војислав Качаник. Друштво је радило у просторијама хале за козметику. Програм Културно уметничког друштва „Мерима” је извођен у сали фабричког ресторана друштвене исхране, не само за раднике Мериме већ и за грађане Крушевца. После програма служен је чај и одржаване су игранке. Заједно са спортским друштвом града Културно уметничка друштва су учествовала у уређењу излетишта Јастребац. По завршетку радова у вечерњим часовима су организоване логорске ватре и извођен културно-уметнички програм.

Позориште

Почеци позоришног живота бележе се 1906. године када је комичар Душан Кујунчић основао Крушевачко позориште. Име позоришта је промењено 1914. године у позориште „Јоаким Вујић”. Позориште Крушевац је обновило рад у послератном периоду 1. маја 1946. године када је Дом трговачке омладине адаптиран у позоришну сцену.

Позоришни живот је прекинут 1959. године указом среза, упркос великој посећености и сјајном интересовању. Рад позоришта је поново одобрен 1968. године на захтев грађана Крушевца.

Крушевачко позориште се тада звало Крушевачко окружно народно позориште (Брадић, интервју). Позориште је имало веома богат репертоар о чему сведочи и сјајан одзив грађана. О саставу глумачке дружине и капацитету позоришта говори и један прилог из *Победе*. „Позориште има 450 места, позоришни колектив садржи 15 људи. У скоро сваком комаду сви играју, у неким чак и техничко особље! Један режисер за све комаде. У протеклој сезони забележило је 71 представу ван свог места и 100 представа у месту, са укупно 66 905 посетилаца. Овогодишњу сезону отпочело је 24. септембра премијером комада *Два наредника* а неколико дана затим дошла је друга премијера *Породица Бло*. Представе нису на висини само са глумом, оне задовољавају и позоришном техником. Није редак случај да декор изненади гледаоце, иако су материјална средства скромна и бински простор недовољан” (*Победа* 1953/6:6).

На челу позоришне дружине био је Бора Михајловић, професор немачког језика у Крушевачкој Гимназији. Он је међу ђацима бирао оне талентоване и прикључивао их глумачкој дружини. Међу њима били су и Миодраг Петровић-Чкаља, Милан

Пузић, Нада Бјелогрлић, Олгица Станисављевић, Буза Стојиљковић, касније и Ташко Начић. Они су настављали школовање на Факултету драмских уметности у Београду. Међутим, било је и оних нешколованих, али талентованих глумаца, као што су били: Рада Савићевић, Зоран Стефановић, Милорад Ђорковић. „Бора Михајловић је знао искористити њихов таленат и под његовом стручном руком стваране су изузетне улоге” (Брадић, интервју). Остале су запамћене многе представе које је он режирао, међу којима и Хасанагиница, драма у три чина.

Директор позоришта је био Крста Чабрић „изузетно озбиљан, сјајан човек, потпуно предан свом раду, Позоришту” (исто).

Средином педесетих година приспела је у Позориште и једна група глумаца из глумачке школе у Новом Саду, међу којима су били Драгица Томић и Кића Атељановић. Почео се играти савремени репертоар, онај који се изводио у свим већим Позориштима широм земље. Међу представама, које су биле сврстане у нов репертоар биле су и „Вашингтон сквер 16”, „Карлова тетка”, „Улични свирачи”, „Пут око света”, „Сви моји синови” од Милера, „Стаклена менаџерија”. Последње две представе су биле два најеминентнија представника модерне америчке драмске литературе.

Веома заступљен и посећиван је био и домаћи репертоар са представама: „Станоје Главаш”, „Зона Замфирова”, „Коштана”, „Зулумћар”, „Хасанагиница”, „Ивкова слава”, „Сумњиво лице”. Крушевачко позориште су често посећивали прваци Народног позоришта из Београда, Љубиша Јовановић и Раша Плаовић, тумачећи насловне улоге у појединим представама.

У Крушевцу је постојало и позориште за најмлађе, које се звало „Зека”. Основано је 1955. год. при омладинском универзитету, као марионетско. Изводило је представе: „Златна рибица”, комад по истоименој Пушкиновој бајци, „Дечаци из Павлове улице”, „Хајди”.

Драмска уметност је била заступљена и у школама кроз драмске секције. Економска школа имала је веома истакнуту драмску секцију којом је управљао професор Сима Крстојевић. У гимназији на челу секције је био Александар Сибиновић. У позоришту су се одржавали Фестивали младих, где су ове секције наступале са својим представама. Запажена је била представа „Коштана”, коју је представила Учитељска школа.

Биоскопи

Прве биоскопске представе приказане су у сали хотела „Београд”, који је био и једино место где су приказиване филмске пројекције све до 1930. године. Биоскоп „Таково” је почео са радом 1931. године и наставио свој рад и након Другог светског рата. Први послератни филм приказан је у сали хотела „Париз”.

5

3

6

1

4

2

1. Хотел „Париз” 1952. године
2. Хотел „Европа” 1951. године.
3. Позориште у згради Дома трговачке омладине 1956. године.
4. Професор Бора Михајловић са глумачком дружином 1953. године.
5. Сцена из позоришне представе „Коштана”, 1953. година.
6. Карневал поводом Дана младости 1959. године.

Поред поменутог „Такова”, постојала су још два биоскопа: „14. октобар”¹ и „Европа”². У том периоду се приказују филмови француске, италијанске, америчке продукције, а запажа се развој домаћег филма, који је био често приказиван. Филмске пројекције су биле изузетно посећиване. За најгледаније филмове тапкароши су препродавали раније купљене карте по знатно вишој цени. О великом интересовању грађана Крушевца за биоскоп говори и један чланак из крушевачког листа *Победа*: „У 1954. години постигнут је рекордни број посета биоскопу. Сваки Крушевљанин је гледао просечно 20 пута филм. Кроз биоскопске сале прошло је 120 000 гледалаца. Највећи број посетилаца гледали су: „Далеко је сунце”, „Прохујало с вихором” и „Ајванхо”. Нарочито интересовање је показано за домаће филмове, који су боље посећени. Изразито су слабо посећени филмови немачке продукције” (*Победа* 1955/14:5) Један од првих приказаних америчких филмова био је „Бал на води”, а затим и „Прохујало с вихором”, „Мулен руж”, „Јулије Цезар”, „Гроф Монте Кристо”. Млади су посебно хрлили да гледају биоскопске представе, а нарочито су били привучени каубојским филмовима. „... По десет, петнаест пута смо гледали исти филм, препричавали га, чак смо инспирисани филмском музиком одлазили у музичку школу да бисмо научили најпознатије мелодије” (Стојиљковић, интервју)

За тај период интересантне су биле јавне дискусије поводом приказаног филма које је организовала Културно-просветна заједница Општине Крушевац. Дискусије су организоване у сали хотела „Европа” и у сали „Абрашевић”.

Прославе, културне манифестације, корзо

Многе прославе, одржаване пре Другог светског рата, биле су суспендоване због политичке ситуације. Организоване су прославе Првог маја, Дана Републике, и датума важних за КПЈ.

Дан посвећен омладини био је 25. мај, „Дан младости”. Тог дана је био рођендан Јосипа Броза Тита и у целој Југославији, наравно и у Крушевцу, су одржавани карневали, свечане поворке, у којима су учествовала деца из основних школа, обучена у костиме сашивене од разнобојног креп папира, тако да подсећају на шаролико цвеће, симболично представљајући лепоту, радост, жар и бујност младости. Непосредно пред тај дан кроз град је пролазила штафета, у рукама изабраног ученика, и прошавши кроз читаву Југославију 25. маја би стизала у руке Јосипу Брозу.

Првомајске свечаности су биле веома посећене и тих дана је владало празнично расположење. Уочи Првог маја програм је извођен на Тргу косовских јунака, где је била постављена позорница. „Омладинци су правили бакље од конзерви које би ста-

¹ Радио је у згради фабрике „14. октобар” која је добила назив по дану ослобођења Крушевца

² И данас постоји у истој згради хотела „Европа”

вили на штап а у њих убацили крпу натопљену нафтом. Уређени у поворку, такозвану *бакљаду*, са бакљама у рукама долазили су на Трг” (Брадић, интервју). У првом делу програма су се изводили рецитали посвећени празнику, хвалоспеви радничкој класи, „радном народу”, а у другом је извођен музички програм. Када би се програм завршио, музика би сишла међу посетиоце и празновање се настављало све до зоре, кад се одлазило на уранак, на Багдалу, где се поново одржавао Програм, који би се завршавао рецитовањем песме Оскара Давича „Ој, Србијо” у извођењу Момира Брадића. Веома популаран тога дана је био одлазак на Јастребац, где је била веома жива атмосфера: мноштво људи, музика одјекује на све стране, игра и песма не престају све док не падне мрак, када се одлази кућама.

Изузетно свечано су у граду прослављани датуми важни за ослобођење града, за КПЈ. Међу њима била и прослава одржана поводом десетогодишњице ослобођења града. Одиграла се у периоду између 23. септембра и 14. октобра 1954. године. У сали „Абрашевић” одржане су позоришне представе, књижевне вечери (на једној од њих су учествовали Оскар Давичо, Душан Матић, Антоније Исаковић и Бранко Лазаревић), културно-просветне, привредне изложбе, као и изложба НОБ-а. Музички живот је био веома богат, на летњој позорници сале „Абрашевић” су чланови Радио Београда одржали Вече народних песама и игра, посетиоци су могли чути и концерт оркестра ЈНА, који је прерастао у опште народно весеље. Програм се завршавао ватрометом и Почасном палбом у част ослобођења града.

Веома омиљене забаве биле су оне одржаване на Морави, које су се називале *кермеси*³. Испод моста на Морави налазила се лепо уређена плажа, на којој су се грађани сунчали и уживали у лепоти предела који их окружује. Организована су и разна такмичења, а најизазовније је било оно у скакању у воду. Као награда додељивана је лубеница, која се одмах секла и делила присутнима.

Према сведочењу Ненада Стојиљковића разонода младих људи током педесетих година у Крушевцу се веома разликовала од начина забаве данашње омладине. „Нису постојали скупи изласци у многобројне кафиће пуне комфора, није било дискотека, барова, ноћних клубова са специјално дотераним гостима. Млади су морали да употребе своју машту, да се срчано ангажују како би себи приуштили добру забаву. Средњошколци су излазили у поподневним часовима и излазак би се завршавао у 20 сати. Градом су шетали дежурни професори, задужени да прате дешавања на калдрми, и ако треба да примене ригорозне мере кажњавања. Казна је следила свима онима који су кршили правила лепог понашања. Ученици су имали своје униформе, препознатљиви су били по капама које су морали да носе и на којима је био исписан број разреда. До вечерњих часова корзо се

³ Обично добротворна забава која се одржава у природи (од енгл. *kermess* – забава)

одвијао тротоарима са десне и леве стране, а увече би се главна улица затварала и претварала у прави корзо, шеталиште младих. Бандере на почетку и крају главне улице служиле су за постављање паноа са натписом „Забрањен пролаз”. Тада би почињале шетње, уз удварања, добацивања, али стидљиво, примерено лепом васпитању. Корзо је био једно од важних места где су млади људи могли да се упознају” (Стојиљковић, интервју).

Крушевац је одувек био веома активан град у свом културном и забавном животу и као такав одолео је свим недаћама рата, да би наставио и даље да живи током педесетих година.

*
* * *

На основу свега приложеног можемо закључити да је Крушевац као град остао разноврстан, живописан и увек надахнут у свом културном животу. Листајући странице крушевачке *Победе* из тог периода, комунистичка Србија цвета у привредном, културном и економском животу. Али моји саговорници ми то нису нагласили као важно обележје овог времена. Оно што су нагласили било је то да је сиромаштво људи било веома заступљено, млади нису имали новца за забаву, хлеб се куповао на „тачкице”⁴ (Стојиљковић, интервју), родитељи нису могли да одвоје новац за децје забаве. „У хладним зимским данима одлазили бисмо у позориште и да се угрејемо, јер је у кући било хладно без угља” (Брадић, интервју). Да ли је можда требало да култура и забава скрену пажњу са лошег имовног стања, тешког и сиромашног живота и узрочника свега тога? Вероватно, да, јер не верујем да је у том периоду важила девиза „Уметност ради уметности”. Уметност је имала, по мом виђењу, сасвим други значај, била је параван, који је делио реалност и машту. Али без обзира на све, постојао је веома богат културно-забавни живот. Људи су тада са великом жељом одлазили у биоскопе, позоришта, на културне манифестације било које врсте, кафанске забаве. Свако збивање у граду имало је велики значај и изазивало интересовање, посебно код омладине.

Саговорници су ми говорили о одушевљењу младих каубојским филмовима, њиховим усхићењем, а јавно мњење је њих оцењивало као неподобним за приказивање. „Тежња за разоном сваке врсте постала је манир младе публике и отуда се дешава да су пуни биоскопи онда када се даје неки каубојски филм или неки пун сензационалних авантура, а понекад и чиста бесмислица. Нека добра опера на филму или психолошка драма слабије интересују већи део наше публике и коначно посматрајући по биоскопским посетама, укус наше публике је лош” (*Победа*, 1952/6:3)

Игранке младих такође су се сматрале неподобним за васпитање и развој омладине: „...Игранке у Дому омладине су

⁴ Бонови који су добијани да би се купиле намирнице

толико посећене да сала није у могућности да прими 2000 омладинаца. И шта бива? Уз велику запару и колутове дима ту се плеше до поноћи, ваздух загушљив а места за игру нема” (*Победа* 1955/10).

Шта је сметало у васпитању младих? Талас нових схватања, збивања у развијеним капиталистичким земљама који је стигао и до нас. Из овога се може сагледати дубока патријархалност тадашњег друштва које се противило новинама, а које су млади прихватили. Без обзира на предрасуде забавно-културни живот је постајао све богатији, разноврснији и као такав одржао је континуитет до данас.

Извори

Интервју са Ненадом Стојиљковићем

Интервју са Момиром Брадићем

Победа, 1952-1955

Литература

Димић Љ. 1988. *Агитпроп култура*. Београд: Рад

Илић Б. 1970. *Историја Крушевца*. Крушевац

Ромелић Ж. и Радуловић Е. 1998. *Лепа варош Крушевца*. Крушевац

Мишић Р. 2001. *Музички живот Крушевца*. Крушевац

Стошић А. 1997. *Под небом Крушевца*. Крушевац

Стошић А. 1978. *Крушевац на старим разгледницама*. Крушевац

Прилози

1. Интервју са Ненадом Стојиљковићем¹

Јована Павловић: Реците ми, господине Стојиљковићу, шта је било обележје забавног живота 50-тих година двадесетог века?

Ненад Стојиљковић: Некадашња забава младих људи се веома разликовала од данашње, млади нису проводили бурне ноћи опијајући се, нама је било довољно да се нас неколико другова окупимо, чак и на пустој ливади, и да направимо добар провод. Излазили смо у поподневним часовима, остајали у граду до 20 часова. Градом су шетали дежурни професори и ако би нас видели после тог времена, а били смо упечатљиви јер смо морали да носимо капе на којима су били исписани бројеви школског одељења, ишли смо на рапорт код директора, добијали укор и мању оцену из владања. А у том времену такве казне су биле поражавајуће за ученика. То се исто дешавало и за друге направљене несташлуке. Главна улица се претварала у наше шеталиште. Увече би се на бандерама које су биле на почетку и крају улице постављао натпис „Забрањен пролаз“ и тада би започињао корзо. Шетали смо, удварали се девојкама, добацивали комплименте, а оне су нас посматрале стидљиво, испод ока, не дижући поглед.

У средњим школама је био развијен музички живот, било је пуно оркестара који су свирали на школским прославама које су се организовале у сали школе.

Ј. П: Које је било најпопуларније место за излазак младих?

Н. С: То је засигурно био биоскоп. Постојали су биоскопи „Таково“, „Европа“, „14. октобар“. До 1948. године и резолуције Инфорбирора давали су се чувени руски филмови, али после 1948. године појављују се амерички, немачки, италијански, а нарочито се развија домаћа кинематографија. Из биоскопских сала излазили смо одушевљени после одгледаног филма. Један од првих филмова био је амерички филм „Бал на води“ са чувеном глумицом Естер Вилијамс. И у то време приказиван је филм „Прохујало са вихором“, „Мулен Руж“, „Са ђаволом су троје“, „Западни експрес“. Од наших филмова сећам се филмова „Далеко је сунце“, „Бакоња фра Брне“, „Прекобројна“. По десет, петнаест пута гледали смо исти филм, препричавали га, чак инспирисани музиком из филмова одлазили смо у музичку школу како би научили најпопуларније мелодије, оне из најпознатијих филмова. У том периоду за нас је виолина била најрадије свирани инструмент. За биоскопе нас везују и неке ситне незгоде. Дешавало би се да упаднемо кришом у биоскоп кад се погасе

¹ Господин Ненад Стојиљковић, професор у пензији, провео је свој радни век у Основној школи „Драгомир Марковић“ као професор ликовног васпитања. Завршио је педагошку академију, бави се сликањем, помало писањем песама.

светла, јер нисмо имали пара за улазнице. Одједанпут, неко нам приђе, повуче за уши и избаци напоље. Чувен радник по чупању ушију, кога и данас памтим био је неки Миле Пренка. После неког времена биоскоп је премештен у Дом Синдиката. Са својим другарима отишао сам код Пренке и приговорио му за грубо понашање, подсетио га и за чупање ушију, а Миле се онда искупио једним лепим гестом, свима нам је поклатио карту за филм који се приказивао те вечери. Све у свему, за нас је биоскоп био права сензација, море људи је пролазило кроз њега одушевљено тадашњим филмовима. Дешавало се да смо некад морали да чекамо у реду са нама како би купили карту. А понекад, за добру представу, морали смо да купимо карте од тапкареша, тадашњих мангупа, који су препродавали карте. У том периоду за нас су били фасцинантни „каубојски”, вестерн филмови које смо одушевљено гледали покушавајући да касније имитирамо Гари Купера или Џон Вејна. Наши стари су негативно гледали на те филмове јер су били убеђени да они лоше утичу на нас.

Ј. П: Где су се одржавале игранке и да ли су оне имале неко посебно обележје?

Н. С: Игранке за младе одржавале су се у Дому ЈНА сваке суботе и недеље. Биле су веома посећиване. Сала није била у могућности да прими 2000 омладинаца који су желели да се забаве. Једно од битних обележја тих игранки било је то да мушкарци нису могли да уђу без лептир машине, а девојке нису могле да уђу у панталонама. Лептир машине смо правили сами од разних материјала, без обзира да ли су то били материјали за машине или не, јер нам је било само важно да је имамо. Није свако од нас ни имао машину, па смо онда додавали машине једни другима кроз прозор и тако успевали да сви будемо на игранци.

Играо се валцер, танго, фокстрот, младићи су бирали девојке за игру, а оне би им касније узвраћале позив, наравно, ако би им се момак допао.

У башти Дома ЈНА такође су се одржавале и студентске забаве. На њима се најчешће певало, често је долазио и мој брат Ђуза и певао. Најомиљеније песме међу студентима су биле „Девојко мала”, „Плаво, плаво”. У сали Дома ЈНА такође су се одржавале Вечери народних песама и игара које су се завршавале игранком. Лепе игранке су се одржавале и у сали спортског друштва "Соко" у Порти.

Ј. П: Да ли знате које су биле познате кафане у том периоду и да ли је било неких забава у њима?

Н. С: У центру града је било више кафана. Најпосећеније су биле: „Париз”, Хотел „Европа”, Хотел „Београд”. Ипак, је „Париз” био најпрестижније место, веома лепо уређено са једном од најлепших башта. Само име је одавало и кафану, привлачило људе. Поред хотела „Европа” налазила се „Кафана код Брде”,

све док једног дана Брда није мистериозно нестао. Од других познатих кафана треба поменути „Златно буренце”, „Гледстон”, „Муса и Марко” итд. Музички живот у њима је био прилично разноврстан. Долазили су познати музичари из тог времена: Радојка и Тине Живковић, тада признати дует хармоника, затим браћа Ђирковић, такође хармоникаши, Сава Јеремић, познати фрулаш. Постојао је и секстет „Стари Град” који је до 1987. године водио Милоје Протић - Протка. У кафанама су одржавале разноврстане забаве: забава конобара, риболовачка забава, забава поводом 8. марта, али су веома интересантне забаве биле на Морави које су биле познатије као *кермеси*. Испод моста на Морави налазила се лепо уређена плажа са једном кафаницом, ту смо се окупљали, сунчали, купали, организовали разна такмичења, међу осталим и такмичење Скок у воду са разним стиловима: горпедо, легтир, итд. Као награда додељивана је лубеница која би се одмах по такмичењу исекла и појела.

Ј. П: Која је музика била популарна, страна, домаћа?

Н. С: Управо у то време код нас је почео да се слуша Елвис Присли и он је постао прави хит. Сви млади су га слушали, постао је идол, узор по коме су се облачили, правили фризури, сама његова појава је била фасцинантна. Доста слушани су били Војин Поповић, Иво Робић, Ђорђе Марјановић, Лола Новаковић, Радмила Караклајић, Душко Јакшић. У Крушевцу је тада веома позната била и група момака из Гимназије – група СИД, што је значило слога-истрајност-другарство, основана 1952. године. То је била група професионално школованих музичара: Моца-виолиниста, Жера-хармоникаш, Сава-трубач, Миша-хармоникаш, Бора-бубњар и Града звани Бумбар, који је свирао кларинет, иначе по професији је био учитељ. Они су свирали забавну, староградску музику на забавама, игранкама у Гимназији а и у другим школама. Такође је постојао и гимназијски џез квартет кога је водио Маријан Виталић. Они су такође били радо слушани на игранкама.

Ј. П: Можете ли ми рећи, по вашем мишљењу, која је суштинска разлика између начина забављања и разоноде данашње и ондашње омладине?

Н. С: Суштинска разлика је у томе што је онда био заступљен изразити патријархат. Већ сам поменуо, за младе је све било отворено до 20 часова, што је данас непојмљиво. Девојке нису имале овако слободно понашање и васпитање, посебно слободан однос према мушкарцима. Реч родитеља, посебно оца, који је био глава породице, морала је да се поштује без поговора. Наше изјаве љубави су биле стидљиве, при изјављивању љубави дрхтиш као медуза, од страха да ту девојку не увредиш. Наша забављања су била сиротињска. Морали смо да употребимо машту, духовност нас самих како би нашли начина да се забавимо са мало новца. Мислим да тога данас нема.

2. Интервју са Момиром Брадићем¹

Јована Павловић: Господине Брадићу, можете ли да ми кажете нешто о културном животу у Крушевцу у периоду педесетих година?

Момир Брадић: Културни живот нашег града у том периоду је био доста развијен. Било је пуно културних дешавања са веома истакнутим представницима културе. Крушевачко позориште у том периоду се звало Крушевачко окружно народно позориште и имало је веома богат и квалитетан репертоар. Код младих, по школама, био је присутан аматеризам, организоване су хорске, драмске и рецитаторске секције. У позоришту су организовани „Фестивали младих”, где су ове секције изводиле своје представе. На тим фестивалима било је разних згода и незгода. Сећам се, ја сам био у Учитељској школи и спремали смо „Коштану”, „Сумњиво лице”, „Главу шећера”, за те наступе. У Економској школи драмском секцијом је руководио Сима Крстојевић, у Гимназији Александар Сибиновић. Сви они су се трудили да заиста дају добре представе, да се млади ангажују и створе нешто. Било је ту и комичних импровизација у постављању сцене, долазило би до забуна, смеха, црвенила, непријатних ситуација.

Поред позоришних догађаја, значајне су биле Првوماјске манифестације, онда прославе поводом неких догађаја. Сећам се прославе поводом десетогодишњице ослобођења града 1954. године, карневала, који су се одржавали поводом 25. маја, Дана младости. То је био прави празник за очи, гледати толико лепо костимиране деце у костимима од креп папира, који представљају цветове. Одржавани су концерти озбиљне музике, књижевне вечери у сали „Абрашевић” и у Дому ЈНА. Културно уметничка друштва су имала запажену улогу. Поред школа и радне организације су имале своја друштва. Међу њима запажено друштво било је „14. октобар”, „Мерима”, „Жупа”, „Закићево” и они су имали своје радничке фестивале. Најстарије друштво је било Културно уметничко друштво „Абрашевић”, на нивоу града. Сваком из тог друштва била је част бити његов члан.

Ј. П: Да ли бисте ми рекли нешто о раду Позоришта?

М. Б: Позориште је имало веома богат репертоар, у њему су гостовала и позоришта из других градова тадашње Југославије са квалитетним глумцима и познатим предстама. Позоришни живот имао је посебан сјај, људи су са одушевљењем одлазили на представе. На челу дружине био је Бора Михајловић, професор немачког језика у крушевачкој Гимназији. Он је међу ђацима бирао таленте, доводио их у позоришну дружину. Међу

¹ Момир Брадић је почео да се бави глумом још у учитељској школи почетком педесетих година. Касније, по завршетку учитељске школе уписује факултет драмских уметности. По завршетку студија вратио се у Крушевац, где је наставио свој рад као глумац, а потом и као директор Крушевачког позоришта. У позоришту је остао до 1994. године, када је отишао у пензију.

њима су били Миодраг Петровић-Чкаља, Милан Пузић, Нада Бјелогрлић, Олгица Станисављевић, Ђуза Стојиљковић, Бата Паскаљевић, касније и Ташко Начић. Чкаља је био млад глумац, комичар, познат по својим импровизацијама, а нарочито се истакао са њима у представи „Зона Замфирова” где је играо Чапкуна Потеа, Манетовог шегрта и гласника Зониних љубавних афера. Било је и нешколованих, али талентованих глумаца, као што су Рада Савићевић, Божа Савић, Зоран Стефановић, Милорад Ђурковић. Бора Михајловић је знао да искористи њихов таленат и под његовом стручном руком стваране су изузетно добре улоге. Директор позоришта био је Крста Чабрић. Крста је био озбиљан човек, присуствовао је свакој представи седећи у глумачкој ложи, могу рећи сјајан човек, предан потпуно свом раду и позоришту. У Крушевачко позориште, у једном периоду, приспела је група школованих глумаца са глумачке школе у Новом Саду: Драгица Томић, Кића Атељановић и други. Почело се са новим репертоаром, савременим, који се играо у Београдском позоришту и свим већим позориштима широм земље. Међу тим представама биле су „Вашингтон Сквер 16”, од Хенрија Џејмса, „Карлова тетка”, „Улични свирачи”, „Пут око света”. Био је веома заступљен и национални репертоар са представама: „Сумњиво лице”, „Коштана”, „Ивкова слава”, „Зулумћар”, „Хасан-агиница” итд. Раша Павловић, Љубиша Јовановић су били на измаку својих каријера, али су оставили иза себе траг у Крушевачком позоришту. У Крушевцу је такође постојало и позориште за најмлађе крушевљане „Зека” и у њему су се приказивале дечје представе „Златна рибица” према Пушкиновиј бајци, „Хајди” итд.

Ј. П: Како су изгледале Првомајске забаве и Карневали на Дан Младости?

М. Б: Уочи Првог маја прослава је почињала програмом на Тргу косовских јунака, где се постављала позорница. Омладина је правила бакље, на једно дрво би ставили конзерву са мало нафте и крпу, и то би запалили. Идући тако са бакљама, са свих страна града, са Багдале, долазило се на Трг где је почињао програм рециталом посвећеним празнику, а онда настављало музичким програмом. По завршетку програма музика би сишла са позорнице и наставила са музиком уз игру. У коло би се ухватила публика, певало се и играло све до зоре. Тада се кретало на Првомајски уранак на Багдалу, где се настављало са песмом и игром.

Карневали младих су се одржавали 25. маја на Дан младости, односно рођендан друга Тита. Млади, ученици основних школа, правили су костиме у облику цвећа и парадно шетали градом. Прослава се настављала у центру града и дочекивала Штафета младости. Штафета се проносила кроз све

градове Југославије и завршавала у рукама друга Тита. Штафету би предавао најбољи радник или ђак генерације. Такође је постојала и Дечја недеља, која је, чини ми се била у октобру и трајала неколико дана.

У том периоду, поменуо сам, веома свечано је прослављена десетогодишњица ослобођења 14. октобра 1954. године. Одржане су многе представе, књижевне вечери, долазили су истакнути песници, књижевници, музичари.

Ј. П: У чему се огледала улога Културно уметничких друштва у културном животу?

М. Б: Културно уметничко друштво „Абрашевић” је било изузетно значајно за развој културе у Крушевцу. Оно је имало хор, гудачки оркестар под диригентском палицом Николе Чоловића. Хор, као и оркестар је био присутан на свим градским културним дешавањима. Чак су одржавали и самосталне концерте озбиљне музике у својој сали, а наступали су и ван града. Културно уметничко друштво „Абрашевић” је имало и своју књижевну и драмску секцију, организовали су књижевне вечери и представе. У саставу овог друштва били су истакнути грађани, школовани музичари, међу њима и Роми. У сали „Абрашевић” су се одржавале Свечане Академије, концерти ЈНА, разна предавања, културни догађаји. Било је и покушаја да се доведе Опера, али није се успело у томе. Културно уметничко друштво „14. октобар” је имало своју драмску секцију, музички ансамбл, фолклор, њихов рад је био веома признат и цењен. Културно уметничко друштво „Мерима” је своје наступе увек завршавало веселим игранкама. Често би се ти наступи изводили на Јастрепцу уз логорске ватре. Било је још много тих забава, догађаја важних за град, али не могу се сетити свега. Ово је било оно чиме би се Крушевац могао дичити.

Стефан Деспотовић

Забава младих и информисање у Крушевцу шездесетих година XX века

Тема чланка су забавни живот и информисање крушевљана, а посебна пажња је посвећена забави омладине у Крушевцу током шездесетих година двадесетог века.

У животу младих у Крушевцу шездесетих година најважнију улогу играле су посластичарнице, игранке у дому ЈНА и биоскопи.

Тада у Крушевцу није било кафића. Први је отворен тек осамдесетих, тако да су једина места за изласке увече биле посластичарнице, које су биле веома посећене. Најпосећеније и оне које су заузимале једне од најбољих локација у граду, очувале су се до данас.

У дому ЈНА су сваке суботе одржаване игранке. Свирао је војни оркестар. Тадашња крушевачка омладина је често посећивала те игранке, пре свега због доброг провода, али и зато што се улаз није плаћао. Године 1967. у Крушевцу се појављује група „Плави акорди”, која је свирала поп и рок музику у дому ЈНА (Мишић 2001). Оно што је претходило свакој игранци биле су дуге шетње корзом, у центру града. Корзо се отварао свако вече од 19 до 22 часа (Коцић, интервју).

Биоскопи и њихова публика

Биоскопи су наравно били главни део тадашњег забавног живота, тако да је тада Крушевац имао већи број биоскопа него данас (тада је имао три, а данас два). То су били биоскопи „Европа”, „Јастребац” и „14. Октобар”. Посећеност биоскопа је била изузетно велика. Доказ о важности биоскопа у животу тадашње омладине је и списак који је мој саговорник у интервјуу годинама правио. Биоскопски репертоар је тада био много разноврснији. Доминирали су амерички, француски, руски и домаћи филмови,

*Стефан Деспотовић
(1983), Крушевац,
Расадник II П2 1/18,
ученик 4. разреда
Гимназије у
Крушевцу*

али нису били ретки ни филмови из Мексика, Јапана или Чехословачке и Румуније. Међутим, нису сви филмови били подједнако посећени. Посећенији су и по неколико недеља били на репертоару док су они други мењани после неколико дана.

Пробирање филмова који ће се гледати вршило се на више начина. Избор се вршио на основу глумачке екипе (Коцић, интервју). Тако када се чуло да у неком филму глуми Жан Пол Белмондо, Брижит Бардо или Софија Лорен, такви филмови се не би пропуштали, а често би се гледали и више пута, нпр. „Картуш” из 1965. или „Човек из Рија” и „Јуче, данас, сутра” из 1966. године.

Такође тадашња омладина је избор вршила и по препорукама из Крушевачког листа „Победа”. Сваког лета су у „Победи”, поред рубрике у којој су филмови само набрајани, објављивани и прикази у којима се опширно и критички писало о филмовима који се те недеље приказију, па су се углавном опредељивали за оне који су добијали најбоље оцене, а то су поред домаћих били пре свега француски и амерички филмови. У крушевачкој „Победи” редовно је писано о нашим филмовима типа „Козара” и „Десант на Дрвар”, али је и Жичкоков филм „Птице” најављиван недељама пре него што је стигао у Крушевац. Иначе, многи филмови који су се приказивали у Крушевцу снимљени су годинама раније. Гледанији филмови су приказивани и у репризном термину, нпр. наредног месеца или кроз годину дана. За разлику од данас, тада су у Крушевачким биоскопима постојале и преподневне пројекције којих данас нема.

Године 1966. подједнако су се гледали амерички и француски филмови, мада је америчких филмова те године приказано знатно више од свих осталих (*Победа* 1966). Француски филмови су приближили тадашњој крушевачкој омладини познате француске глумце. Ценили су се филмови „100 000 долара на сунцу” са Жан Пол Белмондом у главној улози, „Узда о врату” са Брижит Бардо, „Златни тријумф” и „Презир”. Ти филмови су се по неписаном правилу гледали више пута и спадају међу најгледаније филмове 1966. године.

Публику су привлачили и амерички вестерни: „Команчероси” који се приказивао у Крушевцу 1965. и 1966, „Црне мамузе” и „Како је освојен дивљи запад” из 1966. године. Управо су вестерни били најгледанији амерички филмови код нас у то време.

Међу америчким филмовима других жанрова истиче се филм „Лолита” који је приказан у Крушевцу 1966. године, а чији је римејк урађен недавно. У крушевачкој „Победи” филм је добио лоше оцене и сматрао се скандалозним, а био је и слабо посећен.

Поред америчких вестерна приказивани су и западно-немачки вестерни, нпр: „Сто паклених дана” и „Банда ужаса” из 1966. али су били слабо посећени и уклањани су са репертоара

после неколико дана. Исте године приказан је и знатан број енглеских филмова. По гледаности су и тада заостајали за америчким филмовима, али се ипак издвајају енглески филмови „Бекет” и „Џингис Кан”, као и филм „39 степеница” који је тада репризиран.

Године 1966. приказана су у крушевачким биоскопима и два филма из Мексика: „Врати се из Мексика” и „Олуја над Мексиком”. Први је био знатно гледанији (приказиван је и у репризном термину). Те године приказивани су и филмови младих кинематографија као што су Бугарска, Бразил, или чак кубански филм „Млади устаник”, али то су најмање посећени филмови тога времена. Међу слабо посећене филмове спадају и филмови из Чехословачке и Совјетског савеза (Коцић, интервју). Али упркос томе, сваке недеље су приказивана барем два руска, а нису били ретки ни чехословачки филмови, на пример: совјетски филмови „Велика битка на Волги”, „Одисеја у тенку” и чехословачки филм „Банда хулигана“ из 1966. године.

Приказивани су и филмови из других земаља, филмови знатно мање посећености: „Драги Џон” – Шведска, „Свадебно одело” – Пољска, „Јоџимбо” – Јапан, „Самба” – шпанско-бразилска копродукција и међу њима се издваја шпански филм из 1966. године „Певач луталица“, који се допао крушевачкој омладини и гледао се више пута (*Победа* 1966).

У крушевачком биоскопима су често приказивани и домаћи филмови. Готово сви наши филмови су приказивани и у репризним терминима, нпр. „Сулејман Величанствени” који се приказивао 1965. и 1966. године. Тада су били веома цењени и у „Победи” су добијали најбоље оцене наши филмови са ратном тематиком, углавном из Другог светског рата, али се и филм „Марш на Дрину”, иако са тематиком из Првог светског рата, гледао више пута и репризиран је 1966. године. Исте године најгледанији домаћи филмови били су „Мртвацима улаз забрањен”, „До победе и даље” и „Орлови рано лете”. Те године приказан је и производ заједничког рада енглеске и југословенске кинематографије, филм „Дуги бродови” у репризном термину, а премијерно је приказан годину раније, 1965. године, и био је један од најгледанијих филмова те године (*Победа* 1966, 3. јун). Чести су били и документарни филмови о Јосипу Брозу, као нпр. документарни филм из 1965. године „Тито у земљама Латинске Америке” (*Победа* 1965, 11. јун). Такви филмови нису били исувише посећени, нарочито су ретки били млади који су их гледали, посећивали су их старији грађани и, наравно, чланови партије.

Године 1966. на дан ослобођења 14. октобра, отворен је и нови биоскоп „Крушевац”, у то време најмодернији у том делу Југославије. Приликом отварања премијерно је приказан филм „Бен Хур”, и тај биоскоп постоји и данас (*Победа* 1966, 8. октобар).

Информисање крушевљана

У информисању грађана шездесетих година у Крушевцу истиче се крушевачки лист „Победа” који и данас излази. Иначе, штампа у Крушевцу има столетну традицију. Прве новине су се појавиле 1890. године, то је био „Глас из Крушевца”. У информисању грађана шездесетих година важну улогу поред „Победе” имало је и мноштво фабричких и школских гласила – „14. октобар”, „Мерима”, „Жупа”, „Наши видици”, „Глас младих”, „Пионирско коло” (Јовичић 1988: 12).

Што се саме „Победе” тиче, то је недељни лист, који је у то време био читанији и боље уређен него данас. Листајући „Победу” може се сазнати много о Крушевцу тих година. На насловним странама су увек слике догађаја који су обележили претходну недељу. Увиђа се да се у Крушевцу тада много више градило него данас. Градиле су се стамбене зграде, биоскопи и путеви, новине су коректно извештавале о томе. Затим, уочава се да су веома ретке рубрике о криминалу. У „Победи” чак није ни било сталних криминалистичких рубрика, већ су убациване по потреби. Увиђа се велики број саобраћајних несрећа о којима су новине редовно извештавале. „Победа” је веома рестриктивно или није уопште извештавала о верским празницима, нити о важним датумима наше историје пре Другог светског рата, али зато су чести били чланци о херојима из тог рата. Бројни су били и чланци о пољопривреди и о пољопривредницима, чак и на насловним странама. Веома је исцрпно извештавано о сетвама и о напретку у односу на претходне године.

Доминирају чланци о састанцима месног одбора Савеза комуниста Србије (СКС) у Крушевцу и околним селима. Таквим рубрикама давано је, чини се, непропорционално много места. То су огромни чланци са бројним фотографијама. У крушевачкој „Победи” сваког 25. маја насловне стране и готово пола листа били су резервисани за Јосипа Броза. Истиче се текст из „Победе” од 25. маја 1962. године: данас је 25. мај, дан када је рођен маршал Тито, најузвишенији херој и државник у свеопштој историји југословенских народа (*Победа* 1962, 25. мај). Из рубрика ове врсте сазнаје се да је било и младих који су подржавали такав начин информисања.

Оно што се уочава читајући бројеве крушевачке „Победе” је то да је веома мало простора дато младима, њиховом животу и интересовањима. Раних шездесетих година готово и да нема рубрика у „Победи” посвећених младима и забави уопште. Ситуација се мења 1966. године када се у „Победи” од 20. маја појављује рубрика за младе под насловом „Мајска обећања”. То је био поклон младима за Дан младости. Такође од 1966. године више пажње се посвећује биоскопима и јављају се рубрике забавног карактера. Читаве стране су од тада посвећене фил-

мовима, али и музици. Један од узрока ове промене је и отварање новог биоскопа у Крушевцу у то време. Може се запазити да се почиње, мало по мало, све више пажње придавати забави као важној сфери живота.

Пошто су прве видовданске свечаности слободе одржане у Крушевцу 1965. године, „Победа” је о томе стално извештавала, веома опширно и исцрпно, чак неколико недеља по завршетку свечаности. Нарочито је опширно извештавано о гостовању Београдске филхармоније 1965. године, када је изведена Девета Бетовенова симфонија. Чак су објављени интервјуи са диригентом и члановима оркестра. Од фебруара 1967. године у „Победи” се појављује једном месечно „Културна панорама”, специјални прилог који излази сваког првог петка у месецу и доноси текстове из области културног стваралаштва Крушевца и околине (*Победа* 1967, 4. фебруар).

У Крушевцу радио постаје средство информисања тек по отварању, на дан ослобођења 14. октобра 1970. године, а до тада се слушао углавном Радио Београд. Омладина радио није слушала у циљу информисања, већ су слушане искључиво музичке емисије. Шездесетих година у Крушевцу је било мало породица које су могле себи да приуште телевизор и да се информишу на тај начин. Гледала се, тада једина, државна телевизија, а прва локална, Телевизија Крушевац, отворена је тек крајем осамдесетих.

Време шездесетих година било је доба игранки и златно време биоскопа. Мора се, наравно, разумети и начин тадашњег информисања, јер је оно било под окриљем партије на власти, као и готово све друге сфере тадашњег живота.

Литература

Интервју са Звезданом и Љубишом Коцић
Победа 1960-1969.

Литература

Јовичић С. 1998. *Крушевац*. Крушевац
Мишић Р. 2001. *Музички живот Крушевца*. Крушевац

Прилог

Интервју са Звезданом и Љубишом Коцић¹

Стефан Деспотовић: Да почнемо са забавом. Какви су били изласци у то време?

Звездана Коцић: Тада смо излазили у град са 17, 18 година. Не пре тога. До тих година били смо деца и играли смо се у дво-риштима. Излазили смо од 18 до 22 часа. У то време у Крушевцу није постојао ни један кафић, први је отворен много касније, тек 1983. године и звао се „Шарен град”. Постојало је много посла-стичарница у које смо излазили. Кроз центар се свако вече од 19 до 22 часа затварао саобраћај и отварао корзо, којим бисмо шетали више пута за једно вече. Излазиле смо у групама, заједно са дечацима.

Љубиша Коцић: Када је отворен хотел „Рубин” у центру града, постао је саставни део корзоа. Ми, момци, улазили смо и гледали унутра и то је тада био посебан доживљај, јер нешто тако луксузно до тада нисмо видели. Читава гомила нас чекала је да заузме место и мотрили смо када ће неко устати. А када би коначно сели онда бисмо једно пиће испијали мало по мало цело вече, само да бисмо што дуже седели. Оно што је за нас младиће било од посебне важности, то је био стриптиз бар у подруму хо-тела. То нам је било омиљена забава, а новац за карту бих дани-ма сакупљао.

С. Д: Какве су биле друге сфере забаве: музика, филм, спорт?

З. К: У то време слушали смо *Силуете* и *Корни групу*, а од страних, наравно и тада, *Битлсе*. Било је и концерата у Кру-шевцу. Памти се концерт *YU групе* који је трајао читава четири сата.

Љ. К: Биоскопи су били веома актуелни. Редови за карте су увек били огромни, тако да смо долазили два-три сата пред филм, само да би успели да купимо карте. Често нам није било битно који се филм давао, масовно се ишло у биоскопе. Неки филмови давали су се по 20-25 дана, а ми бисмо их гледали по 2-3 пута. Што се тиче спорта, много више нас је интересовао 70-тих када је крушевачки „Напредак” ушао у прву лигу. Тада се масовно ишло на утакмице, чак су и девојке ишле.

С. Д: Претпостављам да се нису гледали баш сви филмови. Како сте вршили избор?

¹ Интервју је вођен 12. априла 2002. године у Крушевцу. Овим интервјуом је пок-ривено време младости овог брачног пара, тј. време шездесетих година XX века

Љ. К: Пре свега по глумачкој екипи. Кад год бих чуо да у неком филму глуми неки познати глумац, такав филм сам увек морао да одгледам. Одмах бих отрчао по карту, да се не би распродале. Нисмо баш волели руске филмове, али су се упркос томе често приказивали. Волели смо америчке вестерне и француске филмове, а гледали су се и наши филмови са ратном тематиком.

С. Д: Тада су постојали сусрети школа?

З. К: Оно што је тада било популарније од екскурзија били су сусрети школа. На дан наше школе „Нада Поповић” долазиле су школе из других република у посету, а и ми смо касније ишли код њих. Памти се посета једне школе из Словеније нашој школи 1962. године. Склапала су се пријатељства, а ми смо једва чекали сусрете школа, организовали смо им приредбе. Увелико се развијало братство и јединство.

С. Д: Да ли сте читали књиге, стрипове?

Љ. К: Библиотеку смо веома ретко посећивали, али су се зато читали стрипови. Нарочито су били популарни „Загор”, „Блек стена”, као и писани романи у часописима „Агент X-100” и „Лун, краљ поноћи”.

С. Д: Какве су биле прославе Нове године?

З. К: Вече 31. децембра смо сви очекивали током целог децембра. Није било кафића, тако да смо се организовали ми из одељења и насеља и ишли у ресторане. За новогодишње прославе био је популаран хотел „Рубин”. Посебно памтим дочек нове 1966. године, када сам ишла са друштвом на Јастребац у хотел. То је била невероватна забава са, наравно, живом музиком.

С. Д: Како сте још проводили слободно време?

З. К: Постојале су игранке. Одржаване су суботом и то у Дому ЈНА у Крушевцу. Свирао је војни оркестар. Остајали смо чак и до 23 часа, што је тада било изузетно касно. Карте се нису плаћале. Те игранке су за нас биле врхунска забава и једва смо чекали сваку суботу.

С. Д: Памтите ли неке интересантне догађаје од тада?

Љ. К: Веома важан догађај за мене су биле Видовданске свечаности слободе у Крушевцу 1968. Ја сам носио бакљу и тада је то био велики догађај за мене, после чега сам постао веома популаран у друштву. Те свечаности се почев од 1965. године одржавају сваке године од 28. јуна до 7. јула. Док сам носио бакљу, ја и сви иза мене певали смо: „Расински смо млади партизани!” Тада, то ми је било вредније од било какве забаве.

С. Д: Како сте се тада информисали? Претпостављам да није било једноставно као данас.

З. К: Па углавном смо се информисали из новина. Читане су биле новине из Београда, али и крушевачка „Победа”. Трафика тада није било, па нисмо могли наћи новине на сваком кораку као данас, већ су се куповале код уличних продаваца. Ако говоримо о политици, нас младе тада није интересовало да о томе будемо информисани. Више смо читали стрипове. У „Победи” смо читали рубрике посвећене музици, мада их баш и није било превише, и рубрике о филмовима који се приказују у Крушевачким биоскопима, па бисмо често тако и бирали који ћемо филм одгледати.

С. Д: Да ли је и тада доминирала телевизија у пружању информација?

Ј. К: Не, барем не у почетку. Или барем не у мојој породици. Телевизор нисам имао до 1973. године, али је у близини моје зграде постојала једна барака и ту је био једини телевизор у насељу, који смо сви одлазили да гледамо. Улаз се плаћао. Вадила се месечна карта.

С. Д: А шта је са радиом?

З. К: Радио се слушао, али ми га нисмо слушали у циљу информисања, већ само због музике. Чим би кренуле информативне емисије на радију, искључивали бисмо га. Слушали смо све музичке емисије, осим оних са класичном музиком.

С. Д: Да ли се тада омладина информисала о политичким дешавањима?

З. К: Не, то нас тада уопште није занимало. Чак нас ни у новинама такве информације нису занимале, нити су млади куповали такве часописе. Једноставно то нас тада није интересовало. Више смо били заинтересовани за спорт или забаву.

ПОРОДИЧНА ИСТОРИЈА

Дуња Полети

Од Poletti до Полети (историја породице)

Чланак се бави досељавањем и прилагођавањем на нове околности једне италијанске породице из Шибеника у Србију Обреновића крајем XIX века. То је подразумевало прихватање језика, обичаја, начина живота и православља. Њихове животе обележила је трговина као породично занимање, збрка око имена и проблеми због активног политичког живота, што је довело до стрељања Андре Полетија 1944. године.

Породица Полети, тачније Poletti, потиче из Шибеника. О њиховим прецима и самом досељавању мало се зна. Оно што је извесно јесте да су италијанског порекла и да се њихово презиме писало са два *t* (што се касније изгубило, због бесмислености таквог начина писања ћирилицом). Претпоставља се да су се доселили у Далмацију за време владавине Млетака. Веома често се уз презиме Poletti јавља и Копешић, које су, највероватније, присвојили путем женидбе. И данас се у катедрали Св. Јакоба у Шибенику налази породична гробница браће Копешић (fratelli Koppessitsch). Не зна се тачно из ког периода потиче гробница (оквирно то је XVIII век), али нам она указује на њихово племићко порекло и положај који су имали у самом граду. Постоје две претпоставке о томе како су Полетијеви добили племићку титулу: или женидбом од Копешића, заједно са презименом или неким другим заслугама (учествовањем у рату). Али сигурно је то да су чланови породице били ситни племићи и да су имали мало имање. Ословљавали су их са „фон” (од немачког von), а титула је била призната и од стране Аустрије.

Pietro Poletti се 3. фебруара 1842. године у Шибенику оженио Вероником Видовић, која је била ћерка ката Видовића¹. Пиетро и Вероника су имали двоје деце, Бонавентуру Антонија и Веронику, који су рођени средином 19. века. Тачније, Бонавентура је рођен 2. новембра 1844. године. Пошто су Пиетро и Бонавентура били против аустријске власти, морали су да емигрирају из Шибеника и

*Дуња Полети (1984),
Нови Београд,
Милентија Поповића
58, ученица 3.
разреда IX
београдске гимназије*

неколико година су провели у Француској, где је Бонавентура завршио „Hute Ecole de Commerciale” у Паризу. Та школа је била у рангу трговачке академије и после ње Бонавентура је постао квалификовани књиговођа. Нашао је посао у француској грађевинској фирми, која се претежно бавила изградњом путева. Доста је путовао по Европи. Био је полиглота (говорио је српски, италијански, француски, немачки, руски и шпански). Своју будућу жену упознао је на једном путовању у Одеси.

Стефани (Фанарин) Дизеран је рођена у Моржу (Morges), који се налази недалеко од Лозане. Била је Швајцаркиња француског порекла и протестанткиња по вери. Имала је још 3 или 4 сестре, које нису уписане у матичне књиге под истим презименом. Претпоставља се да је њена мама била млада удовица, коју је оженио Дизеран, вероватно због мираза, иако је имала дете. Фани је преко свештеника протестантске калвинистичке цркве отишла у Русију, тачније на Камчаку, и тамо је била гувернанта за француски језик. Провела је тамо две зиме и због сурових услова живота, опет уз помоћ швајцарских свештеника, пребачена је у Одесу. Нико не зна како се одиграо сусрет између Бонавентуре и Фани.

Бонавентура је због свог посла морао пуно да путује, у зависности од тога како су се премештали интереси фирме коју је заступао. Захваљујући томе што је средиште фирме у којој је радио било у Београду, Бонавентура је заједно са својом будућом женом напустио Одесу. Не зна се тачно када су дошли у Београд, нити да ли су добили српско поданство (држављанство). Утврђено је да је Бонавентура био један од оснивача Београдског кредитног завода и да је у оквиру њега имао различите функције, које нису биле плаћене. Године 1871. објавио је књигу *Упуство за вођење књиге текућих рачуна са каматом, по системи најбољих стручних писаца* (Poletti 1871). Књига је штампана у штампарији Н. Стефановића и дружине. У то време био је чиновник Београдског кредитног завода, а касније је постао и „viserpresidente”, тј. потпредседник савета (Полети, интервју). За живот је зарађивао тако што је као књиговођа радио по различитим продавницама. Венчао се са Фани 26. маја 1872. године у Београду, где се родило њихово прво дете – Јоана (Жанета), а касније и њихов први син Виктор (1876).

Београд је у то време још увек био прилично затворен за странце. Мала варош, оријенталног типа, терала је стране досељенике да се удружују. У књизи *Гарибалдинци на Дрини*, Ђузепе Барбанти-Бродана (Giuseppe Barbanti-Brodanno), добровољца у ратовима против Турске, на више места се помиње Бонавентура Полети. Књига је писана у форми писама које је Бродано слао својим пријатељима у Италију, и у којој је описивао своје утиске и пустоловине. „У кафана (кафани), Пивара (пивари), шетњи наилази се на Дерока, професора цртања, на

¹ Породица Видовић је и сама била племићког порекла, а титула *кат* значи гроф. Кативи су у том периоду (20-тих година XIX века) били испод маркгрофова, управљача покрајина, чији је статус признала Аустрија после Наполеона.

Полетија, секретара банке, на д'Адреу² и Марковића, сликара, Милутиновића, апотекара и неки пут на Бана” (Барбанти-Бродано 1958: 78). Затим се Бонавентура помиње као добар познавалац српске традиције и обичаја, чиме је помагао писцу књиге да се снађе у Београду (исто: 164).

Са изградњом пруге на траси Београд-Ниш-Софија-Истанбул, породица је почела да се сели. Неко време Полетијеви су живели у Софији, а око годину дана су провели и у Истанбулу. Жанета се сећала да су путовали коњским колима, тј. таљигама и да их је у Сићевачкој клисури напала хајдучка банда. Бонавентура је са собом носио радницима плату, коју је вешто сакрио у кола у којима су била деца. Нико на њих није посумњао. У Србији нису боравили у периоду између 1878. и 1882. године, јер се зна да Бјанка (1878), Андра (1880) и Вероника (1882) сигурно нису рођени овде. Најзад, када је железница била изграђена, породица се населила у Београду, где је на православни Божић, 6. јануара³ 1884. године рођен њихов најмлађи син и последње дете – Хуго Полети. Међутим, то нису била сва Бонавентурина и Фанина деца. Било их је укупно дванаест, од којих је њих шесторо умрло и, вероватно, сахрањено како се породица селила. Сва деца су одједном крштена и уписана у матичне књиге рођених у католичкој цркви Криста Краља у Крунској улици. Бонавентура и Фани су имали договор да се женска деца подижу у духу протестантске цркве, а мушка као католици.

Породица је живела у Савамали, а Бонавентура је отворио деликатесну колонијалну радњу у Васиној улици. Трговао је свим и свачим, у својој радњи је продавао зачине и другу скупу робу са истока, чак је извозио и суве шљиве у Шпанију. Неко време су пристојно живели, пошто је Бонавентура и даље радио као књиговођа. Али, касније су се појавили проблеми и постојала је опасност да продавница банкротира, па се породица задуживала. Бонавентура је био и веома добар ловац. Са својим пријатељима је једном приликом отишао у лов на дивље патке у бару Венецију (негде око данашње Аутобуске станице у Београду). Била је зима, он је пропао кроз лед, добио акутни реуматизам и врло брзо умро. То се догодило 1887. године, а сахрањен је на Старом гробљу у Београду, које је касније прекопано (код Ташмајданског парка у Београду).

Бонавентурина сестра, Вероника, за коју се не зна када и како је дошла у Београд, била је удата за Наталина Де Андреа, који је био Италијан, пореклом из Задра. Наталин и његов брат Доменико били су собосликар. У другој половини XIX века веома су били популарни сликани плафони и уређене фасаде, па им је посао лепо ишао. Били су добро новчано ситуирани, а Бонавентура и Наталин су били јако добри пријатељи.

После Бонавентурине смрти појавили су се повериоци послова у које је улагао, тражили су да им се врате дугови. Морали

² То је највероватније De Andre, пореклом италијан, за кога је била удата Бонавентурина сестра

³ До 1900. године, Божић је падао 6. јануара. Датуми који се помињу у овом раду су до 1918. године по старом календару, а потом по новом.

су да продају продавницу, а да би преживели Фани је држала часове француског. Био је то веома тежак период за све њих, период велике беде и сиромаштва. Најстарија деца Жанета и Виктор су морали да заврше занат, како би што пре дошли до пара. Упоредо са школом, женска деца су са мајком учила и језике (знале су француски, немачки, италијански).

Жанету су сви знали под тим именом (тако ју је мајка звала) иако је у црквеним књигама католичке цркве у Београду, које су вођење на латинском, уписана као Јоана. Када се удала и прешла у православну веру, прекрстили су је у Јованку (Полети, интервју). Жанета је отишла на кројачки занат. Њена мајка се бунила против тога, највише зато што је Де Андре говорио да је то сувише обичан занат и да ће се цела породица ње стидети. Ипак, потреба за још једном платом била је велика. После завршеног заната, била је послата на усавршавање у Вандрок у Бечу. У почетку је радила као калфа и помоћник, а онда се осамосталила и отворила кројачки салон „Жанет”. Налазио се на углу Сремске и Кнез Михајлове. Када јој је посао добро ишао имала је и по шест радница. Није била дворски кројач, али је шила одела дворским дамама и женама официра, који су се појављивали на двору. Удала се за Милутина Милићевића, сина трговца из Ваљева. Он је завршио књиговезачки занат, касније је био шегрт, радник и шеф књиговезнице државне штампарије. Милутин је три пута био рањаван, имао је преко седам рана. Прешао је Албанију и лечио се у Бизерти.

Виктор је завршио молерски занат и постао је уметнички молер. Ради је за свог течу, Наталина Де Андреу, и заједно са њим украшавао је фасаде зграда и плафоне. Заједно су радили на украшавању куће Крсмановић, у којој је 1. децембра 1918. године проглашена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Учествовао је у штрајковима радника против послодаваца. У једном таквом сукобу, највероватније 1903. године, Виктора је ухапсила полиција. Наталин није желео да плати кауцију, јер је сматрао да није било у реду да Виктор штрајкује против рођеног тече и послодавца. Виктор се у затвору разболео, добио је запаљење плућа, касније туберкулозу и убрзо је умро.

Бјанка је била најлепше дете, а касније је израсла у лепу, високу и крупну девојку. Била је ученица прве генерације Више девојачке школе. Та школа је оспособљавала младе девојке за струку учитељице. Била је одличан ђак, али никада није радила као учитељица. Њу су као татори узели Вероника и Наталин Де Андре. После њихове смрти, пошто нису имали деце, сво наследство су преписали њој. Када се удала за Јована Севдића, грађевинског предузимача, прешла је у православну веру и добила име Бранка (Полети, интервју). Јован је имао предлоге за различите патенте, сматрао је себе проналазачем. Доста је путовао по Европи, али није успео да пронађе финансијера за своје идеје.

Бјанка и Јован (углавном Јовановом кривицом) успели су да потроше целокупан иметак породице Де Андре.

Андра (у матичне књиге уписан је као Andreas) био је квалификовани електричар и телефониста (Полети, интервју). Био је у првој телеграфско-телефонској екипи. Учествовао је у Првом балканском рату и погинуо је у Албанији 1912. године. Са своја три друга постављао је телефонију као претходницу за војску. Једном приликом, негде код Љум куле, напала их је арнаутска заседа. Српска војска је у том периоду била јако сиромашна, нико осим пешадије, коњице и извиђача није имао право оружје (осим тесака). Њихова тела никада нису пронађена. Претпоставља се да су их Арнаути искасапили и бацили у неку заједничку гробницу.

Вероника, била је веома болешљиво дете. Када је завршила основну школу одустала је од даљег школовања. Као веома млада, са 19 година, удала се за Војислава Павловића и добила име Вера (Полети, интервју). Он је дипломирао ветерину у Пешти као војни питамац. Учествовао је у Првом светском рату. Био је командант у марвеној болници.

Хуго или Иго, како га је мама звала, био је најмлађи син (и једини који је преживео). Чим је рођен (6. јануара 1884. године) крштен је у католичкој цркви Криста Краља. Али он се одувек сматрао Србином и павославцем, јер је у основној школи похађао православну веронауку. Знао је више језика: француски, немачки и италијански. После неколико година он напушта гимназију, јер је имао лош успех и одлази на трговачки занат. Прво је радио као шегрт (или ученик) код Јефте Лаковића од 1. јула 1899. године до 31. јула 1901. године, а од 1. августа 1901. године па све до 15. априла 1910. године како помоћник. Упоредо је ишао у нижу трговачку школу, а касније уписује и Вишу трговачку школу београдске трговачке омладине. Пошто је имао леп глас, певао је у аматерском хору Опере. У овом периоду био је више пута у Бечу (у Вандроку) на усавршавању. Његова специјаност били су мануфактурни мушки штофови. Знао је под прстима да одреди који је штоф у питању. Хуго је, у међувремену, постао трговачки путник, путовао је у Будимпешту, Беч и Париз, како би набављао за рачун фирме. Водио је и кореспонденцију, тј. преписку у продавницама у којима је радио. Једном када је бициклом ишао у Ваљево, загрејан је пио воду и почео је да пљује крв. Његов газда га је послао шест месеци на Тару, где је живео у овчарској колиби. Када је дошла зима, газда га је пребацио у Дубровник и тамо је остао још шест месеци. Највероватније је Хуго био добар и користан радник, па се због тога његов газда заложиио за њега, што је почетком двадесетог века био редак случај. Када је касније, 1911. године, својом вољом напустио Јефту Лаковића, отишао је у Беч, где је срео своју будућу жену Розину Гринауер (Rosina Grinauer).

Розина, касније прозвана Ружа, рођена је у Friedberg-у. Родитељи су јој рано умрли, па је њен тотор постао њен деда. Када

је имала 11 година умро је и деда, па је о њој почела да се брине породица Ашингер (Aschinger) из Фридберга. Поред школе, морала да је да ради и у радњи. Када је напунила 21. годину прешла је у Беч код породице Дранингер (Draninger). Пошто је имала добре препоруке, одмах су је запослили у луксузној пекари у улици Maria Hilfer Strasse у центру Беча. Ту су се Хуго и Ружа упознали. Њени тутори су били против свадбе, јер је Србија у то време била на лошем гласу. Срби су важили за лење, лажљиве и вашљиве људе. Да би проверила нешто о породици Полети, Ружа се обратила аустријској амбасади и од њих добила одговор да је то стара и угледна београдска породица. Венчање је обављено у септембру 1911. године у католичкој цркви у Бечу. И поред Хугове жеље да се ожени у руској православној цркви, то није било могуће, јер је она била сувише скупа за њих.

Хуго и Ружа су се вратили у Београд и живели су у Гундулићевој улици (данашња Палмотићева), као подстанари код

породице Богдановић. Од 1. октобра до краја децембра 1912. године Хуго ради код Р. Мијаиловића, а 15. јануара 1912. године прелази код Атанаса Павловића. Атанас је био чувени београдски трговац. Држао је радњу у улици Краља Петра бр. 33, а уједно је био и председник Београдске трговачке омладине, од 1890. године (Костић 1994). Код њега је остао све до 19. октобра 1913. године. У кући породице Богдановић рођени су Стева (11. маја 1912. године) и Мирослава (26. новембра 1913. године). Убрзо је почео и Први светски рат. Хуго до тада није служио војску у Краљевини Србији јер није имао српско поданство, већ аустроугарско. Међутим, када је почео рат, он се пријавио као добровољац. Није био борац, већ се заједно са својим зетом Војиславом Павловићем придружио марвеној болници. Прелазили су преко Косова, јер су се упутили ка Албанији. Негде у близини Везировог моста⁴, на Ваведење 4. децембра 1915. године, Хуго је рањен. Погодила су га три шрапнела гранате и то један у чашицу колена, други у лист и трећи у стомак. Срећом, трећи шрапнел је погодио сат, што му је спасло живот. Војска, која се повлачила, пребацила га је у војну болницу у Колашину. Нога му је била згрчена, јер су га носили у ћебету. Др. Мартиновић покушао је да га убеди да је најбоље да се рањена нога ампутира, али Хуго то није желео. Затим су га оперисали и ставили му тегове на ногу. Само недељу дана после рањавања (11. децембра 1915. године) рођен је Андра, други Хугов син. Када је краљ Никола 1916. године потписао капитулацију и Аустроугари ушли у Црну Гору, Хуга су као заробљеника пребацили у Славонски Брод, па у Осјек.

⁴ Између Призрена и Ђаковице

После рата, Хуго је проглашен за инвалида. Године 1919. године у Васиной улици је отворио радњу са мешовитом робом у једном напуштеном локалу. Када се вратио човек који је пре рата на том месту држао продавницу, Хуго је затворио своју радњу. Бавио се фарбањем и продавањем пертли и радио је у штофари. У послератном периоду рођени су Вера (15. јула 1918. године), Александар (13. маја 1920. године) и Драгољуб (4. маја 1922. године). Породица се 1922. године преселила у кућу у тадашњој Дубљанској улици (Церска улица бр. 73).

Иако је крштен као католик, под утицајем родбине (својих зетова) и окружења, Хуго је своју децу крстио у православној цркви. Желео је да му слава постане Ваведење (4. децембар – дан када је рањен), али по наговору зетова ипак се одлучује за Св. Јована. У овом периоду се пристojно живело. Последњи код којих је Хуго радио били су трговци Милован Спасојевић и Жика Ристић. Жика Ристић је у Коларчевој бр. 11 држао „Велико стовариште готовог мушког и дечијег одела и мантлова за даме”. Хуго је код њега радио од 7. септембра 1925. до 15. јуна 1928. године. Жика је од Хуга тражио потписивање менице, којим би Хуго гарантовао својом кућом за све послове које обавља. Пошто није пристао на такве услове, добио је отказ. Средином 1928.

године у својој кући отвара колонијалну радњу. Та радња је била једини извор прихода од којих је Хуго морао да издржава целу породицу и школује децу. Стева је напустио гимназију и завршио граверски занат. Мирослава је завршила филозофски факултет, германску групу. Андра и Аца су дипломирали на правима, а Драгољуб на медицини. Вера је до почетка Другог светског рата била на Технолошком факултету, а после је прешла на Фармацију.

Андра је био докторант права, али није стигао да заврши докторску дисертацију, која је остала у рукопису. Радио је као адвокатски приправник код Мите Лазаревића. Био је веома политички активан: био је демократа и припадао је удруженој опозицији. Био је и члан Демократске странке, коју је водио Љубомир Давидовић до своје смрти⁵, а потом га је наследио Милан Грол. Њихов главни супарник била је коалиција Цветковић-Мачек. Андра је био власник и одговорни уредник новина *Демократ*. То је био лист демократске омладине, који је подржавао Уједињену студентску омладину⁶ и Студентки демократски клуб⁷, чији чланови су били и Вера и Драгољуб. Новине су штампане у штампарији „Меркур” на Топличиним Венцу бр. 10, чији власник је био Душан Јанковић. Излазиле су око годину дана.

Полетијеви су, пошто су били политички активни у том периоду, учествовали и у демонстрацијама 27. марта 1941. године. Само бомбардовање, као и највећи део рата провели су у Београду. Мушка деца до тада нису служила војску. Све до 1943. године нису имали већих проблема. У лето 1943. године Андра је од пријатеља, који је имао везе са специјалном полицијом, добио обавештење да ће Гестапо вршити хапшења људи, који су били национално расположени. И заједно са својом женом, Андра је побегао у Прањане у околини Горњег Милановца, а одатле на Равну гору. Он није био у четничким одредима, већ је и тамо био вођа Демократске омладине. У листу „Равногорац”, који је својевремено излазио у Америци, Андра се помиње као учесник Конгреса омладине у селу Ба, одржаном у лето 1944. године. Исте године Александар и Драгољуб су регрутовани. Александар је због велике диоптрије био у позадинској служби Допунске бригаде Прве армије у Бачкој, а Драгољуб је послат у војну болницу у Нишу. Када су крајем 1944. и почетком 1945. године партизани кренули у офанзиву, Дража Михајловић се заједно са својим одредима повлачи ка Босни. Са њим су били и Андра Полети и његова жена. Андру су комунисти ухапсили негде у Босни и пребацили у Београд. Породица је била обавештена да је Андра ухапшен, али су мислили да су затвореници послати у Сибир. У фебруару 1945. године добили су обавештење да се Андра налази у затвору у Београду и да је оптужен као државни непријатељ, јер је сарађивао са Дражом Михајловићем и учествовао у преком суду. Хуго је у марту 1945. године добио писмо

⁵ Љубомир Давидовић је умро 10. фебруара 1940. године

⁶ Уједињена студентска омладина је била удружење при Универзитету око кога су се окупљали сви студенти, без обзира на политичко опредељење. Имали су свој слоган *слобода, ред и рад*. Борили су се против забране слободног политичког рада на Универзитету

⁷ Чланови Студентског демократског клуба су били против левичара, који су имали већину на великом броју факултета. Левичари су, наводно, искоришћавали Потпорно удружење студентата (чија је улога била да финансира све сиромашне, а добре студенте) за своје потребе.

у коме се каже да је Андра осуђен на смртну казну, доживотни губитак части и конфисковање имовине. Био је оптужен да је као члан преког суда осудио на смрт осморицу сељака, који су сарађивали са партизанима. Он је те оптужбе признао, а одбрана му се заснивала на томе да је био приморан и да му је било наређено. Таква одбрана није узета у обзир. Хуго је потписао да му је пресуда била саопштена и замолио да се пресуда не објављује у новинама због осталих синова. Једино је још познато да је Андра стрељан у марту исте године. Због чланства у Студентском демократском клубу, Вера и Драгољуб су искључени са факултета и изгубили су право на школовање за сва времена. Ипак, ова пресуда је укинута 1955. године, када су они наставили своје студије. Некако у исто време, тачније 6. априла 1955. године, умро је Хуго Полети. Његова супруга Розина доживела је дубоку старост од 93 године и преминула је 1971. године. Обоје су сахрањени на Новом гробљу у Београду.

Традиција школовања је настављена и у следећим генерацијама. Драгана Полети, Стевина ћерка, завршила је књиже-

вност, а аматерски се бави и сликањем. Мирослава Станчић има два сина Владу, који је завршио археологију и данас живи у Новом Саду, и Угљешу, који је уписао права, али их није завршио. Андра Полети је дипломирао на Академији драмских уметности, смер камера, а његова сестра Олга је дипломирани економиста (то су деца Александра Полетија). Син др Драгољуба Полетија, Дејан, докторирао је техничке науке. Катарина Станчић, Мирина унука, студира архитектуру. Остале унуке су млађе и иду у основне или средње школе. Спектар занимања млађих генерација је веома широк, а занимљиво је то што се трговина, као породична традиција, није сачувала.

Данас, у петој генерацији од доласка Бонавентуре у Србију, Полетијеви немају ниједног мушког наследника. Тако је, сликовито речено, ова грана породице током претходних 130 година из свог презимена изгубила једно слово „т”, док ће у знатно краћем року остати и без преосталог дела свог презимена.

Тежак и дугачак био је пут прилагођавања на језик, културу, начин живота, православље... Историја породице Полети показује одступања од неких уобичајених токова, устаљеног мишљења и понашања. Упркос тренду миграције из јужне и источне Европе претежно даље на Запад, у XIX веку су постојали периоди када је правац миграција био окренут ка Истоку. Ово је свакако била последица убрзаног развоја истока Европе после слабљења Турске империје. Учени досељеници представљали су основу развитка самосталне Србије, а касније су постали њен саставни део. Утопили су се у средину, пилагођавући јој се, за разлику од оних који данас покушавају да овдашње обичаје подреде својим схватањима и потребама.

Наспрамна страна:
Породично стабло
породице Полети

Извори

А. Породични архив:

Крштеница Бонавентуре Полетија, Шибеник, издата 7. јануара 1870.

Извод из књиге венчаних цркве Криста краља, Београд, 1872.

Крштеница Хуга Полетија, издата 30. августа 1895.

Сведочанство Трговачке школе Београдске трговачке омладине, Београд, издато 21. септембра 1903.

Сведочанство Трговачке школе Београдске трговачке омладине, Београд, издато 10. јула 1905.

Уверење из Суда Општине града Београда, издато 15. априла 1908.

Уверење из продвнице Јефте Лаковића, издата 15. априла 1910.

Документ којим се Розини Гринауер одобрава удаја, Беч, 11. септембар 1911.

Уверење из продавнице Р. Мијаиловића, Београд, 2. јануара 1912.

Уверење из продавнице Атанаса Павловића, Београд, 19. октобар 1913.

Уверење из продавнице Жике Ристића, Београд, 15. јун 1928.

Фотографија Розине Гринауер, 1910.

Пресуда Врховног војног суда, којом се Андра полети осуђује на смрт 7. марта 1945. године.

Б. Остали извори:

Poletti Bonaventura. *Упутство за вођење књиге текућих рачуна са каматом, по системи најбољих стручних писаца*. Београд, 1871.

Шематизам, 1970. и 1971.

Литература

Барбанти-Бродано Ђ.1958. *Гарибалдинци на Дрини*. Београд

Божих И. и др. 1963. *Преглед историје Југословенских народа*. Београд

Деветак В. 1969. *Шибенска катедрала*. Шибеник

Костић М. 1994. *Успон Београда*. Београд

Николић Ј. 1980. *Историја железнице*. Београд

Топаловић М. 1960. *Штрајкови радника Београда 1903-1914. У: Годишњак*, књига VII

Прилози

1. Интервју са Александром Полетијем

Дуња Полети: Породица Полети води порекло из Шибеника. Они су били племићка породица?

Александар Полети¹: Они су били племство које је признавала Венеција. Ситни племићи који су имали мала ванградска имања са два-три сељака. То су углавном Копешићи, Полети-Копешићи. Године 1848. године Antonio Poletti Корешић оженио се Вјером Видовић. Вјера Видовић је била ћерка Конте Видовића, који је исто тако био ситни гроф (у старој Аустрији су били грофови...) то би било неко ситније племство. А постојали су и маркграфови, већи племићи, они су били управљачи извесних покрета. После аустријских освајања и Наполеона, њихов статус је признала и Аустрија. Пошто је то женска страна, нису имали права на наслеђе титуле Конте, када се Вјера удала за Антониа. Али када су Далматинци долазили у Београд и тражили Бонавентуру, ословљавали су га са „конте”, а он је то одбијао. Говорио је да конте без контаре ништа не вреди. Бонавентура и његов отац били су против Аустрије, тако да су једно време провели у Француској у некој врсти емиграције, у стању протераности, и тада је Бонавентура завршио Hute Ecole de Comerciale у Паризу (Висока комерцијална школа). То је практично ниво онога што је код нас била трговачка академија. Био је квалификовани књиговођа и он је дошао са Батињолом (Batignoll). Пошто је завршио школу у Француској, он је нашао посао у једној великој грађевинској фирми, која се звала *Батињол* и која је градила прве путеве овде код нас. Тамо између Топчидера и Кошутњака има један велики подвожњак и ту пише „ово је градио Батињол”. У Београду је било седиште Батињала... Онда се он упознао и оженио са Фани Дизеран из Швајцарске. Она је са Камчатке дошла у Одесу и они су се тамо и упознали. Они су се овде узели у цркви Христа Краља у Крунској улици. Али они немају своје књиге рођених, пошто су оне одузете 1945. године. Одузела их је држава, а сада се то налази у Архиву Србије. У време када сам се ја интересовао и хтео да добијем, тешко се долазило до тога, било је много сумње. Ту су се родили Јоана, звана Жанка и Виктор. Јоана 1871, а не сећам се кад Виктор. Онда су од 1872/1873. до негде 1876. године са градњом пруге Београд-Истанбул селили су се дуж трасе. Неко време су живели у Софији и ту је Жанки скинута са увета брилијантска минђушица. Она се сећа да су када су путовали, путовали коњским колима – таљигама. И да су их негде у Сићевачкој клисури зауставила нека хајдучка банда, која је претресала кола и тражила новац. Бонавентура је

¹ Александар Полети рођен је 13. маја 1920. године у Београду, где је завршио правни факултет. Сад је у пензији и живи на Бановом брду. Интервју је вођен у Београду, 7. априла 2002. године.

имао новац за исплату радника, али је он био у колима у којима су била деца, испод деце, тако да није никоме пало на памет. И тако су прошли. Бонавентура је био ловац и за време боравка у Софији, уловио је неколико вукова. Завршетак пруге су провели у Истанбулу. Баба Жанка је нешто мало знала турских речи, пошто су провели тамо око годину дана. Успут су се родили Вера, Бјанка, Хуго и Андра. Сви су уписани на једном месту, пошто успут није било католичке цркве. Сви су одједанпут крштени и уведени један испод друго. Ту сада постоје неке забуне око имена Бонавентурине жене Фани. Она је на пар места уписана као Стефани Дизеран, међутим са Виктором је уписана као Фанарин Дизеран. Е, сада које јој је стварно име не знам, али је била позната као Фани. Она је предавала француски, немачки и италијански.

Д. П: Негде се помиње Бонавантур, а негде Бонаветнура. Које је његово право име?

А. П: Он је у матичном листу Бонавентура, али се редовно потписивао као Бонавантур. Са њим је била и сестра Вероника коју је удао за деда Наталина, Наталина Де Андреа. Он је из Задра. 1870-их година Бонавентура је учествовао у формирању новчаног завода Београда, од којег је прво изашла Београдска, а онда Народна банка Србије. Пошто није био Србин, онда је био или вице председник савета или вице гувернер новчаног завода. И тада је написао књигу *Увод у књиговодство*. Једну књигу има и Народна банка. Негде око 1890. или с краја 1880-их Бонавентура је ишао у лов и ловили су дивље патке у бари Венецији, то је тамо где је сада аутобуска станица Ласта. Пропао је кроз лед, било је залеђено и дошао је кући. Тешко се разболео, избио му је неки акутни реуматизам и умро је. Ни он, ни баба Фани нису уписани у књигу умрлих у цркви Криста Краља.

Д. П: Шта се још зна о Дизеранима?

А. П: Данас је то породица, углавном, инжењера и судија. Они су из Моржа код Лозане. Стефани је имала три или четири млађе сестре, али оне се не налазе у матичним књигама. Изгледа да је Фанина мама била удовица, па да ју је Дизеран узео због мираза и са дететом. Фани је преко калвинистичке цркве послата у Русију, на Камчатку и тамо је била гувернанта. На Камчатки је била 2 зиме, а пошто кућа није могла да се загреје, били су веома лоши услови живота. Епископ швајцарски је долазио на Камчатку и она га је молила да је извуче. Тако је премештена у Одесу. Рођаке су јој биле и сестре Жила и Марсела Лот. Породица Лот је власник млина Мулен Лот у Ирвију, то је предграђе Лозане. Не знам како се тај млин данас зове, зато што су се рађала само женска деца, па како су се удавале, тако се мењало и презиме.

Д. П: Какав је био живот Полетијевих за време Бонавентуре и касније?

А. П: Жанка се сећа да је он добијао плату око 25 дуката, када је она била мала и да је плату доносио у зеленим кесама. Те зелене кесе помиње и Сремац у делу *Зона Замфирова*. Тамо се каже „нисам ја сав такав да трпам у зелене кесе и да носим кући, него сам морао да купим касу”. После Бонавентурине смрти, пошто је он учествовао у неким пословима, па је нешто улагао, појавили су се повериоци и практично су остали без ичега. Тако да су били врло сиромашни. Фани је давала часове француског и немачког језика. Виктор и Жанка, као најстарији отишли су на занат. Виктор је постао калфа код Наталина Де Андреа који је био декоратер, тј. молер. У то време су били у моди ти чувени сликани плафони са разним декорацијама, орнаментима. Понекад је читав плафон био прекривен. Виктор је страдао јер је учествовао у неким калфенским демонстрацијама и био ухапшен. Наталин није хтео да да кауцију за њега, јер је говорио: „Он је код стрица калфа и још иде да штрајкује против мене!”. И Виктор је назебао, добио запаљење плућа и убрзо умро. Те демонстрације се помињу у свим модерним историјама радничког покрета, као прва политичка појава радничке класе. Жанка је решила да оде (она је била Јоана, али пошто је баба била Швајцаркиња, она је говорила француски и онда су је сви у кући звали Жанка; Жанета није могла да се зове јер су матичне књиге вођене на латинском. Када је отворила кројачки салон, звао се *Жанет*) и отишла је на шнајдерај. Мајка ју је одговарала, зато што је Де Андре рекао да је то обичан занат, па ће породица да се ње стиди. Али она је рекла да мора што пре да дође до хлеба, па је отишла на кројачки занат и као калфа је била у Вандроку у Бечу.

Вандрок је имао обичај, када неко заврши калфенски стаж, он мора ићи негде, па да промени два мајстора. Па после за испит да направи неки рад који је научио тамо негде код другог мајстора. После тога, не знам код кога је прво радила, али када се осамосталила отворила је кројачки салон *Жанет* на углу Сремске и Кнез Михајлове. Када јој је добро ишло имала је по шест радница. Она ми је причала да је радила... није била дворски кројач, али је радила за поједине те госпође тих који су били у двору: официри, ађутанти и тако даље. Иначе није била краљевски, дворски кројач. Деда Хуго је постао трговачки помоћник и он је у једном моменту био у Вандроку у Бечу и тамо се оженио Ружом, тј. Розином. Андра је био телефониста. Био је у првој телеграфско-телефонској екипи. Они су постављали телефоне за војску у Албанији за време балканског рата 1912. године. На Љум кули их је сачекала арнаутска заседа. После рата покушали су да нађу њихова тела, међутим они су били исечени и

бачени у заједничку гробницу. Српска војска је у то време била јако сиромашна. Осим пешадије, коњице и извиђача нико није имао оружје.

Д. П: За кога су се удале Бонавентурине ћерке?

А. П: Жанетин муж је био Милутин Милићевић, син трговца из Ваљева. Он је завршио књиговезачки занат. Касније је био шегрт, радник и шеф књиговезнице државне штампарије. Радио је све до 1937, а умро је 1940. године у Шапцу. Жанка се хвалила како је она шила за министра Нинчића и да су сви у штампарији, захваљујући томе, разврстани и добили пензије. Милутин је три пута био рањаван, имао је преко седам рана. Прешао је Албанију и лечио се у Бизерти. Није напредовао даље од четног наредника, јер није хтео да одговара за туђе животе. Вера се прва од сестара удала и то за Војислава Павловића. Он је био дипломирани ветеринар и за време Првог светског рата радио је у марвеној болници. А Бјанка се удала за Јована Севдића.

Д. П: Хуго је био најмлађе дете. Чиме се он бавио у животу?

А. П: Да, да... Он је покушао да заврши гимназију, али је брзо одустао, јер је био лош у школи. Прешао је у трговачку школу, прво нижу, па је онда завршио Вишу трговачку школу Београдске трговачке омладине. Онда је радио код Јефте Лаковића и Афанасија Павловића. Путовао је, и у Бечу је срео Розину, коју су сви звали Ружа. Они су се узели у католичкој цркви у Бечу, јер је православни поп тражио пуно пара. И онда су дошли у Београд. Овде смо сви рођени: прво Стева, па Мира, Андра, Вера, ја, и Дракче. Живели смо у Гундулићевој, данас ти је то Палмотићева, у кући код Богдановића. Живели су као подстанари, све док нису морали да сруше ту кућу, јер су копали улицу Мајке Јевросиме. Онда су се преселили у Церску. Убрзо је почео Први светски рат и тата је био добровољац. И у том рату је рањен.

Д. П: Како и где је рањен?

А. П: Он је био војник, али неборац. Он је служио у марвеној болници. Постојала је болница за људе али и за коње и волове који су били теглећа стока, вучна снага артиљерије у ондашњим ратовима. После су тенкови и камиони вукли топове. Војислав Павловић, Верин муж, он је био ветеринарски официр и он је био на челу те болнице или је један део болнице био под њим и он је био при тој болници. Није био борац. Хуго није ни служио војску у Краљевини Србији, јер није имао поданство, за разлику од стрица Андре, који је служио војску и као војник, заправо он је био телефониста. Они су тако седели, грејали се. Хуго је рањен на Ваведење 4. децембра 1915. године. Већ почела зима. Били су још на Косову и ишли су преко неких планинчина. Нису сигурно ишли преко Проклетија, него другим путем, преко мањих

планина и преко Везировог моста. Значи није био борац, него га је нека граната ранила. Када је она експлодирала, онда су шрапнели њега ранили у ногу, у чашицу и један овде у сат. Један гелер се забио у сат, који га је сачувао, да му не подере утробу.

Д. П: Шта се догодило после тога, да ли је био пребачен у неку болницу?

А. П: Српска војска се повлачи, оставља рањенике, не може да вуче са собом ни здраве, а камоли рањене и болесне. Он бива прво пребачен некако у војну болницу у Колашин. Како су га преносили у њебету, њему се нога укочила. И када су дошли у болницу хтели су да му ампутирају ногу. Али он није дао, и свађао се да лекарима. Нису успели да га убеди, морао је да лежи са дигнутом ногом, која му је била згрчена. Исправљали су је помоћу тегова. Више је желео круту ногу него да живи без ње. То је била његова логика и његова прича. Из Колашина је после, када је Аустроугарска освојила Црну Гору, пребачен негде другде. Црна Гора капитулира 1916. године: краљ Никола потписује капитулацију и емигрира у Италију, која је тада на страни савезника заједно са Енглеском и Француском.

Д. П: Где је онда био пребачен?

А. П: Не знам тачно. Осијек није споран. Али чини ми се да је био и у Славонском Броду негде пре тога. Из Колашина тешко да су га пребацили одмах у Осијек. Онда би га пре оставили у београдској некој војној болници. Него су заробљенике, мислим болесне и рањене вукли тамо негде ка Сарајеву итд. Ја колико се сећам неких татиних прича мислим да је био у Славонском Броду у болници. Докле су га третирали као болесника не знам. После се он вратио кући, али је био инвалид. Комисија за преглед инвалида огласила га је за сталног војног инвалида, ту је била она укоченост колена с тим да је његова стварна способност смањена за 40%, значи за 40% од 100% ти си инвалид. Касније кад је била нека ревизија њему су признали 50% онеспособљености итд. Морао да изиђе из службе, 1928. године је отворио бакалницу у кући у Церској и живот је даље текао својим током.

Д. П: Вашег брата, Андру, су стрељали?

А. П: Андра с права. Тако се шалио. Био је докторант права. Завршио је две године обавезног курса и само му је фалило да заврши докторску дисертацију и да је одбрани, али то је остало у рукопису само, нажалост. Адвокатски приправник. Он се веома политички експонирао. Био је члан Демократске странке Љубомира Давидовића. Припадао је удруженој опозицији, која је била насупрот оној владајућој. Демократска странка и Земљорадничка странка и још неки други су се ујединили за изборе који су расписани 1938. године. Ујединили су се са неким хрват-

ским странкама, као и са словеначком и босанском. Тад је дошао рат, окупација, ти знаш нешто и из историје званичне и незваничне шта је било и ко је Дража Михајловић и шта је хтео и где се налазио, и са друге стране ко је био Тито и партизани. Једни су били четници, а други партизани. Њих су звали четници, а они су себе називали Југословенска војска у отаџбини, јер они су били везани за избегличку југословенску владу краљевине Југославије. Та влада је прво побегла у Каиро, а после у Лондон. И Дража Михајловић је после проглашен за министра војске у отаџбини и радио је за ту избегличку владу. До окупације долази 1941. године. Они нису прихватили капитулацију, а Југословенска војска је овластила генерала Калафатовића и он је 17. априла 1941. године потписао са немачким командантом, неки фердмаршал Лист, капитулацију југословенске војске. Немци су прошли кроз целу Југославију и свуда купили војнике, официре. Водили су их у сабирне логоре и после их терали за Немачку у заробљеничке логоре: СТАВАК и ОФЛАГЕН². Краљевину Југославију су напали истовремено Немци, Мађари, Немци са Аустријанцима, јер је Хитлер 1938. године прикључио и Аустрију.

² Мисли се stallag и oflag

Андра није био служио војску у старој Југославији. Он је остао у Београду у току 1941. и 1942. године и негде у јесен 1943. од некога је добио обавештење да ће Гестапо да хапси истакнуте људе по Београду. Тада су и у обичној и у специјализованој полицији, и комунисти и националисти и демократе имали своје људе. Андра кад је за то чуо, он је побегао. Становао је тада у Коче Капетана са својом женом, у међувремену се оженио. Отишао је у село Прањане и тамо је био са тим, да кажем, одредима. Он није био војно лице. И тамо је фигурирао као вођа демократске омладине. Звонимир Вучковић, који је био код Драже, у својој књизи помиње Андру. Борио се у цивилству онако како је умео и знао. Учествовао је на Конгресу омладине у селу Ба близу Љига, између Горњег Милановца и Љига, који је одржан у лето 1944. године.

Д. П: Колико је он био близак са Дражом?

А. П: Не знам колико је био директно повезан са њим. Ишао је тамо и виђао је Дражу на конгресу. Имао је сигурно контакте. Године 1944. је дошло ослобођење, али не отуд одакле су Дража и компанија мислили да ће доћи. Нису се искрцали Енглези из Грчке, нити су ушли у Југославију преко Македоније, да су то урадили друга би песма била и са краљевином и са Југославијом и са Србима и са многим мртвим и живим главама. Све би било друкчије. Черчил је склопио уговор са Стаљином о подели Балкана и утицаја у појединим државама. У Бугарској Совјети су имали 80%, а Енглези 20%. Грчка обрнуто, 90% енглески утицај. У Румунији, исто, претежни утицај Руса. Слично и у Мађарској и у По-

љској. А за Југослвију било је чувено фифти-фифти. Сада је почела, с једне стране, инвазија партизана из Босне и инвазија Руса. Андра са неким дражиновцима креће преко Дрине у Босну. Не чекају да стигну партизани, можда се воде неке борбе са њима успут да би могли да се извуку. И Андра је, колико знамо, прешао у Босну, заједно са својом женом и шураком, који је био млађи доста од њега. У Босни су Андру склепали. Он је почетком 1945. године ухваћен и ту је био негде или у Ђушиној улици у апсу или у Улици 29. новембра. Породица је добила цедуљу од неког да је он ухапшен, где се налази.

Драгољуб и ја смо били регрутовани крајем 1944. године, јер ни један ни други нисмо служили војску (а ни Андра покојни). Драгољуба су регрутовали јер им требало болничко особље, а он је био студент друге године медицине. Он одлази у нишку војну болницу и тамо је био док се маја месеца није завршио рат. Ја сам био одређен као неборац за позадинску службу и распоређен сам у неку допунску бригаду прве армије, јер ми је диоптрија била велика...

Д. П: Да се вратимо на причу о Андри

А. П: Да, да. Сваке суботе су му доносили пакет са храном. После неких месец дана војник на капији је рекао да Андра Полети не постоји на списку. У међувремену, било је речено, да је Хуго добио обавештење неко од војног суда да је он оптужен и стрељан. Андра је, наводно, био у преком суду, па је зато стрељан. Да ли је истина да је он то радио не знам. Ако је био у преком суду то је лоше било, не бих се ја никада примио иако сам правник, али онај те не пита. Ако си ти са нама, а хоћеш да будеш ту, и нећеш да идеш у ров да се бијеш, хајде допринеси, могу да мислим како то иде, само могу да претпоставим. Концем фебруара је било суђење. И ово је био неки преки суд. На преком суду немаш право жалбе. Углавном, он је стрељан са непуних тридесет година. Да ли се држе списи у војном суду и да ли се он бранио, то једино УДБА зна у својим списима из 1944. године. Од нас шесторо остали смо само Мира, Вера и ја. И данас не постоји ни један мушки наследник, што значи да се лоза на овим просторима гаси.

Д. П: Да ли данас има Полетијевих по Далмацији?

А. П: У Шибенику не. Када сам био у Загребу 1988. године, у телефонском именику сам нашао Бонавентуру Полетија, који је имао фотографску радњу у центру Загреба. У Загребу још постоји доктор Копешић. Мира је чула да је он био усташа, али нисам сигуран.

2. Пресуде Војног суда града Београда и Вишег суда Југословенске армије Андри Полетију

Судбр. 501/45

У ИМЕ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Војни суд Команде града Београда, састављен од Председника суда, мајора [...]ковић¹ Николе, судија: поручник Глушац Петра и водника Калинић Николе, записничара Стојановић Николе, на основу усменог претреса по кривичном предмету противу Полети Андре адв[окатског] приправника из Београда због дела из чл[ана] 13 Уредбе о вој[ним] судовима а по саслушању оптужбе Војног тужиоца [...]иколић¹ Ђорђа и одбране оптуженог, донео је данас 7 марта 1945 год[ине] ову

¹ Не види се јасно почетак презимена

П Р Е С У Д У:

1. Оптужени ПОЛЕТИ АНДРА са станом у Коче Капетана ул[ица] бр[ој] 4 по занимању адв[окатски] приправник рођен 1915 год[ине] у Београду од оца Хуга и мајке Руже рођене Гринауер, ожењен, без деце, вере православне до сада неосуђиван.

КРИВ ЈЕ:

Што је, као члан војног преког суда I Равногорског корпуса Драже Михајловића, крајем месеца маја 1944 године осудио на смрт два сељака из села Доњих Бранетића среза таковског, па су они стрељани зато што су имали везе са партизанима који су нападали четничке одреде; и зато што је опет као члан истог преког суда крајем месеца јула или почетком месеца августа 1944 године осудио на смрт шест лица из среза таковског, који су стрељани, зато што су помагали народно ослободилачки покрет и имали везе са партизанима.

Оваквим радом оптужени је, као ратни злочинац, помагао непријатеља у истребљењу нашег народа који се борио за слободу противу окупатора и домаћих издајника и учинио кривично дело из чл[ана] 13 уредбе о војним судов па га суд, применом чл[анова] 16 и 17 исте уредбе, осуђује на казну смрти стрељањем, на губитак грађанске части за увек и на конфискацију имовине.

О Б Р А З Л О Ж Е Њ Е

Оптужени признаје у потпуности да је извршио напред наведена дела за која га је и оптужио војни тужилац.

Наспрамна страна:
Фотокопија пресуде Војног суда града Београда Андри Полетију

Он је у два маха био члан војног преког суда I равногорског корпуса југословенске војске у отаџбини Драже Михајловића. На првом суђењу, према његовом признању, било је 19 оптужених из села Доњи Бранетићи среза таковског, да су били партизани или партизански јатаци, од којих су двојица стрељани, само на „основу формалног суђења” без саслушања, како то оптужени наводи. Ово је суђење обављено крајем месеца маја 1944 год[ине]. Док је на другом суђењу, обављеном крајем јула или почетком августа 1944 године пред истим већем, чији је члан био оптужени, суђено једној групи од 14 људи из разних села среза таковског, оптуженим као комунистима и партизанским јатацима. Пресудом истог већа, чији је члан био оптужени, од ових 14 људи осуђени су на смрт и стрељани шесторица, а осам пуштено кућама.

Дакле, оптужени је горњим својим радом као члан преког војног суда осудио на смрт осам наших грађана, који су и стрељани па зато, као ратни злочинац нема права да се слободно креће и ужива нову слободу противу које је он радио.

Са тих разлога суд је оптуженог огласио кривим за дела напред наведена и као ратног злочинца осудио га на казну смрти стрељањем коју је као ратни злочинац и заслужио.

Смрт фашизму – Слобода народу.

Записничар /... /²

² Нечитак потпис

Председни војног суда, мајор /... /²

ВИШИ СУД ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ

II Суд бр[ој] 175/45

18 марта 1945 год[ине]

ВОЈНОМ СУДУ КОМАНДЕ ГРАДА БЕОГРАДА

Виши војни суд, веће код Генералштаба Југословенске армије, добио је пресуду тог суда од 7 марта 1945 год[ине] Суд[ски] Бр[ој] 501/45 у кривичном делу против Полети Андра, адвокатског приправника из Београда који је осуђен на казну смрти стрељањем, губитак грађанске части за увек и на конфискацију имовине, па је

П Р Е С У Д И О

Оптужени Полети Андро, адвокатски приправник у Београду, Коче Капетана ул[ица] бр[ој] 4 од оца Хуга и мајке рођене Гринауер, рођен 1915, ожењен без деце до сада не осуђиван,

Наспрамна страна:
Фотокопија пресуде Вишег суда Југословенске армије Андри Полетију

К Р И В Ј Е:

Што је био члан војног преког суда првог равногорског корпуса Драже Михајловића и као такав крајем месеца јула или почетком августа 1944 године суделовао у доношењу смртне пресуде над шесторицом родољуба из среза таковског и смртну пресуду потписао, након чега је стрељање било извршено.

Ради тога а на основу чл[ана] 13 Уредбе о војним судовима оптужени Полети Андро проглашује се за ратног злочинца и по чл[ановима] 16 и 17 из Уредбе

О С У Ђ У Ј Е

На казну смрти стрељањем и губитак грађанске части за увек

О Б Р А З Л О Ж Е Њ Е

Оптужени је признао да је у два маха био члан преког суда првог равногорског корпуса Драже Михајловића. Први пут судило се групи 19 родољуба из села Доњи Бранетићи, а други пут групи од 14 родољуба из среза таковског.

Након првог суђења стрељана су два родољуба. Оптужени се брани да суд није ову двојицу стрељаних осудио и да је стрељање извршено без доношења формалне пресуде већ на основу самог наређења команданта. Првостепени суд је огласио кривим оптуженика и за ово дело. Овај суд није сматрао доказаним ово дело, па га за овај случај није огласио кривим. Међутим не сме се изгубити из вида да је оптужени био члан суда у два случаја. Ова чињеница отежава његов положај и оцртава његову улогу код суђења. Ако је успео први пут да одложи суђење, он је ипак суделовао у другом, када је осуђено на смрт 6 родољуба из среза таковског. Он је пресуду потписао и стрељање је након тога извршено.

Оптужени се брани да је на ту дужност био одређен, да је суђење било формално и доношење пресуде наређено. Оваква одбрана не може да се узме у обзир. Злочини се не могу правдати никаквим наређењем.

С обзиром на изложено пресуђено је као у диспозитиву.

Смрт фашизму – Слобода народу!

Секретар, капетан /.../

Претседник суда, пуковник /.../

ВОЈНОМ СУДУ КОМАНДЕ ГРАДА БЕОГРАДА

Враћа се спис тиме, да позовете родитеље оптуженика и саопштите им пресуду са образложењем.

Упозоравате се на то да је тај суд донео и одлуку о конфискации оптуженикове имовине, али како у списима нема података о томе да ли је поседује, то ју је овај суд у пресуди изоставио. Убудуће истражите податке у овом правцу.

Смрт фашизму – Слобода народу!

Председник суда, пуковник /.../

*Данас 20 марта 1945 год[ине]
саопштена ми је горња
пресуда вишег војног суда.*

Хуго Полети³

*Имам два сина у парт[изанским] одр[едима] где ...
[нечитко] ... војску – па молим да се пресуда не
објављује у новинама.*

Хуго Полети³

³ Написано руком и потписано од стране Андриног оца Хуга Полетија

Невена Перовић

Породица Божанић у Сарајеву, почетком рата 1992. године

Чланак говори о судбини породице једног официра Југословенске армије у околностима неизвесне свакодневице, глади, смрти и мржње који су завладали Сарајевом почетком 1992. године.

Ни један рат не почиње изненада и без разлога. Пажљиви аналитичари могу да препознају његово приближавање. Током 1988. и 1989. године нарасли сукоби у Скупштини Босне и Херцеговине (БиХ) наговештавали су будуће догађаје (Р. Божанић, интервју). На самом почетку фебруара 1992. године, Ђани де Микелис, шеф италијанске дипломатије, наговестио је да ће земље Европске заједнице, након признавања Словеније и Хрватске, до краја месеца признати независност још две југословенске републике, Босне и Херцеговине и Македоније, пошто оне спроведу референдум. У Сарајеву затим почиње конференција о политичкој будућности БиХ. Странка демократске акције (СДА) се залаже за унитарну БиХ, а Српска демократска странка (СДС) и Хрватска демократска заједница (ХДЗ) предлажу кантонизацију, уз пуну сувереност сва три народа на својим етничким територијама. Последњег дана фебруара, одржан је референдум за суверену и независну републику БиХ.

Другог дана референдума, 1. марта, у поподневним сатима, на Башчаршији, у ужем центру Сарајева, пуцано је у српске сватове. Двојица нападача убили су младожењиног оца и раниле свештеника. Исте ноћи, у Сарајеву и околини Срби су поставили двадесетак барикада. Једна од њих била је поред зграде у којој станује породица Божанић, на мосту Братства и јединства. Градом се све чешће чује пуцњава из пешадијског наоружања. Почетком априла борбе се шире целом БиХ. Срби полазе у избеглиштво из Сарајева.

Председништво Босне и Херцеговине 4. априла доноси одлуку о мобилизацији јединица територијалне одбране у свим оп-

*Невена Перовић
(1986), Лучани,
Омладинска 8,
ученица 1. разреда
Гимназије у Чачку*

штинама и граду Сарајеву, као и резервног састава милиције и цивилне заштите. Већ 5. априла Сарајевом одјекују експлозије и рафали, тече крв. Воде се борбе у целом граду, нарочити на Врацама.

Министарски савет Европске заједнице је 6. априла признао независност Босне и Херцеговине. Истога дана у Сарајеву је уведена полицијски час и постало је јасно да је почео грађански рат. У саму зору 7. априла, у Бања Луци, посланици Скупштине српског народа прогласили независну Српску Републику Босну и Херцеговину. Истовремено, већина Сарајлија је неспремна ушла у дане који су данас већ ушли у уџбенике историје. Нису веровали да ће се десити оно што се дешавало. Слутили јесу, али су очекивали да ће се наћи политичко решење.

Пуковник Радосав Божанић, начелник војног одсека Босне и Херцеговине задужен за регрутацију, од почетка сукоба није више могао, из разлога безбедности, да напусти сарајевску касарну „Маршал Тито”. По доласку команди делова Југословенске армије (ЈА) у Сарајево, које су се повукле после ратних сукоба у Словенији и Хрватској, Команда војног одсека у којој је он радио била је такође пресељена из центра града у ту касарну. Супруга Драгана и ћерка Љиљана су га повремено посећивале и доносиле чисту одећу. Унутар касарне су се осећали сигурно. На почетку се нешто хране могло наћи у кантини у самој касарни. У градским продавницама рафови су били испражњени, понегде се могао наћи само хлеб. Њихови сусрети су трајали све до 14. априла, када је Команда територијалне одбране БиХ донела одлуку: „одмах извршити заузимање складишта наоружања и муниције и блокирање касарни, њихово заузимање и заробљавање припадника Југословенске армије на територији Босне и Херцеговине” (Rat u Bosni: kako je ročelo, Pale 1993). Тога дана у касарни „Маршал Тито” је остало блокирано око 1000 људи, међу којима је био велики број питомаца прве и друге године средње војне школе, као и породице војних лица, избегле из Хрватске и Словеније.

Агонија је почела. Градске четврти су дељене у борбама на српске и муслиманске. Улице су постајале границе. Мост који се налазио између касарне и зграде у којој је живела породица Божанић био је блокиран. Муслимани су заузели део града око касарне, а стан породице Божанић је остао у делу под српском контролом. На крововима зграда били су распоређени снајперисти. Никад се није знало одакле ће да заупуца. Нико никоме није веровао. Једни другима су искључивали струју, кидали телефонске везе, ускраћивали воду. Нестанак струје донео је нове невоље. Одмрзнуте залихе хране у замрзивачима су постале опасност по здравље људи, па су их становници закопавали у земљу. Изаћи напоље по основне намирнице постало је авантура из које се многи никад нису вратили (Д. Божанић, интервју).

Драгана и Љиљана су биле једине Српкиње у згради у којој су становале. Када су почела бомбардовања оне су се заједно са својим комшијама склањале у подрум. Како је време одмицало, страх и мржња у људима су били све јачи. Почела су и прва вређања на националној основи. Дојучерашње пријатељице су их називале лоповима, бандитима, четницима и говориле да се боје да ће их поклати. Све то је постало неподношљиво, па су њих две остајале у свом стану и за време борби и бомбардовања. Нису виделе начина да без Радосављеве помоћи, који је био блокиран у касарни, оду у Србију (Д. Божанић, интервју).

Крајем априла, њих две су привремено напустиле Сарајево, уплашене вестима о срањивању града и одлазе на Пилаву¹. Убрзо су се вратиле јер су чуле да у празне станове „улази војска”. Како су се информације о познаницима и пријатељима преносиле усмено и јако дуге путовале, мењајући при том сми-сао, до Радосава је стигла вест да су му супруга и ћерка одведене на „одредиште”. Мислећи да су заробљене или убијене, он је био почео да размишља о пробоју из касарне до њихове зграде, удаљене свега 150 метара од касарне. Пријатељи су га убедили да одустане (Р. Божанић, интервју).

Одлука о повлачењу јединица Југословенске армије из Босне донета је 27. априла. Приликом измештања Команде Друге војне области из Сарајева у Лукавицу, нападнута је и масакрирана војна колона у Добровољачкој улици. У Сарајеву припадници разних паравојски упадају у зграде, претресају станове, малтретирају, прете, убијају, силују. На улазе у сваку зграду, становници стављају барикаде, не би ли се заштитили од оваквих упада. Углавном су у зградама остале жене, без обзира на националну припадност.

Петнаестог маја у касарну су дошли представници снага Уједињених нација (УН), тзв. УНПРОФОР-а. Било је преговора о напуштању касарне, мада је Савет Безбедности УН донео одлуку да се све касарне иселе до 19. маја. Договор је био да напусте касарну пешке и без оружја. УНПРОФОР је требао да надгледа њихов излазак, али 19. маја ни један њихов представник није био ту. Договор је пропао због страха да се не понови масакр из Добровољачке улице. Крајем маја направљен је други договор који је обезбедио напуштање касарне у возилима и са једним комадом ручног наоружања.

После вишедневне неизвесности, 5. јуна иселена је касарна „Маршал Тито”. У недељама блокираној касарни било је 817 питомаца, војника, жена и деце. Тиме је дефинитивно окончано присуство Југословенске армије на територији БиХ. Лист *Политика* је о овоме писао: „Сви су у конвоју од 237 возила напустили касарну и у пратњи кола УНПРОФОР-а и јединица МУП-а БиХ стигли до Лукавице, одакле су кренули даље, ка територији Југославије. У току дана из Сарајева ће се

¹ Викенд насеље ван Сарајева, у то време под српском контролом

евакуисати и четири рањена припадника Армије, који су након рањавања у борбама око касарне „Маршал Тито” лечени у сарајевским болницама, изјавио је за ТАНЈУГ генерал-потпуковник Драгољуб Симоновић, представник Војске СР Југославије” (*Политика* 1992, 6. јун)

Прича о исељењу касарне се брзо проширила градом. Драгана и Љиљана су изашле пред зграду надајући се да ће видети Радосава, јер су знале да колона мора туда да прође. Радосав нису виделе, али је он видео њих. Колона се накратко ту и зауставила. Срби су војсци у аутобусе убацивали цигарете, а војници су им остављали бомбе и оружје (Љ. Божанић, интервју). За неке од оних који су отишли овим конвојем рат у Босни и Херцеговини је овим завршен. За многе, чије су породице остале у Сарајеву, он је трајао несмањеном жестином. Као и за потпуковника Божанића. Оставио је породицу у граду глади, страха и безнађа, где је све постало драгоценостије од људског живота.

После доласка у Ужице Радосав је, тек након многобројних покушаја преко војне централе, успео да ступи у контакт са породицом. Осећајући се незаштићено и знајући да је Радосав добро, Драгана и Љиљана су почеле да планирају свој одлазак. Биле су им потребне потврде комшија да су ствари које пакују да носе са собом заиста њихове, а затим је све то цивилна и војна полиција морала да прегледа. У потрази за возилом упознају официра ЈА, Валентића, Радосављевог пријатеља. Валентић им је помагао све до њиховог одласка. Доносио им је храну и информације о Радосаву. У том периоду Љиљана је неколико пута ишла у Ужице да види оца. Пријатељи и комшије су их испратили 19. октобра. Опроштај је био тежак, али је у њима тињала нада да ће се једног дана вратити. На српским и муслиманским пунктовима су их заустављали и били подједнако непријатни. Најзад, 20. октобра, после 7 месеци раздвојености, породица Божанић је поново била на окупу (Д. Божанић, интервју).

У причама чланова породице Божанић мало је емоција. Оне су остале покопане у њиховим душама. Стрепње, патње и страхови, једном проживљени, потискују се дубоко и не могу се ни са ким поделити. Данас живе у Ужицу и знају да за њих повратка у Сарајево неће бити.

Прилози

1. Интервју са Драганом Божанић

Невена Перовић: Када су почели сукоби у Сарајеву?

Драгана Божанић: Све је било у реду, док Уставни суд Босне и Херцеговине није донео одлуку да се партије организују на националној основи. Пошто је то мешовита средина, то је било опасно. Чим је донет тај закон, одмах је кренуло све то. Уствари, кренуло је и мало раније, од оне свадбе, кад су убијени сватови на Башчаршији. Нисмо баш очекивали да ће то да дође, живели смо у улазу са Муслиманима и Хрватима 32 године.

Н. П: Какви су били међуљудски односи на самом почетку сукоба?

Д. Б: Са Радосавом је радио један Муслиман, Копић. Био је ожењен Српкињом. Дете му је на почетку било болесно па је Радосав имао разумевања и пуштао га кући раније. Копић је тада рекао да је имао пуно команданата, али да ниједан није био као Божанић и да му сада нешто затреба, руку ће да одсече и даће му крв ако треба. Иако је Муслиман. Ми смо се дружили са њима и при крају нашег боравка у Сарајеву. У марту 1992. године долазио је код нас, разговарали смо о томе шта ће бити, пошто су долазили и из Београда из Службе безбедности. Он је рекао: „Нема шта ту да се разговара, свако ће отићи свом народу. Тако су ми рекли“. Тако је после и било, заиста. Једино је један српски официр остао у Алијиној војсци. Тада је била Алијина војска, ХДЗ војска, Муслиманска војска. Срби из Босне баш и нису имали војску, јер већином су били официри Срби из Србије. Када је Босна призната 6. априла, аутоматски ова армија није имала шта ту да тражи и почели су да их прогањају. Слично као што је било у Хрватској. Нису им давали храну, струју, убијали су болеснике.

Н. П: Да ли сте виђали Радосава када је почела блокада касарне?

Д. Б: Могле смо да уђемо све до почетка априла. Унутра је било безбедно. Могли смо тамо да седимо и причамо. Из касарне су убрзо побегли Хрвати и Муслимани. Остали су само Срби и питомци. Терка и ја смо му носиле да се пресвуче. Нису имали цивилно одело, само униформу и нису смели да излазе. Ту, одмах, била је станица коју су држали Муслимани. Прелазиле смо преко моста „Братство-Јединство“, где су биле постављене барикаде. Чуvari моста су били у цивили и ми смо мислиле да су Срби, а уствари су били Муслимани. Морале смо да будемо врло

опрезне. Једнога дана, када смо ишле према касарни, наша ћерка је угледала Радосава на капији касарне и почела да га дозива. Један човек који је стајао поред нас на улици је рекао: „Дете моје, шта то радиш? Јеси ли нормална? Видиш ли шта се ради на станици? Ако виде да ти је отац у касарни, убиће те! Ћути и полако иди где си пошла“. Добро јој је подвикнуо.

Н. П.: Како сте живеле када су сукоби почели?

Д. Б.: Код нас није било струје, телефона, никог да вуче смеће. По замрзивачима у згради све је пропало, могла је да избије велика зараза. Народ је умирао и није имао где да се сахрани.

Н. П.: Јесте ли ви све време били у стану?

Д. Б.: Ми смо из Сарајева изашле крајем октобра. За то време смо само месец дана биле на Пилави. Један Радосављев колега нас је одвео, када је чуо да ће Сарајево бити сравњено. Тамо су биле углавном Српске викендице и било је организовано да се прихвате сви Срби који дођу. Нисмо имали неке хране, свако је понео шта је имао, али смо се осећали ту сигурно.

Н. П.: Зашто сте се вратили?

Д. Б.: Оде један човек у Сарајево у посету, код ћерке. Када се вратио каже да у све празне станове улази војска. Није битно која, не гледају чије стан. Усељавају се у те станове или све износе. Кад смо то чуле, ми смо се препале, јер нисмо могле никако да одемо из Сарајева у Србију. Радосав је радио у Војној команди, која није имала камионе, као друге јединице, чији су припадници своје породице извукли. Нама није имао ко да помогне, јер Радосав је био практично затворен у касарни. На све стране су биле блокаде, без ствари и камиона нисмо могле нигде. Због тога смо се и вратиле. Када смо пошли на Пилаву ми смо повеле једну комшиницу, Хрватицу, и њену мајку са нама да их спасемо. Нисмо гледале на националну припадност.

Н. П.: Када сте се вратили, је ли ваш стан био проваљен?

Д. Б.: Није. Ево један пример: Кад смо се вратили у стан, изнад нас је становао Муслиман. Када смо стигле барикаде су биле на вратима, пуцало се. Нико неће да сиђе да отвори врата од зграде. На крају стрчи жена тог Муслимана. Кад смо дошли горе нигде стакла на прозорима, штокови изваљени. Сваки дан пуцају снајперима, гелери упадају... Страшно је било. Тај део, где је наша зграда је припао Србима. Око нас су Срби, а иза зграде два тенка. Неки из зграде, Муслимани, изађу ноћу на кров и дају сигнале муслиманима где су тенкови, јер су далеко можда сто метара. Онда они почну да гађају гранатама, минобацачима. У приземљу је погинуло неколико деце.

Н. П.: Где сте ви спавали?

Д. Б: Бежали смо у подрум. То је, у ствари, било складиште књижаре. Увече дођемо, ћерка и ја, једине Српкиње у згради. На почетку смо сви били добро, али онда су почели да нас вређају, говорили су да смо лопови, бандити, четници, да ћемо их поклати. Почела је да се испољава та мржња, а и страх. Онда се ћерка и ја договоримо да спавамо у стану иако немамо прозора. Није безбедно, али више нисмо могле да будемо доле.

Н. П: Како сте набављали храну?

Д. Б: Нисмо имали хране. Пре него што су сукоби почели, када смо ишле код Радосава у касарну, у кантини је било чајне кобасице. Купиле смо неколико килограма, јер је била сува и могла је да стоји тако. Јели смо те кобасице. Друге жене у подруму, полеме дрвене летвице од врата па заложу ватру, па су спремале нешто.

Н. П: Јесте ли имали воде?

Д. Б: Воде је било повремено, доле у приземљу, па смо узимали одоздо из станова који су били отворени.

Н. П: Јесте ли ви знале да је Радосав изашао из касарне у јуну?

Д. Б: Нисмо знале. Ми смо у мају били на Пилави, па смо силазиле у Лукавицу. Доле је био један доктор, Радосављевић пријатељ. Он нам је рекао да нису изашли из касарне: „У касарни је хаос, гину питомци. Неки договори се већ врше. Друге касарне исељавају, али запело је са том касарном „Маршал Тито“. Њима не дозвољавају да изађу”. Када смо се вратиле у Сарајево, чуле смо да ће они да изађу 6. јуна из касарне. Видели смо колону како наилази. На сваком аутобусу је писало куда треба даље да иду; за Крагујевац, за Нови Сад... Колона је прошла ту поред зграде и зауставила се. Онда смо ми, цивили, убацивали њима у аутобусе цигаре, ко је шта имао код себе. Цивили су били ископали ровове ту околу, ако неко случајно почне да пуца на колону да их они бране. Жене вриште, плачу. Ћерка и ја гледамо у аутобусе, да би виделе где је он. Барош је зауставио колону и рекао нам: „Немојте да се секирате, немојте да плачете! Ми се враћамо, доћи ћемо по вас!” Када су они видели у каквој смо ми ситуацији, они су нам отуд бацали бомбе, да имамо чиме да се бранимо. Било је неких камера, снимали су.

Н. П: Како сте се осећали после тога?

Д. Б: Страшно. Као да немамо никакву заштиту. Ни до тад нисмо имали неку заштиту, али опет кад је војска отишла, сви смо се осећали незаштићено.

Н. П: Како сте вас две изашле из Сарајева?

Д. Б: Ти људи који су долазили код Радосава у Ужице, су нам били веза са њим. Он нам је по њима слао храну. Њихови доласци су нам уливали наду. Када је Радосав у Чапљини био помоћник команданта у Саобраћајном центру, упознао је официра Валентића. За време рата Валентић је био у Лукавици командант Саобраћајног батаљона. Када је неко хтео да се сели, морао је да иде у Лукавицу, да тражи камион, а Валентић је све то морао да одобри. У августу је наша ћерка отишла на Лукавицу и када се представила Валентићу, он је рекао: “Божанић је био мој командант у Чапљини. Шта год вам треба, само реците!” Од тада је он често долазио код нас, доносио нам храну и брину о нама. Био је веома тежак процес да се добије дозвола за излазак из Сарајева. Када смо спаковале ствари, морале смо да направимо списак и прво су комшије морале да потпишу да су те ствари стварно наше. Онда је дошла цивилна полиција, да прегледа све то и на крају и војна полиција. Са свим тим папирима смо требале да добијемо камион. Бензина није било и морало се дуго чекати на камион. Требале смо да се селимо, по распореду, 18. октобра. Валентић је са групом људи долазио пре тога да процене колики камион нам је потребан. Хтели су прво да нам дају шлепер. Због контролних пунктова поред којих смо требале да прођемо, саветовали су нам да узмемо хладњачу, да нам ствари не би избацивали са камиона (што се многим догађало). Хладњача је стигла 19. октобра. Сви наши пријатељи и комшије су дошли да нам помогну да утоваримо ствари. Спремили су нам свеж хлеб за пут. Опроштај је био тежак. Сви смо плакали. После 32 године напуштале смо наш стан и Сарајево.

Н. П: Како сте путовале до Србије?

Д. Б: До Зворника смо прошле кроз 5-6 пунктова и муслиманских и српских. Сви су нам прегледали папире и ствари и били без разлике непријатни. У Зворнику су нам нудили храну и распитивали се како је у Сарајеву, били су срдачни. Дошле смо у Ужице 20. октобра и после готово седам месеци по први пут смо били на окупу.

Н. П: Да ли бисте се вратили у Сарајево?

Д. Б: Никада. Град не чине зграде, већ људи, а они које смо волели одавно више нису у Сарајеву.

2. Интервју са Љиљаном Божанић

Невена Перовић: Међу Вашим пријатељима је било и Муслимана и Хрвата. Како сте се ви понашали једни према другима?

Љиљана Божанић: Сасвим нормално. Није било мржње међу нама. Док смо могли виђали смо се, дружили. После тога чули смо се телефоном, док нам и то нису искључили.

Н. П: да ли сте са неким од њих и данас у контакту?

Љ. Б: Нажалост не. Ни са ким.

Н. П: Да ли сте имали слободног времена између гађања снајперима и гранатама и шта сте тада радили?

Љ. Б: Снајперима су стално гађали као и гранатама. Слободног времена нисмо имали.

Н. П: Да ли сте имали хране, воде и струје?

Љ. Б: Струја је на самом почетку нестала. Вода је имала понекад у становима у приземљу па смо узимале одатле. Што се хране тиче, углавном смо јели сухомеснато. Све из замрзивача и фрижидера смо закопавали у земљу да не би дошло до заразе. Хлеб су нам доносили са Пала. По 10-15 дана смо јели исти хлеб. Сухомеснатог је понекад било у продавницама, али је било опасно излазити. После 4-5 (месеци од почетка рата) направљена је кухиња за становништво, цивилна, војна је постојала од раније и ту смо долазили са личном картом; упишу број и добијемо по парче хлеба за једну особу, ништа више.

Н. П: Да ли је погинуо неко из вашег комшилука?

Љ. Б: Па, не. Једну девојчицу су погодили гелери у стомак. То је било кад је пала прва граната. Гелери су прошли кроз цев од вентилације у купатилу, а породица се баш ту сакрила мислећи да је најсигурније. Погинуле су и две куварице, ту из војне кухиње...

Н. П: Шта се десило са рањеним цивилним становништвом? Да ли је било довољно лекара?

Љ. Б: Град је био подељен на српски и муслимански део углавном. У српском делу није било болнице, само амбуланта. Када су Муслимани избацили српске докторе из војне и цивилних болница, онда су они са нешто мало опреме организовали привремене болнице по тим амбулантама. Једна таква болница је била у амбуланти у Лукавици. Али све озбиљније случајеве и за операције су слали у Београд.

Н. П: Где сте се крили за време напада?

Љ. Б: Једно време смо одлазиле у подрум, али смо касније остајале кући. Ми смо биле једине Српкиње ту и гледале су нас мало попреко. Нисмо се осећале пријатно.

Н. П: Како сте се осећали за време напада, о чему сте размишљали?

Љ. Б: Размишљала сам углавном о ономе што је било, што је прошло. Онда о томе да ли ће се ово икада завршити, хоћеш ли моћи поново нормално да ходаш, нормално да живиш. Схватиш да ништа материјално није важно, да једна граната однесе све ствари, а остаје само оно у срцу, па ти буде жао што ниси више живео, више уживао у неким стварима...

Н. П: Да ли сте знали да ће Радосав изаћи? Како сте се осећали после тога?

Љ. Б: Ми нисмо имали никакве везе са касарном. Дуго нисмо знале ни да ли је уопште жив. Причали су људи да ће војска изаћи из касарне, па смо тако и сазнали. Кад је изашла колона из касарне, прошли су поред наше зграде. Ја сам чувала кутију цигара да му дам ако га будем видела. Сви смо гледали, и комшије, и мама и ја, али га нико није видео. Било је тешко. Ми смо им убацивали у аутобусе шта смо имали, а они су нама бацали оружје и бомбе да се бранимо. Па кад је војска изашла сви смо се осећали незаштићено. У колони са њима је било и избеглица из Хрватске које су биле смештене у касарни.

Н. П: Да ли је војска упадала у станове у вашој згради?

Љ. Б: Да, углавном српска војска. Улазили су у сваки стан да виде има ли где неко сакривен. Све су претресали.

Н. П: Јесу ли односили шта из отворених и напуштених станова?

Љ. Б: Војска не. Комшије су углавном узимале оно што је остало и што је вредело. Намештај...

Н. П: Да ли сте могли да изађете и пре октобра?

Љ. Б: Могле смо, али без ствари, без ичега, да све оставимо тамо. Ја сам долазила неколико пута да видим тату.

Н. П: Како сте се организовали око изласка?

Љ. Б: Ја сам ишла у Лукавицу да видим можемо ли да добијемо камион. После смо скупљали све те дозволе које су биле потребне. Татини пријатељи су нам помагали и око паковања и око свега. Било је ту и комшија који су помагали, али је било и оних који су крали моје бунде, јакне, касетофон, све оно што није било спаковано у кутије.

Н. П: Како сте путовали до Србије?

Љ. Б: Наилазили смо само на српске пунктове. Били су дрски према нама јер нису волели што Срби одлазе са тих територија, што их напуштају.

Н. П: Како сте се осећали када сте напуштали Сарајево? Да ли сте мислили да ће те се вратити?

Љ. Б: Када смо напуштали Сарајево, мислили смо да ћемо се вратити. У Сарајеву смо оставили скоро намештен стан. А како сам се осећала? У једном дану губиш свој живот, свој дом, пријатеље, свој идентитет. Све губиш у само једном дану.

3. Интервју са Радосавом Божанићем, пуковником у пензији

Невена Перовић: По Вашем мишљењу, зашто је дошло до рата у Босни и Херцеговини?

Радосав Божанић: Када се заврши један рат, одмах се припрема следећи. Када је завршен Други светски рат, остало је пуно нерешених питања. Велике силе, као Америка, од почетка су настојале да мењају границе територија и стичу свој приоритет и доминацију над другим земљама. До Првог светског рата доминирала је светом Енглеска, затим Холандија, Португалија. Америка је практично 50 година пре тога постала држава. Своју тежњу, после Првог светског рата, за доминацијом у свету је врло успешно водила, јер сви услови света су отишли у Америку и они су са те стране најјачи. Они имају ту доминацију. Сада им треба комплетна доминација и у другом погледу, не само војном, него и економском, културном... да доминирају светом. Знају да на брзину, на пречац, не ваља, изазваће револт у свету, него постепено припремају људе које активирају после 10, 20, 30 година. Горбачова су после 30 година активирали да сруши Варшавски пакт. И овај рат од 1990. године, односно распад Југославије је дуго припреман. Несрећа је што још при стварању Југославије, у Јајцу, нису добро повучене границе. У Сарајеву је било страшно током 1988. и 1989. године слушати онај циркус у Скупштини Босне и Херцеговине. Само да човек помисли: дал' су Срби људоджери, шта су. Каквим су све нападима били изложени Срби у Скупштини, од стране Председника скупштине, Мухамеда Филиповића, професора факултета Грујића, који је био председник Хрватске странке. Одмах је сваком морало бити јасно да ће доћи до сукоба. Караџић и Крајишник износили су да је Босна и Херцеговина

као тепих, да нема границе између Срба, Муслимана и Хрвата, да је немогуће рат водити. Ако дође до крвопролића ту нема организоване војске, него се препушта групицама, да их назовем и осветницима, реваншистима, да они суде.

Н. П: На којој сте Ви функцији били тада, када је рат почео?

Р. Б: Начелник војног одсека. Био сам задужен за регрутацију целе Босне.

Н. П: Да ли се и међу људима, у контакту са народом, исто као у Скупштини, осећала та тензија? У свакодневном животу, на послу?

Р. Б: Осећало се то и на послу доста. Када су пред почетак рата долазили код мене референти из општина, примећивао се између њих један набој, кошкање, пребацивање на националној основи: „Чекајте сад да пукне, да видимо ко је јачи“, „Чекајте па ћемо ми вама показати своје“. Тога је било. Ја сам 1992. године, 23 дана био у Бугојну, због регрутације нових војника. Пред сам почетак пуцања. Свако јутро су ме чекали на уласку у зграду председник општине, председник комитета Савеза комуниста и секретар општине, да заједно пијемо кафу. Једно јутро, на улазу, уместо председника општине, стајала су два полицајца. Одмах сам схватио да су дошли да ме ухапсе. Био сам у колима са једним војником, возачем. Рекао сам му да вози даље према обилазном путу. Изашли смо код планине Озрен. Кренули смо одмах на Нови Травник. До раскрснице на изласку из Бугојна су ме пратили, а даље нису ишли, због те поделе на регионе. Ја сам отишао у Команду и одмах кући.

Н. П: Шта су вам на то рекли у Команди?

Р. Б: Све је ишло онако. Поручник Ратковић Реља из Пријепоља, радио је у безбедности, рекао ми је да су знали шта ће да буде.

Н. П: Зашто Вама нису рекли, ако су знали?

Р. Б: Пуно невиних људи, који су поштени, радни, те странке су увукле. Када су основане странке по националној основи, сукоби су кренули у тој мери, да и они који никада нису помишљали да могу да се мрзе међусобно, почели су да се мрзе. Свако морао да докаже своју националну припадност.

Н. П: Пошто сте Ви били главни за регрутацију БиХ, где је Вама до тада било радно место и који сте чин имали?

Р. Б: У центру Сарајева, где је Команда армије, имале су две зграде, које су направљене за време Аустроугарске. У једној је команда армије, а у другој Команда војног округа за целу БиХ, у којој сам радио. Док смо ми још ту били, у марту, пуцали

су на команду армије, одозго са Вратника (узвишење изнад Сарајева). Рат је званично почео 6. априла, а сукоби су почели, уствари још 1. марта. Почели су да стављају барикаде на улице, негде Срби, негде муслимани. Генерал Кукањац је ишао са Алијом Изетбеговићем под руку, прошетали су главном улицом, као да је све мирно. Они шетају главном улицом, а око центра града муслимани постављају барикаде.

Н. П: Ви сте радили у згради Команде. Откуд Ви у касарни „Маршал Тито“?

Р. Б: Када се војска повукла из Словеније и Хрватске, борбе су у Хрватској већ трајале. Онда су се Команда и избеглице повукле у Сарајево. Дошло је до регрутације. Нас су из Команде војног округа преселили у касарну „Маршал Тито“, где су били питомци.

Н. П: У ком делу града?

Р. Б: Код железничке станице. Пребацили су нас пре Нове године, чим је војска напустила Словенију. Нас су преселили у касарну, а војсци дали нашу зграду.

Н. П: Како је дошло до те ситуације да ви не можете да изађете из касарне? Да ли сте Ви мислили да ће доћи до тога?

Р. Б: Ретко је ко пре и излазио, још од марта. Ја сам једном само изашао. Уствари, сви су излазили по једном, да оду да узму чист веш, однесу прљав, да виде како је код куће. Нисмо имали цивилна одела, само униформе. Било је опасно изаћи у униформи, јер је поред касарне била железничка станица, коју су држали муслимани.

Н. П: Јесу ли вам телефони функционисали?

Р. Б: У марту и априлу смо имали телефоне, али већ од 1. маја телефони нису радили. Веза је била прекинута, струја искључена, једино смо воду имали.

Н. П: Ко се све налазио у касарни када је блокада почела?

Р. Б: Када су почели сукоби у Босни, онда су питомци треће и четврте године унапређени у чинове водника и послати у јединице свуда по Југославији. Питомци прве и друге године су остали, јер нису имали гађања и вежбе. Још од Нове године нису излазили из касарне, да иду на вежбе, већ су у учионицама имали наставу. Када је „пукла“ болница, онда је сво болничко особље прешло код нас у касарну, јер су Муслимани почели да убијају докторе, своје колеге. Они су од почетка марта били ту, и практично нису ни излазили. Било је и доста цивила, породица војних лица из Словеније и Хрватске.

Н. П: Када су Хрвати и Муслимани отишли из касарне?

Р. Б: Свакодневно су излазили и одлазили у своје јединице територијалне одбране. Када смо формирали јединице територијалне одбране, ми Срби нисмо обраћали пажњу на национални састав јединица, већ смо ишли на бољи квалитет јединице, да људи буду обучени, способни, да знају да командују. У Секретаријатима народне одбране по општинама углавном било је и Срба, Муслимана, и Хрвата. Они су водили рачуна о националној припадности када су формирали јединице, тако да, када је „пукло” они су имали свако своје јединице територијалне одбране. Они који су одлазили из касарне, ишли су у те своје јединице.

Н. П: Колико је људи било на почетку блокаде у касарни, а колико их је остало?

Р. Б: Било је доста људи, сви су били склоњени у ту касарну. Не знам колико их је тачно било, а остало их је око 1000.

Н. П: Јесте ли имали довољно хране за време блокаде?

Р. Б: Па, нисмо. Углавном смо јели оне паштетице у конзервама, имали смо хлеб, сами смо правили, биле су ту и неке резерве, али је све већ било при крају кад смо изашли.

Н. П: Јесу ли бомбардовали касарну?

Р. Б: Гађали су касарну гранатама и снајперима. Погинуло је неколико питомаца. Знаем да су двојица рањена. Један у руку, други у ногу. Унутра је био доктор, али без икаквих средстава, није могао да врши операцију. Војну болницу су били преузели Муслимани. Ми смо звали болницу и они су рекли да ће послати кола до капије. Веровали смо да ће они бити добро, јер је Војна болница била одлично опремљена. Ујутру, они зову Бароша, команданта касарне, и кажу обе операције су успеле, али пацијенти су подлегли. Чак и да су му одсекли руку, остао би жив.

Н. П: Како сте се осећали, о чему сте мислили, јесте ли добијали информације?

Р. Б: Имали смо ТВ, све док торањ није срушен. После тога смо ретко кад чули нешто, нико није имао батерије, радио... Било је тешко доћи до информација. Ништа о својима нисам знао. Кад сам пустио заменика команданта да оде кући, да се пресвуче, он ми је рекао: „Дај ми број телефона, да окренем, да видим шта је са твојима”. Ја му дам број телефона, а видео сам шта сам урадио тек када је отишао. Није се вратио. Један дан у априлу, човек из Команде ми је рекао да је чуо да је моја породица одведена на „одредиште”. Питам на које одредиште, али није знао ништа више да ми каже. Мислио сам шта сад да радим. Кључеве од излаза из касарне сам имао само ја. Спремим се, узмем две пушке, два пиштоља, четири бомбе и кренем. Између наше зграде и касарне је Миљацка и мост „Братство-

јединство". Са једне стране је Економска школа, а са друге Машинска и Машински факултет. Ту су биле барикаде. Од касарне до наше зграде има 150 метара. Излаз на који сам могао да изађем је окренут према станици. Тамо је било најмање 30 Муслимана, ако не и више. Знао да ћу ту пасти, јер су те две зграде преко пута. Бацићу бомбе, пуцаћу из аутоматске пушке. Један из Горажда и још један су ме одговарали од тога. Рекли су ми да не идем. Оне су међутим, отишле на Пилаву. Један мој колега их је извукао колима и одвео у викендицу, јер су борбе већ почеле, а у згради није било прозора, врата...

Н. П: Колико је времена прошло док нисте сазнали шта је било са њима?

Р. Б: У касарни ја више ништа нисам знао о њима, све док нисмо изашли, док нисмо напустили град. Ми смо изашли 6. јуна, иако је Генералштаб донео одлуку да сви официри напусте Босну и Херцеговину до 19. маја. Ја сам њих видео док смо излазили, а оне мене нису.

Н. П: Је ли било сукоба унутар касарне? Какви су били односи међу вама?

Р. Б: Било је доста непријатног гледања, али нико никог није убио. Једном је код мене у канцеларију дошао један Хрват и прича: „Боки, ово, оно” и хвата се за пиштољ. Мени висе пушка на кревету, скинем је и ставим поред себе, а пиштољ ставим на сто и разговарамо.

Н. П: Чиме сте се бавили преко дана?

Р. Б: Ничим. Тај део касарне где сам ја био је окренут ка станици и ту су собе за преглед приликом регрутације. Ја сам имао око 60 соба, на које сам пазио. Они су нас гађали преко целог дана. Организовали смо се и затварали врата, прозоре да не могу да ускоче. Било је тешко.

Н. П: Како су се питомци понашали током блокаде?

Р. Б: Стално су им држани часови о моралу, разговарало се са њима. Биле су за њих организоване неке активности, да не мисле о томе.

Н. П: Колико је људи погинуло у кругу касарне за време блокаде?

Р. Б: Не зна се и нема тачних података о томе. Није их пуно погинуло. За 3-4 питомца знам да су сахрањени у песку у подруму. Било је и рањених са лакшим повредама. Једном сам отишао у бифе, да узмем пасту за бријање, док је још радио. Мало сам попричао са човеком који је ту радио. Био је Невесињац. Када сам отишао, он је изашао испред да намести сто, да

попије кафу. Снајпер га је погодио право у срце. Један заставник је ставио две цигле, да скува кромпир, негде га је нашао. Таман што је упалили ватру и почео да кува кромпир, снајпер је погодио право у кантицу. Изнад Сарајева је Хум, једно брдо, где су они били. Одатле се све види, поготово касарна.

Н. П: Где сте се ви крили док су пуцали и гађали касарну? Јесте ли имали склоништа?

Р. Б: Било је у подруму склониште, али ја никада нисам ишао доле. Имао сам задужење. Остајао сам на положају, чувао тај део касарне. Кад побегну сви и кад ови почну да гађају, чује се њихова галама, од станице, ја останем сам. Морао сам да пазим да неко не ускочи у касарну.

Н. П: Јесу ли чешће нападали дању или ноћу?

Р. Б: Ноћу. Ноћу су покушавали и да ускачу. Мада, гађали су и дању. Углавном са минобацачима. Једном сам ја седео, већином немаш шта да радиш, и играо шах са Цекићем. Тачно испод прозора мина паде, око шест сати увече, смена дана и ноћи. Он се претурио са столице, почео да псује. Ја му кажем да седне на столицу, да наставимо партију: „Да те научим да играш шах. Ако гинеш да бар шах знаш да играш.” У свему томе смо морали да нађемо нешто и да се насмејемо.

Н. П: Да ли је било људи који су имали проблема са нервима?

Р. Б: Пуно. Толико људи је изгубило нерве, не смеш ником ништа да кажеш. Било их је доста.

Н. П: Када сте ви сазнали да се воде преговори за ваше напуштање касарне?

Р. Б: Знали смо од почетка. Од 15. маја, код нас у касарни је био УНПРОФОР. Дошао је један пуковник из Крагујевца, као представник УНПРОФОР-а.

Н. П: Када је он дошао ?

Р. Б: Чим је формиран УНПРОФОР, он је као представник Југословенске Армије за сарадњу са УНПРОФОР-ом дошао у касарну. Имао је ту канцеларију, на спрату – за сарадњу. Било је ту официра који су знали енглески. Преговора није ни требало да буде, јер је савет Безбедности Уједињених Нација донео одлуку да они оду у Србију, а све касарне да се иселе до 19. маја. Дошао је генерал Бошковић, генерал-мајор, са Барошом, да преговарају са њим, а са друге стране су били Изетбеговић и Јука Празина, највећи сарајевски криминалац. Договор је био да ми напустимо касарну 19. маја, пешке и без оружја. Поподне, Јука Празина доведе око 3000 олоша са Башчаршије на капију, да нас поубијају док будемо излазили. Нас неколико се ту побуни, а ре-

шавали смо ако треба да изађемо и са оружјем. Пола ће нас погинути, то је сигурно, ал' друга половина ће се сигурно пробити, остаће живи.

Н. П: Зар није постојала одлука да УНПРОФОР надгледа ваш излазак?

Р. Б: То је било регулисано споразумом, међутим кад смо требали да изађемо никога из УНПРОФОР није било у касарни. Крајем маја долази генерал Сиковић из Београда и прави се други договор. Да изађемо из касарне на возилима са једним ручним наоружањем, пушка или пиштољ. Тако је било договорено и после тог договора смо изашли, али смо сваки папирић који смо имали код себе морали да спалимо, нисмо смели изнети ништа.

Н. П: Када сте изашли?

Р. Б: 6. јуна

Н. П: Како сте се организовали?

Р. Б: Возила смо имали у касарни, било је и приватних возила, довољно за све нас. Ту су биле и породице из Хрватске и Словеније. Генерал Перишић, када је извлачио људе из Задра, он је све послао у ту касарну, и породице и намештај, па смо оклопна кола извукли испод настрешнице, да они ставе намештај. Неке ствари смо стављали по учионицама. Неке жене су дале мени неке тепихе за канцеларије, да не пропадају напољу. По три тепиха смо имали у канцеларији.

Н. П: Како сте се организовали око изласка?

Р. Б: Важио је онај други договор, да изађемо са једним наоружањем. Као начелник, ја сам имао 10 пушака, 2 сандука метака, 2 сандука бомби, и све то сам морао да ставим на сто, јер су муслимани долазили да провере. Они су знали шта се све налази у касарни, увек су имали својих доушника. Ја сам имао свој лични пиштољ, поред свог осталог наоружања, али сам све морао да ставим на сто.

Н. П: Да ли је свако изашао са једним личним наоружањем?

Р. Б: Сви су изашли са једним оружјем, већином пиштољи, јер су то углавном била грађанска лица. Мало је било нас официра, и ми смо носили аутоматске пушке.

Н. П: Како сте формирали колону?

Р. Б: Дошао је УНПРОФОР, ишли су са нама до Лукавице, а даље смо ишли сами. У Уговору је стајало да треба да изађемо на капију број 3, па преко моста „Братство-јединство”, поред наше куће до Лукавице. Међутим, они су минирали мост, па смо морали ићи на други, окол.

Н. П: Колико је било људи из УНПРОФОР-а?

Р. Б: Врло мало. Били су на почетку колоне.

Н. П: Јесте ли ви углавном аутобусима изашли?

Р. Б: Ја сам био у аутобусу. Било је доста и приватних возила, ал' највише нас је аутобусом изашло. Био је дат рок до када ми треба да изађемо из касарне. Они су увече све прегледали. Ујутру су поново дошли да преконтролишу. Контролисали су нас и кад смо улазили у аутобусе. Три пута укупно.

Н. П: Аутобуси су били из касарне?

Р. Б: Да. Питомци су имали обуке ван касарне, па смо зато имали наше аутобусе. Из касарне смо кренули око 11 сати, пошто су нам рекли: „Излазите до 11 сати, у 11 отварамо ватру”. Када смо излазили они су нам на капији преполовили колону. У првом делу колоне су изашли питомци. Ја сам био међу задњима. Држали су нас бар пола сата. Дошло је до натезања, да ли да нас пусте или да останемо у касарни.

Н. П: Зашто?

Р. Б: Без објашњења и разлога. Мој аутобус је био баш на капији. Гледао сам кроз прозор како се договарају, и размишљам да ли да отворим један рафал, ал' знам да онда нико жив не би изашао. Секунд никада да прође. Пола сата смо били ту. Међутим како је формирана колона била дугачка, они су на крај колоне отворили ватру. Два војника и један водник су рањени. Представници УНПРОФОР-а су у свом возилу били на почетку колоне.

Н. П: Јесте ли видели породицу када сте излазили?

Р. Б: Јесам. Видео сам их, али оне мене нису.

Н. П: Како сте се осећали?

Р. Б: Ја нисам могао да верујем. Кад смо изашли стали смо у Лукавици, да се поново формира колона. Ту су дошли сви мештани да нас испрате. Остатак наоружања смо њима дали, јер су то били Срби. Одатле смо отишли на Пале, а тамо све пусто. Продавнице отворене, празни рафови. Нигде ничега. Цигарету нисмо нигде могли наћи. Одатле смо продужили на Соколац. Исто нигде ничега. На Хан Пијеску – исто. Ту смо спавали у аутобусима. Срби из Босне су ту и остали, а ми смо отишли у Зворник. Добро смо путовали, није било напада на колону. Успут смо видели попаљене куће. У Зворнику смо имали паузу 15 минута. Ту сам купио цигарете и до Београда их више нисам гасио. Када смо стигли, они који су имали своје јединице су отишли према распореду. Ми који их нисмо имали, добили смо наређење да се сутрадан јавимо у Генералштаб за распоред. Преспавао сам код

сестре. Звао сам моје у Сарајево и добио везу. Јавио сам да сам добро и да сам стигао у Београд. После пола сата телефонске везе са тим делом Сарајева су прекинуте, телефони искључени. Више их нисам чуо.

Н. П.: Да ли су родитељи сачекали питомце?

Р. Б.: Могли су да их виде тек када су распоређени у касарне.

Н. П.: Ваши су из Сарајева изашли тек у октобру. Да ли сте имали некаквих информација о њима?

Р. Б.: Свако поподне сам звао Хан Пијесак, да бих добио Пале, Пале да добијем Сарајево. Само сам једном успео. То је било преко војне централе. Добили смо Младићевог секретара на Хан Пијеску. Он нас је спојио са Палама, а они са Пала са кућом. Младић је долазио код генерала Ојданића у Ужице у јулу. Тада сам га упознао и питао зна ли нешто о мојој породици. Рекао ми је да ништа не бринем. Знао је све о њима. Препоручио је да се јавим потпуковнику Сладојевићу да их безбедно извуче. Ако Сладојевић не буде могао, онда ће он то средити. Сладојевића сам пронашао на Лукавици, са којом је функционисала телефонска веза. Преко референата који су долазили у Ужице, слао сам им храну и новац, док нису дошле у Ужице.

Н. П.: У Ужице сте дошли 1992. године. Радите ли још увек?

Р. Б.: Не. Од 1996. године сам у пензији.

Unofficial version of the past

We are no longer at the beginning. It means that the first collection of works of the participants of History program in *Petnica Science Center*, conceived by *Association of Social History* has already been behind us. The first stems of young plants of critical historiography in the field of local history, sprouted under the title “Small man and the great history”. Young age of the authors and the local level of their themes were not, however, unnoticed by the professionals. First comments came from the circle of scientists who took part as lecturers at the history seminars in Petnica, to be followed by all others involved in Petnica and around it. Along with certain surprise by the fact that secondary-school pupils gave such defined and mature works, these reactions were, first of all, strongly positive, although there were some critical tones. Both were welcome.

Particularly praiseworthy was to find out that some of the interviewed were noticeably excited and honoured to see a part of their lives in a printed form. Thus, we point out the impressions of Vladimir Babović, who said that one of the reasons he and his fellows did not want to talk about their childhood was the doubt that their words would be correctly interpreted when published. Layers of fear and distrust, that press many of those who lived their lives mostly in the twentieth century, are some of the reasons for the difficulties to find interesting and trustworthy collocutors, that were ready to say what they know about painful themes from the past. Besides, it does not have to be pointed out what has been the importance of these testimonies for our society, which has been, for different reasons (basically always political ones) deprived of reliable knowledge of its own history, and often deprived of the documents which could lessen or solve this problem. Negative sides of that are felt especially in the twentieth century, so the importance of this small additions to our knowledge about contemporary history is so much greater.

Stimulation given to the young researchers by these praises is the first (and the expected) consequence of this comments, while others are inciting competitiveness at the seminar and intensifying interest for history studies. Positive comments primarily stressed the use of opening of the new research themes and application of the methods used less so far. Special value is attached to the importance of the gathered sources, both the memories of our older fellow townspeople, and the documents and photographs from the family archives. All sorts of discrepancies are to be avoided in the future, as well as all other inequalities,

but a certain amount of inequality is inevitable in every collection of works, because the authors are different persons themselves, who deal with different themes and interview people of different ages, educational background and mentality under the different circumstances.

It could be noticed that citing references in the collection is unusual for historiographic literature published in Serbia. The standard used in Petnica Science Center has been used. Unfortunately, that sort of absence of uniformity is inevitable, because several standards are in use, depending on choice and habit. This problem could not be solved within one or few books, but only at the state level. However, until it is accomplished, we should not sit on our hands, but would go on publishing our works according to the circumstances.

Having a look at the previous collection of works, it could be thought that the choice of themes is not balanced, and that there are too many of those about politics, camps and suffering. At first sight, it appears to be in a certain discrepancy with the announcement at the first page and in the foreword, where it was stated that the basic research field would be social history. Having chosen the oral sources as the important part of this approach, we have also set up the lower chronological limit, which are the years remembered by the eldest living people. It is the second decade of the twentieth century, the century extremely burdened by political and ideological contents. There is also a psychological condition: the deepest memories are those emotionally the most intensive, very often being the extreme situations, remembered despite mechanisms of rationalisation and suppression, despite beneficial influence of forgetting. However, this does not mean that we are condemned to the tragic aspect of the history. The other contents could be expressed, which have been shown in this new collection of works, despite the fact that its context has also been burdened by politics. There is an effort to build a balance in our future collections between different contents of the history, which are all important and interdependent.

In the foreword of the previous collection it was announced that apart of the themes represented (**Local heroes, Small man and the great history, Family history**) another thematic circle is to be opened – **Media and entertainment**. This promise is to be fulfilled now, but with certain changes. The theme was to be somewhat changed, so the **entertainment** of the youth is put on the first place, and the **media** was dropped out, on behalf of **free time**. Thus, the new circle is entitled **Entertainment and free time**. The change was made after it appeared that the media, in the times spoken about by the interviewed, had much less importance to the youth than today, at the beginning of 21st century (the fact alone not being worthless for a historian). It appears that in the

past youngsters had more opportunities to be young longer and occupy themselves with the things characteristic to young generations. The worries that were reserved for the grown-ups (or at least a part of them) are now transferred by the media to all population regardless of the age. Today no one is safe from great concerns, and growing up is faster and crueller.

This collection of works contains, as well as the previous one, one deliberate editorial inconsistency. One work had only an interview without a text that was to be based on it. For the first time it was so, because the testimony itself was valuable, worth publishing, although it was out of participants power to write and article. This time again we publish an interview that Marija Mojić had made with Dušan Dožić, about his suffering at Goli otok. It is a second part of the story of his life, while the first one has been published in the previous collection. Although the author of the interview did not have time or energy to write an article again, it is also a valuable document, that adds to the picture given in her first work. Despite the fact that this could ruin uniformity of the collection, we have given priority to preservation of historical data, considering them important, than to the formal reasons of the structural balance of the collection.

This edition, containing less articles than the previous, brings us more diverse material. Apart from the interviews, now we have a greater number of the documents made by the work of institutions, as well as pieces of text published in the press. The important quality is to be attached to the number of visual sources, photographs and drawings, that add to the text as a claim of authenticity, not a mere illustration. Unfortunately, this collection also lacks one of the thematic circles offered to the participants. This time there are no works about **Local heroes**. It is to be believed that it is only temporary absence of this interesting theme, that is to be understood as a proof of the fact that it is difficult to find a theme and fulfil standards that we have set up.

We are no longer at the beginning. It also means that our second collection deserves even stricter and more detailed critic than the first. Let us hear them.

in Belgrade,
April 9th, 2003

Head of Social History Seminar of PSC
Goran Miloradović, M. A.